બુઝાતો દીપક

અનુવાદક : કકલભાઈ કોઠારી

નિવેદન

હિન્દુસ્થાનના છેલ્લા બે હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં સૌથી વિશેષ પ્રકાશ મોગલ–સમય ઉપર પડ્યો છે; અને તેમાં યે મોગલ સામ્રાજ્યના પતન-કાળ ઉપર તો અનેક દેશી અને વિદેશી અભ્યાસીઓએ વિગતવાર ચોકસાઈપૂર્વક ખુબ લખ્યું છે. પણ એ કશાયમાંથી ન મળી શકે એવું આ પુસ્તકમાં છે. છેલ્લા સમ્રાટ્ બહાદુરશાહ અને તેમના કુટુમ્બના અતિ નિકટના પરિચયમાં રહેનારના દૌહિત્ર શ્રી. ખ્વાજા હસન નિઝામીએ, આ બધી વાતો, તેના નાના અને મા પાસેથી સાંભળી ઉર્દૂમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેને આધારે આ ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે. એટલે આમાં, મૂળ લેખકના બહાદુરશાહના કુટુમ્બ સાથેના પરિચયને પરિણામે, જે જે અંદરની વાતો આવી છે, તે અન્યત્ર મળવા સંભવ નથી. એ છતાં, આ પુસ્તકમાંહેનાં ચિત્રો એ ઇતિહાસ કરતાં, ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાંખે એવા ઐતિહાસિક કથાપ્રસંગો વધારે છે.

૧૦–૧૦–૨૪ અનુવાદક

અનુક્રમ

બુઝાતો દીપક

: : ભાગ પહેલો : :

બાદશાહ બહાદૂરશાહ

૧ §

'ઓ ખુદા ! આજે મારી બુઢ્ઢાની પરીક્ષાનો સમય આવી લાગ્યો છે. ઓ પરવરદિગાર, મને તાકાત દે, આ બધી આપત્તિઓને આનન્દપૂર્વક સહી લેવાનું મને સામર્થ્ય દે, તારી મોકલેલી આ યાતનાઓને હસતે મ્હોંએ વધાવી લેવાની મને શક્તિ આપ. ઓ રહીમ, તારી સહાય વિના હું આ કસોટીમાંથી કેમ પાર ઉતરી શકીશ ? મારી લાજ તારા જ હાથમાં છે. મારા કુટુમ્બની સલામતી તારે જ આધીન છે. ઓ માલિક, આ અજ્ઞાન અને કઠોર સિપાઇઓને તું સમજાવ કે તે મારાં નિર્દોષ બચ્ચાંઓ અને મારી નિર્દોષ બેટીઓ ઉપર જૂલ્મ ન ગુજારે ! ઓ ખુદા, તું એક જ જાણે છે કે સિપાઇઓનાં ક્રૂર કૃત્યોને હું કેવો નાપસંદ કરૂં છું ? પણ હું લાચાર છું, હું લાઇલાજ છું. મારામાં એમની ક્રૂરતાઓ અટકાવવાનું બળ નથી. અને હવે તો મને સાંભળવા જેટલો કોઇને મારામાં વિશ્વાસ પણ ક્યાં છે ? એ સ્થિતિમાં, ઓ પિતા, હું કોને વિનવું ? અને કોની પાસે મારા દિલની વેદના ઠાલવું ?'

દિલ્હીનો છેલ્લો મોગલ સમ્રાટ બાદશાહ બહાદૂરશાહ, ગદરનો ઝંડો લઇને અંગ્રેજો સામે બળવો માંડનારા દેશી

સિપાઇઓની દિલ્હીમાં સખ્ત હાર થઇ અને અંગ્રેજ સૈન્યો વિજયવંત પગલે લાલ કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી રહ્યા હતા તે સાંજે, પોતાના ઓરડામાં એક નાની ચાદર ઉપર બેસી ખુદાની બંદગી કરી રહ્યો હતો. બંદગીના શબ્દે શબ્દે બહાદૂરશાહની વૃદ્ધ, ભક્તિભીની આંખોમાંથી વેદનાનાં આંસુ ટપકતાં હતાં. તેનો અવાજ ધ્રૂજતો હતો.

આ બધો વખત બહાદૂરશાહની લાડિલી બેટી કુલ્શુમઝમાની બેગમ તેની પાછળ ઉભી હતી. તે પણ તેના પ્યારા અને સાધુચરિત પિતાની આટલી વ્યથિત દશા જોઇને થંભી ગઇ હતી. અને બહાદૂરશાહ તો પ્રાર્થનામાં-ખુદાની સમક્ષ તેનું દિલ ખાલી કરવામાં–એટલો નિમગ્ન બની ગયેલો કે તેને તેના ઓરડામાં કોણ છે તેની બિલ્કુલ ખબર જ નહોતી.

બહાદૂરશાહના ઓરડાની બારીમાંથી પૂર્વ તરફની આસમાની દિવાલ ઉપર પથરાયેલો આથમતા સૂર્યનો છેલ્લો ઝાંખો રાતો પ્રકાશ જેમ જેમ ઓસરવા માંડયો, તેમ તેમ બાદશાહની બન્દગીના શબ્દો ધીમા પડવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે બાદશાહના મુખમાંથી અવાજ જ નીકળતો બંધ થયો. માત્ર થોડી થોડી વારે ગળામાંથી ઉંડી, અગમ્ય વેદનાનાં કરૂણ હુસકાં જ સંભળાતાં. આખરે એ પણ બંધ થયાં. અને ઘુંટણભર બેઠેલા બહાદૂરશાહનું માથું જમીન ઉપર ઢળી પડયું. 'ઓ ખુદા ! ઓ માલીક !' એ બે, પાસે ઉભેલા માણસને પણ ન સંભળાય એવા ધીમા ઉદ્દગારો સાથે બહાદૂરશાહ જાણે નિશ્ચેતન બની ગયો.

પાછળ જ ઉભેલી કુલ્શુમથી આ ન જોઇ શકાયું. તે એકદમ તેના પિતાના ચરણમાં લોટી પડી : અને મૃદુ સ્પર્શથી તેમજ મધુર શબ્દોથી બહાદૂરશાહને ફરીવાર જાગૃત કર્યા. બહા-

દુરશાહે ફરીવાર તેનું ખભા ઉપર ડગતું બુઝર્ગ માથું ઉંચું લીધું અને નિર્જીવ આંખો ઉઘાડી. તેણે બધી શક્તિ ભેગી કરીને તેની પ્રાણ કરતાં યે પ્યારી બેટી કલ્શુમની સામે જોયું. અંદરથી જાણે કોઇ આગમ ભાખતું હોય તેવા ગંભીર અવાજે તેમણે બોલવા માંડયું :

"બેટા કલ્શુમ ખુદા તને સો વર્ષની કરો. પણ હવે આપણો દિવસ આથમ્યો છે. ખુદાને ગમશે તે થશે. મેં સ્વપ્નામાં..." બહાદુરશાહ એકાએક અટકી ગયો. તેની જીભ જાણે અટકી ગઇ. તેના આખા મ્હોં ઉપર કોઇ અસહ્ય વેદનાની ઉંડી શ્યામ છાયા પથરાઇ રહી.

'બેટા, એ સ્વપ્નામાં...' બહાદુરશાહે થોડો વિરામ લઇને, તેની વેરાઇ જતી શક્તિઓને એકત્રિત કરીને આગળ ચલાવ્યું. 'સ્વપ્નામાં જોયું કે મારાં પ્યારાં ફરજંદોની ગરદન ઉપર ફીરંગીઓ છુરીઓ ચલાવતા હતા. મેં જોયું કે આ મહેલમાં વસનારી ઓરતો, ચોધાર આંસુએ રડતી અને મોટે સાદે આર્ત પોકાર કરતી, સુનસાન જંગલોની વચ્ચે ઉઘાડે મ્હોંએ અને ફાટેલા વસ્ત્રોએ, ભૂખી અને તરસી ભટકતી હતી. બેટા, એ સ્વપ્ન જોઇને મને સમજાયું કે આપણા વંશનો નાશ થવાનો સમય નિકટ—સાવ નિકટ—આવ્યો છે. એ જોઇ—મારાં બાળ બચ્ચાં અને કુટુમ્બીઓની આવી દશા જોઇ—મારો જાન જાણે નીકળી જાય છે. પણ, બેટા, ગભરાઇશ નહિ, એ ખુદાની કસોટી છે. સૌને માથે તે એવી વિપત્તિઓ વિતાવે છે. બેટા, તારી અને મારી કસોટીની પળો ચાલી આવે છે. ત્યારે કલ્શુમ, ગભરાઇશ નહિ. તું તો સમજુ છે. ત્યારે તારાં નાનાં ભાઇ-બ્હેનોને હીમ્મત આપજે.' બહાદુરશાહે છેવટે કલ્શુમને હીમ્મત આપી અને તેને પોતાની પાસે બેસાડી તેનાં આંસુ લૂછ્યાં અને છેલ્લી વખતને માટે તેને ચુંબન કર્યું.

૨ §

બહાદૂરશાહનો સ્વભાવ છેલ્લાં કેટલાં યે વર્ષો થયાં સંસાર-વિરક્ત સાધુઓના જેવો બની ગયો હતો. તેની આ સંસાર ઉપરની આસક્તિ સાવ ચાલી ગઇ હતી. જેમ જેમ તેના કાળા, કાવ્યમય, ઝુલ્ફાવાળા વાળ ધીમે ધીમે ધોળા બનતા ગયા, તેમ તેમ તેણે, તેના વડવા બાબર અને અકબરશાહે પ્રાણ પાથરીને સ્થાપેલી મોગલ શહેનશાહતની લગામો કોના હાથમાં રહે છે તેની ચિન્તા સાવ છોડવા માંડી અને ખુદાના નામની ગઝલો જોડવામાં જ રહી સહી જીન્દગીની પળેપળ ખર્ચવા માંડી. બહાદૂરશાહના એ ધર્મજીવનના ઉદાહરણો દિલ્હીમાંથી અને ભારતવર્ષનાં બીજાં સ્થળોમાંથી આજે પણ અનેક મળી રહે છે. દિલ્હીમાં તો અત્યારે યે* એવા અનેક માણસો હૈયાત કે જેમણે ગોદડી પહેરીને દિલ્હીની બજારમાં ભટકતા એ બાદશાહને સગી આંખોએ જોયો છે અને તેની ગઝલોને સગા કાનોએ સાંભળી છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં તો બહાદૂરશાહને ધર્મનો એટલો રંગ લાગેલો કે તે દરરોજ દરબાર ભરીને, ધર્મના અમલદારોની સમક્ષ—મુલ્લાંઓ અને મૌલવીઓની સમક્ષ—પોતે રચેલી ગઝલો ગાઇ સંભળાવતો. એ દરબારમાં ધર્મચર્ચા જ થતી.

છેલ્લે છેલ્લે તો બહાદૂરશાહને પોતાના શિષ્યો બનાવવાનો શોખ લાગેલો. જે માણસ તેનો શિષ્ય થાય તેને માસિક પાંચ રૂપિયા પગાર મળતો. એટલે એ પ્રલોભનને પરિણામે તેનો શિષ્યસમુદાય વિશાળ બનેલો.

બહાદૂરશાહને કેટલાયે સાધુ પુરૂષો સાથે મહોબ્બત હતી. આ લેખકના નાના હઝરત ગુલામહુસેન અને બહાદૂરશાહ અતિ

---

* અત્યારે યે એટલે આ મૂળ પુસ્તક લખાયું તે વર્ષોમાં.

પ્યારા મિત્રો હતા. એટલે, મારા નાના વારંવાર કિલ્લામાં જતા અને બહાદૂરશાહની ખાનગી સભાઓમાં ભાગ લેતા. આ લેખકની માતાને પણ બહાદૂરશાહનો નિકટ પરિચય થયેલો. એટલે જ, આ લેખકે તેની માતા પાસેથી બહાદૂરશાહના છેલ્લા દિવસોની દુ:ખમય કથાઓ સાંભળી આંસુ સાર્યાં છે.

બહાદૂરશાહનું દિલ એટલું પારદર્શક અને સત્યપ્રિય હતું કે તેના સંસર્ગમાં આવનાર તમામ માણસોમાં તેને માટે માન–બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થતી. એટલે, હિન્દી સિપાઇઓના બળવો અફળ જતાં, જ્યારે તેના ઉપર જીવલેણ આફત આવી પડી ત્યારે, તેના દુ:ખે દુ:ખી બની, તેને નામે આંસુ પાડનાર દિલ્હીમાં ઘણા માણસો હતા. પણ એને એ વખતે સહાય કરવાની કોણ હિમ્મત બતાવી શકે? અને ચોદિશામાંથી અંગ્રેજ લશ્કર, તોફાને ચડેલા મહાસાગરની જેમ, લાલ કિલ્લા ઉપર ધસી આવતું હોય, ત્યાં બહાદૂરશાહને સહાય પણ શી થઇ શકે? એ તો ખુદાની જ મોકલેલી આફત હતી: અને બહાદૂરશાહ એ સમજી ગયો હતો. એટલે જ, દિલ્હીના દરવાજા ઉપર અંગ્રેજ તોપનો પહેલો ધડાકો થયો તે પળથી જ, બહાદૂરશાહ આત્મ–નિરીક્ષણ અને ઇકરાર-ની મનોદશામાં હતો. તેના માથા ઉપર તોળાઇ રહેલાં આફતોનાં વાદળોને ક્ષણે ક્ષણે વિશેષ ઘોર બનતાં જોઇ, બહાદૂરશાહ વિશેષ વિનમ્ર બનતો જતો. અને ખુદા જાણે તેની સમક્ષ ખડો જ હોય તેમ, એ બધી આપત્તિઓ માટે નસીબનો જ દોષ કાઢતો.

એજ પુનિત મનોદશામાં, લાલ કિલ્લો હંમેશને માટે છોડવાની સાંજે, બહાદૂરશાહે પોતાના ખાનગી ઓરડામાં ખુદાને છેલ્લી બંદગી ગુજારી, અને કુલ્શુમ ઝમાની બેગમને ધસારાબંધ દોડયા આવતા ભીષણ ભાવીના પડછંદા સંભળાવ્યા; અને એથી ન ગભરાવાની સમજણ આપી, દિલાસો દીધો.

બુઝાતો દીપક

પછી બહાદૂરશાહે પોતાના ઓરડામાંથી બહાર આવી મ્હોં સાફ કરી, કુલ્શુમને અને બીજી સ્ત્રીઓને રથમાં બેસાડી હુમાયુના મકબરા તરફ રવાના કરી, અને પોતે પણ, લાલ કિલ્લાની પાછળની બારીએથી, પહેરેલાં ત્રણ લુગડાંભર નીકળી, પોતાના પાટનગર દિલ્હીની છેલ્લી વિદાય લીધી. રાતના અંધકારનો કાળો પડદો આખી સૃષ્ટિને વિંટળાઇ વળ્યો હતો : એટલે મોગલ શહેનશાહત અને મોગલ તાઝ અંગ્રેજોને માટે લાલ કિલ્લામાં સલામત મૂકી નાસી છુટતા છેલ્લા મોગલ શહેનશાહ બહાદૂર-શાહને કોઇ ન નિહાળી શક્યું.

ધીમે પગલે રસ્તો કાપતાં કાપતાં, બહાદૂરશાહ મોડી રાતે દિલ્હી-થી થોડા માઇલ દૂર હઝરત મહબૂબ ઇલાહીની દરગાહમાં પહોંચ્યો અને ત્યાં રાત રહ્યો. બહાદૂરશાહ દરગાહમાં પહોંચ્યો ત્યારે તે કરૂણાની સજીવ મૂર્તિ જેવો લાગતો. તેનો ચહેરો ચિન્તાથી સાવ ઉતરી ગયો હતો. તેની શ્વેત દાઢી રસ્તાની ધૂળથી ભૂખરી બની ગઇ હતી. થોડા જ કલાકમાં બહાદૂરશાહ દશ વર્ષ વધારે બુઢ્ઢો બની ગયો દેખાતો હતો.

૩§

બહાદૂરશાહ દરગાહના દરવાજે પહોંચ્યો અને દ્વાર ઉપર ટકોરો દીધો, ત્યાં મહબુબ ઇલાહી પોતે દરવાજે હાજર થયા અને બાદશાહને અતિ માનપૂર્વક અંદર લઇ ગયા. બહાદૂરશાહ-નો ચહેરો જોઇ મહબૂબ ઇલાહી સમજી ગયા કે બહાદૂરશાહ હવે બાદશાહ નથી, હવે તે દિલ્હીનો ભટકતો ભિખારી છે. અને એ વિચારે તો મહબૂબ ઇલાહીનું હૈયું લાગણીથી ભરાઇ ગયું. તે બહાદૂરશાહને દોરીને દરગાહના અંદરના ભાગમાં ખાનગી ઓરડામાં લઇ ગયા. ત્યાં બહાદૂરશાહને સાદી ચાદર ઉપર બેસાડયો અને પોતે તેમની સામે જમીન ઉપર બેઠો.

થોડીવાર સુધી તો બન્ને ચુપ બેસી રહ્યા. મહબૂબ ઇલાહીના દિલમાં અનેક પ્રશ્નો ઉઠતા હતા, પણ તેને બહાદુરશાહની પળમાં પલટાયેલી દશા જોઇ એવો સખ્ત આઘાત લાગેલો કે તે સ્તબ્ધ જ બની ગયો હતો. ઓરડાના એક ખુણામાં ટમટમ બળતો ઝાંખો દીવો પણ આ ઘડીએ જાણે ગતિહીન બની ગયો હતો.

આખરે બહાદુરશાહે શાન્તિ તોડી. તેને બાળી રહેલી આંતર વેદના આખરે બહાર ધસી આવી :

'ઇલાહી સાહેબ, હું તો જાણતો હતો કે આ સિપાઇઓ પોતે ડુબવાના છે, અને સાથે મને પણ તળીએ લઇ જવાના છે : અને અંતે થયું પણ તેમજ. આખરે આજે મારે નાસી છુટવાની વેળા આવી. ભાઇ, તમે જાણો છો કે હું તો ફકીર છું. પણ તો યે, મારા પૂર્વજોની સાથે આ પ્રસંગની સરખામણી કરવાનું મને મન થઇ જાય છે. મારા બાપદાદાઓએ આથી પણ ખરાબ વખત જોયો છે અને છતાં તે કદિ હિમ્મત નહોતા હાર્યા. પણ આ વખતે તો મારી નજર સમક્ષ ભીષણ ભાવી અતિ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઇ રહ્યું છે. એ ચોક્કસ વાત છે કે હિન્દુસ્તાનના સિંહાસન ઉપર હું તૈમુરના વંશનો છેલ્લો વારસ છું. મોગલ શહેનશાહતનો દીપક ઓલવાઇ રહ્યો છે. તેની બુઝાઈ જતી–મરી જતી–હું છેલ્લી જ્યોત છું. હવે એ જ્યોત જીવતી રહેવાનો સંભવ જ નથી. હું એ જાણું છું, હું એ મારી સગી આંખોએ જોઇ રહ્યો છું, અને એ છતાં શા માટે રક્તપાત કરાવું ? એથી જ કિલ્લો છોડી હું ચાલ્યો આવ્યો છું. આ જમીન ખુદાની છે. તેની મરજીમાં આવે તેને તે સોંપે. સેંકડો વર્ષ સુધી મારા પૂર્વજોએ આ જમીન ઉપર રાજ્ય કર્યું. મારા પૂર્વજોએ આટલાં વર્ષો સુધી હિન્દુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર મોગલોનો વિજયધ્વજ ફરકતો રાખ્યો. તેમણે ખૂબ

સત્તા ભોગવી, તેમણે ખૂબ વૈભવ માણ્યો. હવે અમારો સમય પરવાર્યો. હવે બીજાનો વારો આવ્યો. હવે બીજા કોઇ કુળના નબીરાઓ હિન્દુસ્તાનના શહેનશાહ તરીકે દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર વિરાજશે અને હિન્દુસ્તાન ઉપર શાસન કરશે. તેઓ અમારી પાસે કબુલ કરાવશે કે તેઓ વિજેતા અને અમે પરાજીત. પણ આ કાંઇ મારા માટે દુઃખનો કે ખેદનો વિષય નથી. કારણ કે અમે પણ એમ જ કર્યું હતું ને? અમે પણ બીજાને સંહારી, બીજાની સત્તા તોડી, અમારી સત્તા જમાવી હતી ને?'

છેલ્લા શબ્દો બોલતાં, બહાદૂરશાહનો અવાજ લાગણીથી ધ્રૂજતો હતો અને ઝાંખા દીવાના પ્રકાશમાં તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

બહાદૂરશાહ એટલું બોલી ચુપ બન્યો. ઓરડામાં ફરી વાર શાન્તિ વ્યાપી રહી. ત્યાં બહારશાહને કંઇક યાદ આવ્યું હોય તેમ તેણે તેના ઝબ્બા નીચેથી એક નાનકડી દાબલી કાઢી અને તેના સામું અનિમિષ નેત્રે ક્યાંય સુધી જોઇ રહ્યા પછી, તે ઇલાહી સાહેબના હાથમાં મૂકી. દાબલી ઇલાહીના હાથમાં મૂકતાં બહાદૂરશાહની આંખમાંથી આંસુનું એક બિન્દુ પડયું.

'લ્યો, હવે આ તમને સોંપું છું. દિલ્હીની શહેનશાહત કરતાં યે કયાંયે વિશેષ કીમ્મતી, મારા પૂર્વજોનો એ વારસો છે. એ તમને સોંપવા ઇચ્છું છું. અમીર તૈમુરે જ્યારે કરતુન્તુનિયા જીત્યું, ત્યારે સુલતાન યલ્દરમ બીરાજીદના ખજાનામાંથી આ સંપત્તિ હાથ લાગેલી. આ દાબલીમાં હજુર કાયનાતની પાક દાઢીના પાંચ બાલ છે. આજ સુધી તેને અમે અમારા કુટુમ્બની અતિ પવિત્ર વસ્તુ તરીકે સાચવી છે. પણ અત્યારે આ ધરતી ઉપર અમારૂં કોઇ ઠેકાણું નથી. આજે અમારી જીન્દગી પણ સલામત નથી. એટલે હવે આ દૌલતને તમે જ સાચવો.'

બાદશાહના હાથમાંથી દાબલીને બહુ સંભાળથી ઇલાહીએ પોતાના હાથમાં લીધી. જાળવીને તે ઉઘાડી : અને તેમાંના બાલને શિર નમાવી અતિ પ્યારથી ચુંબન કર્યું. તે બાલ હજીયે મોજુદ છે. દરેક વર્ષ રબી–ઉલ–અવ્વલના માસમાં અનેક યાત્રાળુઓ એ બાલના દર્શને જાય છે.

૪§

બહાદુરશાહ ક્યાંય સુધી ચુપચાપ બેસી રહ્યો. તેને છેલ્લા બે દિવસનો કડાકો હતો. અંગ્રેજોના ધસારાની ચિન્તામાં છેલ્લા દિવસથી તે બિલ્કુલ ખાવાનું જ પામ્યો ન્હોતો. એટલે તેના દિલમાં ગડમથલ ચાલતી હતી કે ઇલાહી સાહેબ પાસે ખાવાનું માગું કે કેમ ? થોડી ક્ષણોની આનાકાનીને પરિણામે બહાદુરશાહે મનને મનાવ્યું અને ઇલાહી પાસે ભોજન માગ્યું.

બહાદુરશાહના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળતાં જ, ઇલાહીના માથા ઉપર જાણે વીજળી પડી. ઇલાહીને સ્વપ્ને પણ ક્યાંથી ખ્યાલ હોય કે બહાદુરશાહને બે દિવસના કડાકા હશે ? અને બળવાના દાવાનળથી ઘેરાયેલા હોવાને કારણે પોતાને ત્યાં તો કંઇજ ખાવાનું ન્હોતુ. એટલે ઇલાહી મુંઝાયો. દિલ્હીનો શહેનશાહ, બે દિવસના કડાકા પછી, તેની પાસે ખાવાનું માગે અને તે કંઇ જ ખાદ્ય હાજર ન કરી શકે એ ઇલાહીને અસહ્ય લાગ્યું:

'આ દાવાનળની વચ્ચે અમને પણ ખાવા–પકાવવાની શુદ્ધિ જ નથી રહી.' ઇલાહીએ પોતાની લાઇલાજ દશાનો બચાવ કરવા માંડ્યો. 'છતાં યે હું ઘેર જાઉં છું અને જો કાંઇ મળે તો તો આપની સેવામાં હાજર કરૂં છું. આપને માટે મારે ત્યાંથી, આવે વખતે, સુકોસુકો રોટલો યે ન મળે એ તો મારા કમનસીબની જ વાત છે ને ?'

ઇલાહીએ ઘેર જઇ તપાસ કરી. ચણાની બે સુકી ખાખરી અને ચટણી લઇને તે દરગાહે પાછા આવ્યા.

બહાદૂરશાહે ચુપચાપ તે ખાધું અને બે દિવસના ઉપવાસને અંતે, આવો પણ ખોરાક આપવાને માટે—એ મહેરને માટે—પરવરદિગારનો અહેશાન માન્યો.

ખાધા પછી બહાદૂરશાહે જવાની રજા માગી.

'પણ આપ જશો ક્યાં?' ઇલાહીએ પૂછ્યું.

'ખુદા દોરશે ત્યાં. હા, હું હુમાયુના મકબરામાં જઇશ. અને ત્યાં જઇ કેદ પકડાઇશ. પ્રથમ તો હું સીધો જ એ મકબરામાં જવાનો હતો. પણ મારે તમને મારી દાબલીની સોંપણી કરવી હતી, એટલે અહીં આવ્યો.'

'ના, ના, એમ ન પકડાઈ જાઓ. એમ ન કરો. આપ અહીં જ રહો. જ્યાં સુધી હું અને મારૂં કુટુમ્બ જીવતા છીએ ત્યાં સુધી અહીં જ રહો—અમે આપના એક વાળને પણ આંચ નહિ આવવા દઇએ. પહેલાં અમે મરીશું, પછી જ કોઇ આદમી આપના શરીરને સ્પર્શ કરી શકશે.' ઇલાહીના દિલમાંથી બહાદૂરશાહ પ્રત્યેના પ્રેમ અને ભક્તિ જાણે આજીજી કરી રહ્યાં હતાં.

પણ બહાદૂરશાહને દરગાહમાં રહેવું નિરર્થક લાગ્યું.

'પણ આ બધું શા માટે?' બહાદૂરશાહે અતિ કરૂણ અવાજે કહ્યું: 'આ બુઢ્ઢી કાયાને માટે હું મારા મિત્રોને અને ચાહનારાઓને શા માટે હેરાન કરૂં? અને પછી તેમને ફાંસીએ ચડતા કે તલવારથી રહેંસાતા પણ હું કેમ જોઇ શકું? ના, ના, મારાથી એ ન

સહી શકાય. મારૂં કામ પૂરૂં થયું. અને મારે તમારી મુલાકાત પણ થઇ ગઇ. તમને જે વસ્તુ સોંપવા ઇચ્છતો હતો તે વસ્તુ સોંપી પણ દીધી. હવે તો મને જવા જ દ્યો. યા ખુદા, તું કરે તે ખરૂં !'

બહાદૂરશાહ અને ઇલાહી એક બીજાને અતિ પ્યારથી અને ફરી ફરીને ભેટયા. અને પછી દિલ્હીનો છેલ્લો સમ્રાટ દરગાહ છોડીને હુમાયાના મકબરાની દિશામાં ચાલ્યો.

૫§

બહાદૂરશાહે દરગાહ છોડી તે વેળા પશ્ચિમ દિશામાં અંધારી પાંચમ—છઠ્ઠનો ચંદ્ર ઉદય પામતો હતો. એ ચાંદનીના ઝાંખા પ્રકાશમાં બહાદૂરશાહ ધીમે ધીમે મકબરામાં પહોંચ્યો. ત્યાં કંપની સરકારે તેને કેદ કર્યો અને પછી રંગુન મોકલી દીધો.

રંગુનમાં પણ બહાદૂરશાહે તો ખુદાના નામની ગઝલો ગાવામાં જ જીન્દગીના શેષ દિવસો વિતાવ્યા.

આવા ભલા, નિરૂપદ્રવી, સાધુચરિત અને ધર્મપરાયણ બહાદૂરશાહની સાથે—તૈમુર, બાબર, અકબર અને શાહજહાંના આ વંશજ સાથે—જેલમાં એકદમ અમાનુષી વર્તાવ રાખવામાં આવતો. અને એ વર્તાવનું વર્ણન ૧૮૫૯ના મે માસની અગીયારમી તારીખે લંડનના સેંટ જેમ્સ હોલમાં વિલાયતની પાર્લામેન્ટના એક સભાસદે નીચે મુજબ કરી બતાવ્યું હતું:

'હું તે અશક્ત અને વૃદ્ધ બાદશાહને મળ્યો છું, પણ તે તેના રાજમહેલમાં નહિ. રંગુનની જેલમાં એક ગંધાતી કોટડીમાં, એક સડી ગયેલા બિસ્તરા ઉપર તે પડયો હતો. તેની પાસે ઓઢવા માટે એક જુની પુરાણી ફાટેલી ગોદડી સિવાય બીજું કાંઇ હતું નહિ. મેં

એને જોયો ત્યારે તેના ભૂતકાળના જીવનપ્રસંગો તેના મનમાં ઘોળાતા હોય એમ મને લાગ્યું. બહુ મુશ્કેલીથી તે બેઠો થયો. તેણે પોતાનો હાથ મને બતાવ્યો. તે રોગથી ખવાઇ ગયો હતો, અને તેના ઉપર માખીઓ ગણુગણુતી હતી. એમ થવાનું એક કારણ એ હતું કે તેને પૂરતું પાણી મળતું નહીં. અત્યંત કરૂણ સ્વરથી તેણે મને કહ્યું કે મને ખાવાનું મળતું નથી.'

આખરે ઇ. સ. ૧૮૬૧ના નવેમ્બર માસની સાતમી તારીખે બહાદૂરશાહનું જેલમાં અવસાન થયું અને એ છેલ્લા મોગલ બાદશાહનું મુડદું પણ કાંઇ તોફાન ન કરી બેસે તેટલા માટે, તેને રાતના અંધારામાં, એ મકાન પાસે જ દફનાવવામાં આવ્યું !

બેહાલ શાહજાદો

૧ §

બળવાની બરાબર એક વર્ષ પહેલાંની મધ્યાહ્ન હતી. ભર ઉનાળાનો સૂર્ય તેના પ્રવાસમાંથી ઘડીભર થંભી આકાશની મધ્યમાં અગ્નિ વરસાવતો ઉભો હતો. દિલ્હી નગરમાં, આસપાસના ઉપવનોમાં અને જંગલોમાં સુનસાન શાન્તિ હતી. ભગવાન્ ભાસ્કરના એ પ્રતાપને ન સહી શકવાથી મનુષ્યો અને પશુપંખીઓ–પ્રાણી માત્ર શીતળતાને માટે પોકારતાં જ્યાં ત્યાં પડ્યાં હતાં.

આ ખરા તાપમાં ચાર રાજકુમારો મહેલમાં શાન્તિ ન મળવાથી શિકાર ખેલવા નીકળ્યા હતા. તેમની સાથે તેમનું નાનું અનુચર–મંડળ હતું. તેઓ જંગલમાં ઘુમતા હતા, અને કોઇ વૃક્ષ ઉપર પોતાના માળામાં નાનાં બચ્ચાંને પડખામાં લઇને લપાઇને બેઠેલી પક્ષી–માદાને જોઇ બંદૂકના બહાર કરતા હતા. અત્યંત નીરવ આ અરણ્યમાં કાળભૈરવ સમો ભીષણ અવાજ સાંભળી હજારો પક્ષીઓ પોતાની ઉડવા ના પાડતી પાંખોને પરાણે પ્રસારી, પોતાના પ્રિય માળાઓ અને પ્યારાં બચ્ચાંઓને છોડી ચાલી નીકળતાં અને શાહજાદાઓની ગોળીઓથી વીંધાઇ ટપોટપ નીચે પડતાં.

એટલામાં સામેથી ફક્ત ગોદડી ઓઢેલો એક ફકીર ચાલ્યો આવતો હતો. તેના મોઢા ઉપર ખિન્નતા અને કરૂણા દેખાતી હતી. ખરે બપોરે જંગલમાં બંદૂકોના બહાર અને પક્ષીઓનું

ઉમરાણ સાંભળી તે કોઇ વડલાની શીતળ છાયા છોડી અવાજની દિશામાં આવતો હતો એમ લાગતું હતું. તે નજીક આવ્યો અને બાદશાહના શાહજાદાઓને જોઇ તેણે ઘણા જ માનપૂર્વક તેમને સલામ કરી અને કહ્યું:

'શાહજાદા સાહેબ, આ અબોલ પંખીઓને શા માટે સતાવો છો? આપનું તેમણે શું બગાડયું છે? વાચાહીન આ પક્ષીઓને કેટલું દુઃખ થતું હશે? જુઓને, તે બીચારાં તેમની બોલીમાં કકળાટ કરી રહ્યાં છે. અને આ વગડો તેના મૌનથી તેમાં કરૂણાના સૂર પૂરી રહ્યો છે. આપ તો બાદશાહ લોક છો, આ પણ આપનો મુલ્ક છે. અને બાદશાહોની તો ફરજ છે કે, પોતાની વસ્તુનું રક્ષણ કરવું—વસ્તીની સાથે પ્રેમ અને માયાથી વર્તવું."

વડો શાહજાદો, જેની ઉમર ૧૯ વર્ષની હતી, તેના મ્હોં પર આ વાત સાંભળી શરમના શેરડા પડયા. તેણે માથું નમાવી બંદૂક ફેંકી દીધી. બીજા બે શાહજાદાઓ ચુપચાપ ઉભા રહ્યા. પણ સૌથી નાનો મીરજા નસીર ઉલ્મુલ્ક મ્હોં બગાડીને બોલ્યો: "જાવ, મને કોઇનો ઉપદેશ કે કોઇની સલાહ સ્વીકારવાનો અભ્યાસ નથી." તેના અવાજમાં શાહજાદાની ઉદ્ધતાઇ હતી. તેણે એ ફકીરની હાજરીમાં બંદૂકના બાર કરવા માંડયા.

ફકીર શાંત ઉભો રહ્યો. પેલા ત્રણ શાહજાદાઓ પણ શાન્ત ઉભા હતા. માત્ર મીરજા, હવે મોજની ખાતર નહિ પણ પેલા ફકીરને ખીજવવા ખાતર પક્ષીઓને પાડતો હતો. ફકીર આ ન જોઇ શકયો. તેણે ફરી વાર શાહજાદાને વિનતિ કરી:

"હજુર! ગુસ્સો શા માટે કરો છો? નાનાં નાનાં પક્ષીઓને આપ શા માટે હણો છો? આપને શિકારનો શોખ હોય તો કોઇ એવા પશુને મારો કે જેને મારતાં આપને શિકારની ખુબી સમજાય અને જેના મરવાથી કેટલાયને આનન્દ થાય. આ નિર્દોષ

પંખીને મારવાથી આપને શું મઝા આવે છે? પક્ષીઓ મારવાથી આપ સાંજે અહીં ફરવા આવશો ત્યારે, પોતાના મધુર કિલકિલાટથી આપને આવકાર આપનારૂં અહીં કોઇ નહિ રહે; આખા દિવસની મુસાફરીથી લોથ થઇ ગયેલા મુસાફરને, સાંજે પોતાના મનોરમ સંગીતથી નવા પ્રાણ અર્પનારૂં આ જંગલમાં કોઇ નહિ મળે, વહેલી પ્રભાતે અને મોડી સંધ્યાએ આકાશના વિશાળ ફલક ઉપર અનેક સૌંદર્યમય ચિત્રો આલેખાતાં જોઇ રાચનારૂં અને મંગળ કલ્લોલ કરનારૂં આપના આ ઉપવનમાં કોઇ નહિ દેખાય. અને સાહેબજાદા! આપને અત્યારે ખરે બપોરે આ ઉકળાટમાં શિકાર ખેલવો ગમે છે? પધારો આરામમાં પધારો. આપને આ ન શોભે!"

ફકીરે શાહજાદાના ઉચ્ચ સંસ્કારોને અને તેની ઉન્નત લાગણીઓને જગાડવા પ્રયત્ન કર્યો. બોલતાં બોલતાં તે શાહજાદાના મ્હોં સામે જોયા કરતો હતો. પણ તે ધારેલી અસર ન કરી શકયો. શાહજાદાના મ્હોં ઉપર તે કશો શુભ ફેરફાર ન નિહાળી શકયો. મીરજાની આંખોમાં ખુન ઉભરાતું હતું અને તેના ચ્હેરા ઉપર ક્રોધ અને તિરસ્કારની રતાશ આવી હતી. આ ફકીરના ઉપદેશથી તેનું અભિમાન ઘવાતું હતું.

"લે, પક્ષીઓને છોડી હું પશુઓનો શિકાર કરૂં છું, કમબખ્ત!" મીરજાની બંદૂકમાંથી એક ગોળી છુટી અને તે ફકીરના જમણા પગ સોંસરી સુસવાટ કરતી ચાલી ગઇ. તે તમ્મર ખાઇ નીચે પડી ગયો અને તેના મોઢામાંથી આપોઆપ નિશ્વાસ નિકળી પડયો. ઘવાયેલી જગ્યાએથી ધોધમાર લોહી નીકળવા લાગ્યું. શાહજાદાઓ તો ઘોડા ઉપર ચડી ગામ તરફ ચાલ્યા ગયા. ફકીર અચેતન પડયો હતો, અને તેના પગમાંથી લોહી વહેતું હતું- પક્ષીઓનું ભુમરાણ શાન્ત પડયું હતું. ફરી વાર જંગલમાં શાન્તિ વ્યાપી હતી.

બુઝાતો દીપક

સાંજના શીતળ વાયરાએ નિશ્ચેતન થઇ પડેલા એ ફકીરને જગાડયો, તેનામાં નવો પ્રાણ મૂકયો. ફકીરે બેઠા થવા પ્રયત્ન કર્યો. તે બેઠો થયો. એને ઘુંટણભર પોતાની ઝુંપડી તરફ ચાલવા માંડયું. તેના ઘામાંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું; અને તેના ચાલવાના પ્રયત્નથી તે વધારે વેગથી નીકળવા લાગ્યું. દર્દની હાય પોકારી ફકીર ફરી વાર નીચે પડયો, અને ઘડી વાર થાક ખાઇ પાછો બેઠો થયો. એ રીતે અતિ વ્યથાપૂર્વક તે ઘુંટણ ઘસતો તેની ઝુંપડીના બારણા સુધી પહોંચ્યો. સંચાર સાંભળી અંદરથી એક નાની કુતરી આવી અને તેણે જોયું તો તેનો પ્રિય માલીક બારણા વચ્ચે પડયો છે. વફાદાર કુતરી કાંઇ ન સમજી શકવાથી પોતાના માલીકના પગ ચાટતા લાગી.

રાત્રિના અંધકારે જંગલનો કબજો કરી લીધો હતો. પક્ષીઓ સંધ્યાની આરતી ગાયા વિના આજે વ્હેલાં સુઇ ગયાં હતાં. નિશાચર જનાવરના અવાજથી વખતે ભેદાતી શાન્તિ ફકીરને ઘેરીને ઉભી હતી. તે નિશ્ચેતન પડયો હતો. તેની કુતરી તેના પગ ચાટતી હતી.

૨૬

દિલ્હી ગઢ ઉપર તોપો ગાજતી હતી. તેમાંથી છુટતા ગોળાઓ નગરનાં અનેક મકાનોને અને માણસોને ભરખી રહ્યા હતા. દિલ્હીના રાજમાર્ગ ઉપર મુડદાના ઢગલા ખડકાયા હતા. દિલ્હી પોતે, મરેલી સલ્તનતનું શ્મશાન હોય તેવું લાગતું હતું. શહેરમાં કોઇ માણસ સરખું નજરે નહોતું પડતું. બાદશાહ બહાદૂરશાહ આગલી રાત્રે દિલ્હી છોડી, પોતાનો રાજમહેલ ખુલ્લો મૂકી, ચાલ્યો ગયો હતો. તેના સૈનિકોએ શહેનશાહ જવાથી હથિયાર છોડયાં હતાં. અંગ્રેજ લશ્કરે ગઢનો કબજો લીધો હતો અને ઉપરથી ગોળાઓ ફેંકી 'નવી દિલ્હી' બનાવવા માટે 'જુની દિલ્હી' જમીનદોસ્ત કરવાની ક્રિયા જોસભેર ચલાવી રહી હતી.

બેહાલ શાહજાદો

બહાદૂરશાહના મહેલમાં કોઇ નહોતું. બહાદૂરશાહનાં સ્વજનો બહાદૂરશાહ ગયાના સમાચાર જાણી ફાવે ત્યાં નાસી ગયાં હતાં. બહાદૂરશાહની બેગમો અને બેટીઓને જંગલમાં મૂકી આવવાનો બહાદૂરશાહે જતાં પહેલાં બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેણે જતાં જતાં શાહજાદાઓને બોલાવી કેમ વર્તવું અને કયાં જવું તેની સૂચના આપી દીધી હતી. ત્રણ શાહજાદાઓ અતિ વ્યાકુળ ચ્હેરે પહાડ-ગંજની તરફ જતા હતા. તેમની સામી બાજુએથી વીસ પચીશ ગોરા સવારો આવતા હતા. બન્નેએ એક બીજાને જોયા. ગોરાઓએ નાસી જતા બળવાખોરોને જોઇ, તેમની પાછળ ઘોડા દોડાવ્યા. શાહજાદાઓએ પોતાની પાછળ પલટન આવતી દેખી પોતાની બધી તાકાત એકત્ર કરી નાસવા માંડયું. શાહજાદાઓના ઘોડા પાણીપંથા હતા, એટલે તેમના અને ગોરા સવારોના ઘોડાઓ વચ્ચે અંતર ઘટવાને બદલે વધવા માંડયું. ગોરાઓએ જોયું કે જીવતા પકડવાનું જોખમ ખેડવું ઠીક નથી. તેમણે બંદુકો ટાંકી. ઘોડા ઉપર બેઠેલા યુવાનો કરતાં ઘોડાઓનું નિશાન રાખી ગોળીઓ છોડી. છુટેલી વીશ પચીશ ગોળીઓએ બે શાહજાદાઓને વીંધ્યા અને એક ઘોડીને વીંધી.

ગોરા સવારોએ પડેલા શાહજાદાઓ અને ઘોડાઓ નજીક જઇને જોયું તો બે શાહજાદાઓ મરેલા અને એક ઘવાયેલો પડયા હતા. જીવતા પડેલા શાહજાદાને તેની બેહોશ દશામાં કેદ કરવામાં આવ્યો અને તેને ઘોડા ઉપર નાંખી પલટણ છાવણી તરફ પાછી ફરી.

છાવણી પાસેની ટેકરી ઉપર જ હતી. ત્યાં ગોરી અને કાળી બન્ને પલટનો હતી. ગીરફતાર થયેલા આ પુરૂષને દેશી સિપાઇ-ઓએ તરતજ ઓળખી કાઢયો. તે બાદશાહ બહાદૂરનો સૌથી નાનો શાહજાદો મીરજા નસીર ઉલ્મુલ્ક હતો. લશ્કરના ઉપરી વડા સાહેબને આ ખબર કરવામાં આવી. તેણે આ ફતેહ માટે આનંદ બતાવી, એ શાહજાદાને સાવધાનતાથી સાચવવા હુકમ કર્યો.

૩૬

પરાજીત બળવાખોરોએ ન્હાસભાગ આદરી હતી. વિજેતા અંગ્રેજોએ દિલ્હીનો કબ્જો લીધો હતો. બહાદૂરશાહ હુમાયુના મકબરામાં કેદ પકડાઇ ગયો હતો—તૈમુર વંશનો છેલ્લો દીપક ઝાંખો પ્રકાશ ફેંકી બુઝાયો હતો. તેની સ્ત્રીઓ ઓઝલ પડદા છોડી, ઉઘાડે માથે અને અધઢાંકેલ શરીરે ભીખારણો બની દિલ્હીનાં જંગલોમાં ભટકતી હતી. તેના શાહજાદાઓ તેની નજર સમક્ષ ફાંસીને લાકડે લટકતા હતા. અસ્ત પામતા સામ્રાજ્યના છેલ્લા પરિવારને તેના અંત પહેલાં વિજેતાને હાથે જે વેદનાઓ ભોગવવી પડે છે, તે બધી તૈમુરનો આ પરિવાર, બીજો કશો ઉપાય ન રહેવાથી, દીનતાપૂર્વક સહી રહ્યો હતો.

આ સ્થિતિનો વિચાર કરતો મીરજા એક દિવસ સાંજે બેઠો હતો. તેના નાના તંબુમાં એક નાના વાસણ અને એક સાદડી સિવાય કશું નહોતું. તે સાદડી ઉપર પડ્યો હતો અને એ ટેકરી ઉપરથી સૂર્યાસ્ત નીરખતો હતો. તેના દેહ ઉપર લોઢાની સાંકળો હતી. તેના નાજુક શરીરને તેનો ભાર અસહ્ય લાગતો. તેના ફરતો પઠાણનો પહેરો હતો અને એ પહેરેગીરોનો અવાજ સાંભળી, પોતે પહાડગંજની છાવણીમાં અંગ્રેજોનો કેદી છે એ સ્મરણ તેના દિલમાં સદાય જાગૃત રહેતું.

અસ્ત પામતો સૂર્ય જતાં જતાં આ કેદીને કાંઇક કહેવા માગતો હોય તેમ અદશ્ય થતાં પહેલાં બે ત્રણ વાર થંભ્યો. મીરજામાં સૂર્યલોકની ભાષા સમજવા જેટલા સંસ્કાર નહોતા. છતાં, ઘડી વાર પહેલાં તે શાહજાદો મટી દુશ્મનનો કેદી બન્યો હોવાથી—તેની જીંદગીમાં એક જબરદસ્ત ફેરફાર થયો હોવાથી—તેની લાગણીઓએ એક જબ્બર પલટો ખાધો હતો અને તે ઘણી નાજુક અને હોંશિયાર બની ગઇ હતી. કદિયે કલ્પનાની મસ્તીએ

ન ચડેલું આ નાના શાહજાદાનું મગજ આજે અનેક કલ્પના કરી રહ્યું હતું. તેની અંતરની આંખ સમક્ષ દિલ્હીનો એ બાદશાહી કિલ્લો, તેમાં તેનો આરામને માટે બોલાવતો અનેક વિલાસની સામગ્રીઓથી શણગારેલ ઓરડો, તેની નાની બ્હેન મલકા, તેનું ઉપવન અને તેની પ્રિય બંદુક, એ બધાં એક પછી એક આવી ઉભાં. તે તેમને જોઇ રહ્યો; તેઓ જતાં રહે એ બીકથી આંખને મટકું ખાવાનો પણ અવકાશ આપ્યા વિના. પાગલની પેઠે બસ જોઇ જ રહ્યો. એ છતાં એ આકૃતિઓ જતી રહેવા લાગી. તે ઝાલવા દોડયો. તેના દેહની સાંકળો અને પગની જંજીરોના દબાણથી પછડાટ ખાઈ તે નીચે પડયો. તે આકૃતિઓ અદશ્ય થઇ. તેની બીજી જ પળે તેણે તેના કાન ફાડીને અંદર પેસવા મથતી ચીસો સાંભળી. એ ચીસો અતિ પરિચિત લાગી, તેની માતા અને તેની બ્હેન એ ટેકરીની તળેટીમાં જ રૂદન કરતાં હોય એમ તેને લાગ્યું. કાળમીંઢ પત્થરના કાળજામાં પણ કરૂણા ઉપજાવે એવું તે રૂદન હતું. સ્વપ્નસ્થ મીરજા તે સાંભળી રહ્યો. પણ તેમની વ્હારે ધાવાની તેની શક્તિ ન્હોતી.

આ રીતે તેના ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ અને ભીષણ વર્તમાનની અનેક કલ્પનામૂર્તિઓ અને કલ્પનાપ્રસંગો જોતો અર્ધજાગૃત અર્ધસ્વપ્નસ્થ દશામાં મીરજા પડયો હતો. એવામાં તેના તંબુની બારી ઉઘડી. એક પઠાણ સિપાઇ અંદર દાખલ થયો. તેણે શાહજાદાને કહ્યું :

" જનાબ ! વડા સાહેબ દિલ્હી ગયા છે. હું આપને માટે આ કુંચીઓ લાવ્યો છું. જલદી કરો. જંજીરો અને સાંકળો ઉતારી અત્યારે ને અત્યારે નાસી છુટો. જોજો, કયાંય ફસાઇ જતા નહિ, ઉતાવળ કરો. "

મીરજાને આ સ્વપ્ન છે કે સાચું એ ન સમજાયું. તે બેઠો થયો. તેણે પાસે પડેલી કુંચી લીધી. જંજીરો અને સાંકળોને ઉતારી

ઉભો થયો અને એ પઠાણ સામું જોઇ રહ્યો. તેની આંખોમાં અહેશાન ભર્યો હતો. પઠાણને આટલો વિલંબ પણ ન પાલવ્યો.

"નામદાર ! જલ્દી નાસો. જુઓ, આ કેડીએ સીધા ને સીધા ચાલ્યા જજો. આ અંધારીઆમાં તમને માર્ગ નહિ સૂઝે. પણ બીજો ઉપાય નથી. સવાર સુધી કયાંય અટકયા વિના ચાલ્યા જ જજો. એટલે જોખમમાંથી બચી જશો."

મીરજા આ પઠાણને ઓળખવા પ્રયત્ન કરતો સામું જ જોઇ રહ્યો હતો.

"સાહેબજાદા, વિલંબ કરવાનો આ વખત નથી. જલ્દી નાસી જ છુટો. અહીં રહેશો, તો આપને ફાંસીએ ચડવું પડશે. અહીંથી નાસી જશો, તો કયાંક ગુપ્ત વેશમાં પણ આપ સુખી જીન્દગી ગુજારી શકશો. હવે ફરીથી બળવો કરવાનો કે દિલ્હી મેળવવાનો વિચાર સરખો પણ કરશો નહિ. એ બની શકશે જ નહિ. બહાદૂરશાહે દિલ્હી છોડયું, તે દિવસથી આખું હિન્દુસ્તાન લાલ રંગે રંગાઇ ગયું. ખુદાની બંદગી વખતે કોઇ દિવસ યાદ કરજો કે હું આપનો અજમલ."

પઠાણે છેલ્લા શબ્દો ઘણે જ ધીમેથી કોઈ ન સાંભળે તેવી રીતે કહ્યા. તે અતિ વ્યાકુળ લાગતો હતો. મીરજાની મંદતા અને હોંશિયારીનો અભાવ જોઇ તેને અંદરથી ગુસ્સો થતો હતો.

મીરજા તો એમને એમ બેસી રહ્યો. તેને ભટકી ભટકીને જીવવા કરતાં એક જ આંચકે જીવન–દોરી તોડી નાખવાનું વધારે ઠીક લાગ્યું. ન્હાસી છુટી રોટલાના ટુકડા માગી જીંદગી પુરી કરનાર શાહજાદા કરતાં અંગ્રેજોને હાથે ફાંસીએ ચડી જીવન સમાપ્ત કરનાર શાહજાદાને ઇતિહાસમાં વધારે ગૌરવભર્યું સ્થાન મળશે, એ વિચાર તેના મગજમાં ચાલતો હતો. એટલે શું કરવું તે તે નક્કી

ન કરી શકયો. તેના મગજમાં મુંઝવણની ગડમથલ ચાલવા માંડી.

"ત્યારે બેડીઓ પાછી પ્હેરી લ્યો. એટલે હું પાછો જાઉં. તમારા આ વિલમ્બમાં હું મારૂં મોત ભાળું છું."

પઠાણ નજીક આવ્યો.

બીજી તરફથી મીરજા પણ પણ એક ડગલું આગળ વધ્યો. તેણે ન્હાસી છુટવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પઠાણની પાસે આવી, તેનો હાથ ઝાલી તે પળવાર ઉભો રહ્યો. પછી કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના, જીભેથી મનાય તેના કરતાં અનેક ગણો અહેશાન આંખોથી માની તે ચાલી નીકળ્યો.

બધું શાન્ત હતું. રાત્રિના નવેક વાગ્યા હતા. મીરજા પઠાણે બતાવેલી કેડીએ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો હતો. વખતે વખતે પાછું વાળી જોતો હતો, તો પહાડગંજની છાવણી ઉપર દીવાઓ ઝગમગતા દેખાતા હતા. અન્તે તે પણ દેખાતા બંધ થયા.

૮ §

દિલ્હીના છેલ્લા બાદશાહનો આ સૌથી લાડકવાયો બેટો અંધકારને ભેદતો એકલો ચાલ્યો જતો હતો. પૃથ્વી ઉપર કદિયે ઉઘાડો પગ ન મૂકનાર આ મીરજાના પગમાંથી દરેક પગલે ચેતન ચાલ્યું જતું હતું. અંધારી રાત્રિની ગાઢ ભીષણ શાન્તિમાં અશાન્ત એક આ શાહજાદો જ લાગતો. તેના મનમાં અનેક વિચારો આવી રહ્યા હતા. તેનું હ્રદય ન કલ્પી શકાય એટલી ઝડપથી અને ન માની શકાય એટલા અવાજથી ધબકતું હતું. તે પકડાઇ જવાની ભીતિથી ધ્રુજતો હતો. તેના કાનમાં જાણે પાછળ દોડયા આવતા ઘોડાઓની ખરીઓ વાગતી હતી, અને તેની દિશામાં દોડતી આવતી

બંદુકની ગોળીઓ સંભળાતી હતી. તેનો વેગ, વધતી જતી અશક્તિ અને ન છુટતી દહેશતને કારણે ધીમે ધીમે ઘટતો જતો હતો. છતાં તે યંત્રની માફક ચાલ્યો જતો હતો.

વખતે વખતે, આસપાસનાં ખેતરોના કુતરાઓ અને જંગલી શિયાળોનો, અંધારી રાત્રિમાં અતિશય ભયંકર લાગતો અવાજ સાંભળી આ રાજકુમાર થંભી જતો. "હું કયાં જાઉં છું?" એ વિચાર તેના મનમાં વિજળીની ઝડપથી પેસતો, પણ તેનો કશો ઉત્તર મળી શકતો નહિ અંગ્રેજ લશ્કરને થાપ આપી સફળતાપૂર્વક ન્હાસી છુટવું શકય છે એમ માનવું એ તેને મુર્ખાઇ લાગી. દિલ્હીની આસપાસ કેટલા યે માઇલના વિસ્તારમાં પથરાએલું એ ગોરૂં લશ્કર અને તેને થાપ આપી છટકવા માટે જોઇતા ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ—એની તેણે ગણતરી કરી. અંતે જેમાં જીતવા કરતાં હારવાનો વધારે સંભવ છે એવું તેને આ સાહસ લાગ્યું. અને હારે તો? તો ફાંસીએ ચઢી એક ઘાએ મૃત્યુ મેળવવાને બદલે, રીબાઇ રીબાઇને મરવાનું. તેની આંખમાં ઝમઝમાં આવ્યાં. તેને માર્ગ સુઝતો બંધ થયો. બે હાથે માથું દબાવી તે નીચે બેસી ગયો.

મીરજાએ પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પહાડગંજની દિશામાં નજર નાંખી. નજર પચીસેક વારથી આગળ ન ચાલી. રાક્ષસો જેવાં કદાવર બે ત્રણ કાળાં ઝાડ સિવાય તેને કલ્પના ન આવી શકી. છતાં તેને સમજાયું કે પાછું પોતાના તબુમાં પહોંચવું અને પોતે ન્હાસ્યો છે એ ન કળાવા દેવું એ પણ અશકય છે. બન્ને બાજુએ તેને યમરાજ દેખાયા. આરામપ્રિય સ્વભાવને પરિણામે જે મનોદશા જન્મે છે, તેમાં જ આવી—આવા જીવનમરણના પ્રસંગે પણ—ઓછી તકલીફ અને વધારે સગવડની ગણતરી સુજે છે. મીરજાને આ સ્વભાવ વારસામાં મળ્યો હતો. પણ અત્યારે એ સ્વભાવના મૂળમાં પ્રહાર પડયો. ઘડીભરને માટે એ અદૃશ્ય થયો.

મીરજાને, સાહસ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી એમ સ્પષ્ટ દેખાયું. તેણે જીવ હાથમાં લીધો. તેની નસેનસમાં આવેશ ભરાયો. તેના પગમાં નવું જોર આવ્યું. કોઇએ ઉપરથી ઉંચકયો હોય, એવી રીતે તે ઉભો થયો–ઉંચકાયો, અને મુઠીઓ વાળી અજમલે બતાવેલી કેડીએ દોડયો.

રાત્રિ લગભગ અર્ધી ચાલી ગઇ હતી. મીરજા આવેશમાં ને આવેશમાં દોડયો જતો હતો. તેના પગ છોલાઇ ગયા હતા. તેમાંથી લોહીની ધારાઓ ચાલી જતી હતી. પણ તેની તેને ખબર પડી નહિ. તે બેએક કલાક સુધી આમ દોડયો. એવામાં ખળખળ વહેતા એક નાના ઝરાનો સંગીતમય અવાજ તેને કાને આવ્યો. તે ત્યાં સુધી પહોંચ્યો, અને તેને કાંઠે ઢગલો થઇ પડયો. તેના શરીરમાંથી આવેશ ચાલ્યો ગયો. વેળુના સુંદર બિછાના ઉપર, જલ–વાદ્યના અલૌકિક સંગીતના આલ્હાદમાં, તે પોઢી ગયો. મીરજાના આખી રાતના આવેશમય પ્રવાસમાં તેની સાથે, તેના સાથી રૂપે ફક્ત તારાઓ જ દોડેલા, અને જ્યારે તેને માર્ગ ન સુઝતો ત્યારે પોતાના આછા પ્રકાશથી પણ તેમણે જ તે બતાવેલો. હવે એ દુઃખી આત્માને શાન્તિપૂર્વક સુતેલો જોઇ, તેના ઉપર છેલ્લી કરૂણાપૂર્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી, તેઓ એક પછી એક પોતાના આવાસ તરફ ચાલ્યા ગયા. મીરજા, પરોઢિયાના ઉન્માદક પવનમાં, ઘેનભરી નિદ્રામાં પડયો.

પ્રભાત પડયું, અને ભગવાન સૂર્યદેવે જગતને દર્શન દીધાં, ત્યારે મીરજા ઉંઘતો હતો. તે ચત્તો સૂતો હતો. બાલસૂર્યનાં પ્રકાશ–કિરણો તેના પોપચાં ઉપર પથરાયાં. મીરજાની ઉંઘ જવા લાગી. તે સળવળ્યો. તેણે અર્ધી આંખ ઉઘાડી આસપાસ નજર ફેરવી. પણ ઉઠવાનું ન ગમ્યું. પડખું ફેરવી તે ફરી વાર સૂઇ ગયો. પણ તેને ઉંઘ ન આવી. તેનું વ્યાકુળ મગજ ફરી વિચારે ચડયું. તે ન્હાસી છુટેલો કેદી છે એ તેને યાદ આવ્યું. ને ઉભો થયો અને પાણીમાં ઉતરી મ્હોં ધોઇ તેણે સ્વસ્થતા મેળવી.

મીરજાને આખી રાત ચાલવાથી ખુબ થાક લાગ્યો હતો અને ભૂખ પણ કકડીને લાગી હતી. પણ તેની પાસે ખાવાનું તો ન્હોતું જ; અને આસપાસ બાવળ અને ખેરનાં વૃક્ષો હતાં. તેની ભૂખ કોઇ વાડી કે ઉપવનમાં ગયા સિવાય કે કોઇ ગામમાં પ્રવેશ્યા સિવાય સંતોષાવી અશકય હતી. એટલે માર્ગ શોધવા તે એક ઝાડ ઉપર ચડયો અને ચોપાસ દ્રષ્ટિ નાંખી. થોડેક દૂર તેને ગાયોનું એક ધણ અને કેટલાક ગોવાળીયા દેખાયા. તે તેમની દિશામાં ચાલ્યો.

૫ §

મીરજા એ ગોવાળોની પાસે ગયો; અને કોઇ ભૂલો પડેલો મુસાફર પૂછે, તેમ બધી હકિકત પૂછી લીધી. મીરજાને શાહજાદા તરીકે આ ગોવાળોએ કદિ નહિ જોયેલો, તેમજ મીરજાના મ્હોં ઉપર આજે એ શાહી નૂર પણ નહોતું; એટલે આ ગોપજનોને કશો અંદેશો પણ ન આવ્યો. કોઇ મુસાફરની સાથે જે બેપરવાઇથી વાત કરે, તે જ બેપરવાઇથી તેમણે આ શાહજાદાને ગામનો માર્ગ બતાવી દીધો.

મીરજાને આ ઠીક લાગ્યું. ગામ માઇલેક દૂર હતું. એટલે તે પોતાની જાતને છુપાવતો-છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરતો તે તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં કશો સંચાર સાંભળી તે સાવધ બનતો. આખી રાતની મુસાફરીનો થાક, એ આવેશનો પ્રત્યાઘાત અને ક્ષુધાની વ્યથાએ તેના પગને એટલા નિર્બળ બનાવી દીધેલા કે તે ઘસડાતો ચાલતો લાગતો. આ ઉપરાંત, કોઇ તેને વર્તી કાઢશે એ બીક તેના મનમાંથી ખસતી નહોતી.

તેણે ગામમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સૂર્ય બરાબર માથે આવ્યો હતો. ગામ નાનું, પણ રસ્તાઓ સીધા લાગ્યા. તે સ્વસ્થતાપૂર્વક આગળ ચાલવા લાગ્યો. માર્ગમાં તેને એક પણ માણસ સામું ન મળ્યું. એથી એ પોતાને ધન્યભાગ્ય માનવા લાગ્યો.

આ રીતે તે ચાલ્યો જતો હતો, એવામાં તેને કોલાહલ સંભળાયો. તેના કાન ચમક્યા. તેનો પગ પાછો પડયો. પણ તોયે તે હિમ્મત કરી આગળ ચાલ્યો. તે ચોકમાં પહોંચ્યો. સ્વપ્ને યે જેનો ખ્યાલ નહિ હોય એવો બનાવ તેની આંખો સામે ધર્યો. ગમે તેવો મજબુત માણસ મૂર્ચ્છા ખાઇ નીચે પડે એવો એ બનાવ હતો. છતાં યે, કોણ જાણે કેમ, આ શાહજાદો સ્થિર રહ્યો. તે ફાટેલી આંખે એ દશ્ય જોઇ રહ્યો.

માણસોની ઠઠ જામી હતી, વચમાં એક ઓટલા જેવું હતું. તેના ઉપર એક બાળા બેઠી હતી. તેના વાળ છુટ્ટા હતા. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી. તે ચીસો પાડતી હતી, અને તે જોઇ ગામના ગામડીઆઓ હસતા હતા.

મીરજાએ આ જોયું. ચીસો પાડતી એ બાલિકાને તેણે ઓળખી. તે તેની બેન મલકા હતી. પોતાની બેનને–એ શાહજાદીને આમ પરવશ દશામાં પોકારતી જોઇ મીરજાની આંખમાં ખૂન ભરાયું. તે પોતાની સ્થિતિ ભૂલ્યો અને એ ટોળાની વચ્ચે દોડયો.

ભિખારી હાલના એ માણસને દોડયો આવતો લોકોએ જોયો, પણ પ્રથમ તો ન જોયો કર્યો. જ્યારે એ ધક્કા મુક્કીઓ મારતો પોતાનો માર્ગ કરી બાળાની સમીપ આવ્યો, ત્યારે સૌએ તેના ઉપર નજર ઠેરવી. મલકા પણ આ નવા આવનારને નીરખી રહી. તેને મીરજા દેખાયો, પણ મને માનવા ના પાડી. મલકા ફરી વાર સ્થિર દષ્ટિએ જોઇ રહી અને તેના મ્હોંમાંથી ચીસ છુટી: ' ઓ ભાઇ !'

' ઓ બ્હેન ' કહી મીરજા દોડયો અને તેને બાથમાં લઇ લીધી. તે તેની બ્હેન સામું કેટલીયે વાર સુધી જોઈ રહ્યો. બન્નેની આંખોએ એક બીજાને કેટલાય પ્રશ્નો પૂછી નાંખ્યા અને કેટલાય ઉત્તરો આપી દીધા.

ગામલોકો આ બધું જોઇ ખુબ આશ્ચર્ય પામ્યા. પહેલાં તો તેમને કશું ન સમજાયું. તેઓ મલકાને બાદશાહની બેટી તરીકે પિછાનતા હતા, પણ મીરજાને નહોતા પિછાનતા. તેમને. બહાદુર-શાહ અંગ્રેજ સરકારનો કેદી બન્યો છે, અને તેનું રાજકુટુંબ દિલ્હીની બજારમાં ભિખારી બન્યું છે એ ખબર હતી. અંતે તેમણે વાત ગોઠવી અને ભિખારી જેવો લાગતો એ જુવાન શાહજાદો હશે એમ અનુમાન બાંધ્યું.

બહાદુરશાહની આજ્ઞા મુજબ બાદશાહી જનાનાને રથમાં બેસાડી જંગલમાં છોડી દેવામાં આવ્યો હતો. મલકા તેની માબીબી અમ્માજાન સાથે હતી. તેઓ જંગલમાં રઝળતાં હતાં. એવામાં આ ગામના લોકોએ મલકાને જોઇ તેને ઓળખી અને ગોરા લશ્કરને સોંપવાના ઇરાદાથી તેને પોતાને ગામ ઉઠાવી લાવ્યા. મલકાની મા અમ્માજાનને બીજા ગામવાળા આજ ઉદ્દેશથી ઉપાડી ગયા હતા.

મલકા તોફાની સ્વભાવની હતી. તેની ઉમ્મર તેર વર્ષની હતી, પણ તેર વર્ષની બાળામાં જે સમજશક્તિ અને જે સમય-સૂચકતા હોય તે તેનામાં ન્હોતાં. તે હજી પોતાને શાહજાદી સમજતી અને આ ગામડીઆઓ સાથે શાહજાદીના રૂઆબથી વાતો કરતી. તે ગામડીઆઓનું કહ્યું ન માનતી અને તેમનાથી આડી ચાલતી. આથી ગામડીઆઓએ ચીડાઇને તેને ખુબ મારી હતી. મલકાના કાનમાંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું અને ચીસો પાડતી તે ઓટલા ઉપર ચડી બેઠી હતી. તેની ચીસોએ નવરા ગામ-લોકોને આ વગર પૈસાનું નાટક જોવા એકઠા કર્યા હતા. મોગલ સલ્તનતનો સૂર્ય હજી છેલ્લો પ્રકાશ નાખતો ઉભો હતો, ત્યાંજ તેની શાહજાદી તરફ આ ગામડીઆઓ આટલી બેઅદબીપૂર્વક વર્તી રહ્યા હતા. ઘડી પહેલાં જ્યાં બહાદુરશાહની આણ ફરતી, ત્યાં તેની બેટીની સાથે એક લોંડીના જેવો વર્તાવ રાખવામાં

આવે, એમાં ઇતિહાસસંશોધકોને, મોગલોના અંતિમ દિવસોમાં તેમના પ્રત્યે તેમની પ્રજામાં કેટલો ઉગ્ર અભક્તિભાવ વ્યાપેલો હતો એ સમજવાની સુંદર વસ્તુ હાથ લાગશે.

મીરજા મલકાને બાથમાં રાખી ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેંકતો ઉભો હતો. તે હવે છતો થઇ ગયો હતો, એટલે તેની દ્રષ્ટિમાં પણ દયાની યાચના હતી. ગામલોકો તેને અને તેની બ્હેનને થોડો સમય ક્યાંય છુપાવી રાખે એવી તેની આંખમાં અભ્યર્થના લખી હતી. મીરજા એ મોઢેથી ન માંગી શકયો.

અંતે એ ટોળાની એક બાજુએથી અવાજ આવ્યો :

“ચાલો એ લોંડીને આજે તો પૂરી રાખો, કાલે એને સીધી કરીશું.” એ અવાજ ગામના કોટવાલનો હતો.

મીરજાથી હવે ન રહેવાયું. એ ‘લોંડી’ શબ્દનું તીર તેની છાતીની આરપાર ચાલ્યું ગયું. ગમ ખાઇને પલ વાર એ ઉભો રહ્યો, અને રડવા જેવો થઇ ગયો: તેનાથી બોલાય જવાયું :

“બાપુ ! અમને દુઃખિયાને શા માટે દુભવો છો ? અત્યારે તો અમારા ઉપર દુઃખનું આકાશ ફાટયું છે. અમારી દયા યે નથી આવતી ?”

“દયા કેવી ? એને અમે હેઠ...થી લઇ આવ્યા અને હવે તે તોફાન કરે છે. હવે તો અમે એને મારી મારીને સીધી કરશું ! છોડાવવી હોય તો પૈસા આપતો જા.”

“પૈસા ક્યાંથી આપું ? આજે તો હું ભિખારી છું. હજી અન્ન પણ પામ્યો નથી. હજી તો મારે તમારી પાસે રોટલાની ભીખ માગવાની છે. એવી સ્થિતિમાં હું પૈસા ક્યાંથી આપું ? પૈસા તો પ્રભુ આપશે.”

"ના, ના, પૈસા તો ગોરા સા'બ આપશે. અમે તો આ છોકરી એને સોંપી દઇશું. અમારો ખોબો ભરાઇ જશે ?"

"હા, ભાઇ !" મીરજાની આંખમાં આંસુ હતાં. "અત્યારે પૈસા તો ગોરાઓ જ આપશે. બે દિવસ પહેલાં હું દિલ્હીનો શાહજાદો હતો, કાલે સાંજે તેમનો કેદી હતો, અને આજે તમારો ભિખારી–તમારો માંગણ છું. ખુદાએ અમારો દિવસ ફેરવી નાંખ્યો."

મીરજાની આ દીનતાની દીન ગામડીઆઓ ઉપર બહુ અસર ન થઇ. માણસોની મેદની ધીમે ધીમે ઘટી હતી. જેટલા હતા, તેમાંથી કેટલાક રસપૂર્વક આ વાતો સાંભળતા હતા અને કેટલાક બેધ્યાન ઉભા હતા.

આ સંવાદ ચાલતો હતો, ત્યાં સામેથી એક લશ્કરી ટુકડી આવતી દેખાઇ. ટોપીવાળા ગોરાઓ દેખી ગામડીઆઓ નાસવા લાગ્યા. મીરજા પણ આમતેમ માર્ગ શોધવા લાગ્યો, પણ તે કશું કરી શકે તે પહેલાં એ ટુકડી તેને ઘેરી વળી અને એણે શાહજાદો, શાહજાદી અને ચાર મુખ્ય ગામેતીઓને ગીરફતાર કર્યા.

૬

બળવાનો અગ્નિ ઓલવાઇ ગયો હતો. માત્ર કેટલેક સ્થળે તેના છુટાછવાયા તણખા ઝરતા હતા. તેને ઓલવવાના ઇરાદાથી અને નવી સ્થપાયેલી સત્તાનો પ્રતાપ પાથરવાના આશયથી દિલ્હીના ચાંદની ચોકમાં ફાંસીઓ ઉભી કરવામાં આવી હતી. કેદ થયેલા બળવાખોરોને એક પછી એક એ ફાંસી સન્મુખ લાવવામાં આવતા. અંગ્રેજી કાયદા મુજબ તેમના સામેના આરોપ જાહેર કરવામાં આવતા અને એક લશ્કરી અમલદાર કશું સાંભળ્યા વિના તેમને ફાંસીની સજા ફરમાવતો. આવી રીતે સજા પામીને અનેક બળવાખોરો ફાંસીએ ચડયા અને યમરાજના દરબારમાં પહોંચ્યા.

આ ક્રિયા બરાબર એક માસ થયાં ચાલુ હતી. દરરોજ સવારમાં એ ચાંદની ચોકમાં આખું દિલ્હી એકઠું થતું અને અંગ્રેજ સત્તાનો પ્રભાવ પિછાની પાછું ફરતું. એક દિવસ શાહજાદા મીરજા અને શાહજાદી મલકાનો વારો આવ્યો. એ બન્નેને સેનાપતિ સન્મુખ ખડાં કરવામાં આવ્યાં. આરોપ રાજદ્રોહનો હતો. તેને માટે સજા પણ ફાંસીની જ હતી.

લશ્કરી અમલદારે સજા ફરમાવતાં પહેલાં આ બન્ને બાળકો સામે જોયું. તેમની નાની ઉમ્મર અને તેમનું દુશ્મનના દિલમાં પણ કરૂણા ઉપજાવે તેવું દયામણું નિર્દોષ વદન તેણે જોયાં. લશ્કરી તાલીમે શુષ્ક બનાવી મૂકેલા એ હૃદયમાં પણ દયાની સેરો ફૂટી. તે બધું ભૂલી તેમના સામું જોઇ રહ્યો, અને આ બાળકોને બચાવવા માર્ગ શોધવા લાગ્યો. અંતે તેણે એ બન્નેને નાની ઉમ્મરને કારણે છોડી મૂક્યાં.

મીરજા અને મલકા આ અમલદારને અંતરથી દુવા દેતાં નીકળ્યાં. તેમને ક્યાં જવું એ સૂઝતું નહોતું. તેઓ દિલ્હીના દૂર્ગની બહાર ગયાં, અને ત્યાં થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવા અને ક્યાં જવું તેનો વિચાર કરવા બેઠા. એવામાં એક સિપાઈ આવ્યો અને એ બન્નેને પાછાં સાહેબ પાસે આવવા કહ્યું.

મીરજા આ સાંભળી સજ્જડ બની ગયો. તેને થયું કે સાહેબે અમને જીવતાં ન રાખવાનું ઠરાવ્યું લાગે છે, અમને ફાંસી મળવાની છે. મલકાના મનમાં પણ આજ વિચાર આવ્યો. ભાઇ બ્હેને એક બીજા સામે જોયું, અને એ સિપાઇ સાથે સાહેબ પાસે પાછાં જવા નક્કી કર્યું.

તેઓ સાહેબ પાસે પહોંચ્યાં, ત્યારે સાહેબ લશ્કરી અદાલતમાં બેસી ફાંસીની આજ્ઞાઓ ન્હોતો આપતો. તેના મ્હોં ઉપર યમરાજની ભીષણતા ન્હોતી. તે પોતાના નાના બંગલાના એક ઓરડામાં

બેઠો હતો. તેના ઉપર પિતાની પ્રેમાળતા ઝળહળતી હતી. સિપાઈએ બન્નેને સાહેબ પાસે રજુ કર્યાં.

સાહેબે બન્નેને પોતાને ત્યાં રાખ્યાં. મીરજા અને મલકા આ ઉમરાવ અંગ્રેજને ઘેર બે વર્ષ સુધી રહ્યા. તે પછી સાહેબને વિલાયત જવાનું થયું. તેને આ બાળકોની ચિન્તા થઇ, અને પોતાના એક મિત્રને સોંપી તે વિલાયત ગયો.

બીજા સાહેબને ત્યાં મીરજા ગૃહકારભારીનું કામ કરતો: અને મલકા દાસીનું કામ કરતી. ત્યાં પણ તેમણે બે ત્રણ વર્ષ કાઢયાં. તે દરમ્યાન મલકા ક્ષયરોગથી મરણ પામી અને મીરજાને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી માસિક પાંચ રૂપિયાનું પેન્શન મળ્યું, મીરજાએ સાહેબની નોકરી છોડી, અને તે સ્વેચ્છાપૂર્વક ભટકવા લાગ્યો.

૭ §

એક કરૂણ દશ્યને હજી કેટલાય દિલ્હીવાસીઓ વખતે વખતે સંભારે છે: ૧૯૧૧નું વર્ષ: દિલ્હીની બજારમાં, એ ચાંદની ચોકમાં અને એ બાદશાહી કિલ્લા પાસે એક વૃદ્ધ ભિખારી ભટકતો હતો. તેના મ્હોં ઉપર દુનિયાની દરિદ્રતાએ અને દર્દોએ વાસ કર્યો હતો. ને અતિ પીળો અને ક્ષીણકાય લાગતો. તેની આસપાસ દુર્ગંધનું વાતાવરણ વર્તતું. તેને જોનારને પોતાની નજર બીજી તરફ ફેરવી જવાની ફરજ પડે એવાં તત્ત્વો તેની આસપાસ ફરતાં. તે અપંગ હતો. તેના બન્ને પગો ઘુંટણથી ભાંગી ગયા હતા. એટલે બન્ને હાથે પાંવડીઓ બાંધી ઘુંટણ ઘસડતો તે બજારમાં ફરતો હતો. તેના ગળામાં એક ઝોળી બાંધી હતી. માર્ગે જનારા લોકો તેમાં પઇ પૈસો કે કંઇ ખાવાનું નાંખતા અને તે ભિખારી તેમના અહેશાન ગાતો. તે દિલ્હીના બાદશાહનો સૌથી નાનો બેટો મીરજા હતો.

મીરજાને નોકરી છોડયા પછી અનેક વ્યસનો વળગ્યાં હતાં. જુવાનીમાં તેણે અનેક ન કરવાનાં કામો કર્યાં હતાં, અને તેમાં પોતાની માસિક પાંચ રૂપિયાની આવક ખર્ચવા ઉપરાંત બીજું ખુબ દેવું કરી તે ખુવાર થયો હતો. તેણે તેનું પેન્શન દેવા પેટે કોઈકને માંડી આપ્યું હતું. હવે તેને ભીખમાંથી થતી આવક સિવાય કશી આવક નહોતી, કે નહોતી કશી મિલકત. તેને દિલ્હીનાં ઘણાં માણસો ઓળખતાં અને તેની આ પામર દશા દેખી દયા ખાતાં તેને કંઈક આપતાં. મોગલ સમ્રાટનો પુત્ર તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં એક કંગાલમાં કંગાલ ભીખારીની દશા અનુભવી, દિલ્હીના લોકોની દયા ઉપર જીવતો.

અત્યારે તો મીરજા આ પૃથ્વી ઉપર નથી; પણ તેની છેલ્લી અપંગ, અનાથ, ભિક્ષુક દશા નજરે જોનારા હજી કેટલાય માણસો દિલ્હીમાં હૈયાત છે.

અનાથ રાજકુમાર

૧ §

લાલ કિલ્લાના પાછળના ભાગમાં એક નાનો પણ અતિ સુંદર મહેલ હતો. બાદશાહી કુટુમ્બના નિવાસ–સ્થાન તરીકે આ કિલ્લો મોગલ સલ્તનતના પ્રારંભ કાળથી વપરાતો હોવાથી, તેમાં અનેક મહાલયો અને અનેક મહેલો હતા. એ બધામાં આ મહેલ રૂપવંતી સુંદરી સમો શોભતો. તે વિલાસ અને વૈભવની સામગ્રીઓથી બાદશાહના રાજમહેલ જેટલો જ સમૃદ્ધ હતો. તેમાં બહાદૂરશાહના પિતરાઈ સરદાર મીરજા નવરોઝ હૈદરઅલી રહેતા.

હૈદરઅલીને બાદશાહી ખજાનામાંથી સારૂં વેતન મળતું. આ ઉપરાંત તેમને સમ્રાટ શાહઆલમના સમયમાં અઢળક દ્રવ્ય મળેલું. એટલે તે બિલકુલ સંકોચ વિના, બાદશાહી રીતે રહેતા અને ખુબ સુખી જીવન ગાળતા. તેમને માહઆલમ નામનો એકનો એક પુત્ર હતો. બળવા સમયે માહઆલમની ઉમર માત્ર અગીઆર વર્ષની હતી.

જ્યારે બળવાખોરો હાર્યા અને દિલ્હીનું રાજકુટુમ્બ અને દિલ્હીના પ્રજાજનો દિલ્હી છોડી ન્હાસભાગ કરવા લાગ્યા, ત્યારે

માહઆલમની માતા પથારીવશ હતી. માહઆલમ અને તેના પિતા હૈદરઅલી તેની સારવારમાં હતા. તેમની આ ગૃહ–ચિંતાથી તેમને બહારની દુનિયા સાથે ખુબ અંતર પડી ગયું હતું. બળવાખોરો હાર્યા છે અને અંગ્રેજોએ દિલ્હીનો કબ્જો લીધો છે, એની તેમને કશી ખબર પણ ન્હોતી.

જે રાત્રે અંગ્રેજ સૈન્યે દિલ્હીના દરવાજા તોડી અંદર પ્રવેશ કર્યો, તે રાત્રે માહઆલમની માતાની માંદગી અતિ ગંભાર હતી. તે સાવ બેહોશ દશામાં બિછાને પડી હતી. તેની છેલ્લી પળો ગણાતી હતી. માહઆલમ તેની મરતી માતાને માથે હાથ ફેરવતો ઓશીકે બેઠો હતો અને હૈદરઅલી કોઇ તબીબને બોલાવવા શહેરમાં ગયો હતો.

વિજયના ઉન્માદભર અંગ્રેજ લશ્કર ચાલ્યું આવતું હતું. તેનો અવાજ સાંભળી લોકો પૃથ્વીના પેટમાં સમાવા છુપી રીતે દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા. એવે સમયે હૈદરઅલીને તબીબ કયાંથી મળે? તે દિલ્હીના રાજમાર્ગ ઉપર આવ્યો; આસપાસ બધે નજર નાંખી; પણ તેને કોઇ માણસ ન દેખાયું. તે ઉતરી ગયેલે મ્હોંએ પાછો ફરતો હતો, એવામાં તેને કાને લશ્કરી વાદ્યનો અવાજ અથડાયો; તે થડકીને થંભી ગયો. તેણે પાસેની શેરીમાં કેટલાક માણસોને દોડતા જોયા. તે તે શેરી તરફ વળ્યો. તપાસ કરતાં તેને જણાયું કે અંગ્રેજ લશ્કરે દિલ્હીનો કબ્જો લીધો છે, અને તે લાલ કિલ્લાનો કબ્જો લેવા જાય છે.

હૈદરઅલીને આ સમાચાર વિજળીના કડાકા જેવા લાગ્યા. તેને બળવાનો આવો અને આટલો વ્હેલો અંત આવશે એવી કલ્પના યે ન્હોતી. તબીબને શોધવાનું છોડી તે ઝપાટાબંધ પાછો ફર્યો અને ટુંકે માર્ગે થઈ પાછળને બારણેથી લાલ કિલ્લામાં પહોંચ્યો.

બુઝાતો દીપક

હૈદરઅલીએ લથડતે પગલે પોતાની પત્નીના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કરતાં જ તેણે સામે પથારી ઉપર નજર નાંખી. પથારીમાં તેની સ્ત્રી એવી ને એવી અચેતન દશામાં પડી હતી અને પાસે માહઆલમની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી જતી હતી. હૈદરઅલીને આવતો જોઇ માહઆલમે માથું ઉંચું કર્યું અને પોતાની માતાની સ્થિતિની વાત કરી. તેમના એ મહેલમાં એ સમયે બાપ, દિકરો અને પથારી પર પડેલી મા સિવાય કોઇ નહોતું.

હૈદરઅલી પથારી પાસે ગયો અને ઓશીકે બેઠો. તેણે પોતાની પ્રિયતમાનું માથુ ધીમેથી ઉંચક્યું અને પોતાના ખોળામાં લીધું. તે તેના મ્હોં ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. તેની આંખો એ હળેલ લોચનવાળા અને ફીક્કાશને લીધે વધારે મનોહર લાગતા પોતાની અર્ધાંગનાના ચ્હેરા ઉપર ચોંટી રહી. આ સ્થિતિમાં તે થોડી વાર સુધી બેસી રહ્યો. એવામાં તેની પત્નીની આંખો એકાએક ઉઘડી. બન્ને એક બીજા સામું સ્થિરતાપૂર્વક જોઇ રહ્યાં. અંદરથી સખ્ત આંચકો વાગ્યો હોય તેમ તે આંખો પાછી એકાએક મિંચાઇ—અને તે પાછી કદી ઉઘડી જ નહિ.

પોતાની પત્નીના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા છે તેની તેને ક્યાંય સુધી ખબર પડી નહિ. તે તેના મ્હોં સામું જોતો ક્યાંય સુધી બેસી રહ્યો. અંતે તેણે તેનો હાથ હાથમાં લીધો, તેની છાતી ઉપર કાન માંડયા, ત્યારે તેને ભાન આવ્યું કે પ્રિયા તો ચાલી ગઇ.

માહઆલમને પણ પોતાની માતા મૃત્યુ પામી એ સમજાયું. તેણે 'ઓ મા!'—એમ ચીસ પાડી અને તે મોટે સાદે રોવા લાગ્યો. હૈદરઅલી અત્યાર સુધી સ્તબ્ધ બેઠો હતો. તેણે પણ પુત્રની સાથે રોવા માંડયું. લાલ કિલ્લામાં તેમને શાન્ત રાખનાર અત્યારે કોઇ નહોતું. આસપાસના પત્થરોને આંખો અને

મ્હોઢું હોત, તો તે પણ આ પિતાપુત્રની સાથે સાદ પુરાવી આંસુ વહાવત—એવો કરૂણ તે પ્રસંગ હતો.

ક્યાંય સુધી પિતાપુત્રે આમ રડયા કર્યું. હૈદરઅલી કે માહઆલમ બેમાંથી કોઇને શું કરવું તે સુઝયું નહીં. આખી જીન્દગીમાં આવો પ્રસંગ તેમણે કદિ જોયો નહોતો. મુસલમાનની રીત મુજબ કફનવિધિ કે દફનક્રિયા કેમ કરાય તે તેમને આવડતું નહોતું. તેમની બન્ને દાસીઓ બહાર ચાલી ગઇ હતી. દિલ્હીમાં લુંટ ચાલતી હતી અને માણસો માથાં વિનાના બની ન્હાસતા હતા. એટલે કફનનો સામાન બજારમાંથી મળે તેમ નહોતું. માગ્યાં મૂલ આપતાં, અંતિમ ક્રિયા કરવા માટે કોઇ સૈયદ પણ મળવો મુશ્કેલ હતો. પિતાપુત્ર આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં, અગમ્ય વિધિને અંતરની વંદના દેતા મુડદાની પાસે બેઠા હતા.

આમને આમ બે ત્રણ કલાક ચાલ્યા ગયા. એટલામાં અંગ્રેજી લશ્કર લાલ કિલ્લામાં પેઠું એવા ભણકાર તેને કાને આવ્યા. પોતાની પ્રિયતમાને આમ મૂકી ન્હાસવું પડશે એવો તેને ખ્યાલ આવ્યો. તેનાથી એ ન સંખાયું. તે એકદમ ઉભો થયો. તેણે, જેમ આવડે તેમ પોતાની પત્નીની છેલ્લી ક્રિયાઓ સત્વર કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

લાસને તેણે જમીન ઉપર લીધી, અને ૧૦૮ લોટા પાણી રેડી ૧૦૮ વખત સ્નાન કરાવ્યું. કફન ક્યાંથી લાવવું? તેણે પાસેના પલંગ પર નજર નાંખી. તેના ઉપર બે ઉજળી ચાદરો પડી હતી. તેણે તે ઉપાડી લીધી અને લાસને તેમાં લપેટી લીધી. કફનવિધિ તો થઈ. હવે દફન ક્યાં કરવું? બહાર લઇ જવાનો સમય નહોતો અને સમય હોય તો પણ તેમ કરવું અશક્ય હતું. તે પાસેના ઓરડામાં ગયો, અને એકલે હાથે તેના ખુણાનાં પાટીઆં તોડી એક ભોંયરા જેવો ભાગ ખુલ્લો કર્યો અને અંદર

પોતાની પ્રિયા માટે આરામગાહ રચી. આ બધો સમય માહ-આલમ પથારી ઉપર બેઠો બેઠો ઝુરતો હતો.

હૈદરઅલી પોતાની પત્નીને લેવા પાછો ગયો. તેને ઉચકતાં પહેલાં તે ઘડી વાર તેના સામું જોઇ રહ્યો. તેનું હૈયું હાથ ન રહ્યું. તેના અંતરમાંથી ચીસ છુટી પડી. તે ફરી વાર મોટે સાદે રોવા લાગ્યો.

૨૬

આમ રૂદન કરતો તે ઉભો હતો. એવામાં તેના દિવાન-ખાનાનું બારણું તૂટયું હોય એવો અવાજ આવ્યો.

હૈદરઅલીનું રૂદન રૂંધાઇ ગયું. તે સ્તબ્ધ બની ગયો. લાલ કિલ્લો તુટયો, અને અંગ્રેજ લશ્કર આવી પહોંચ્યું એ ખ્યાલ ઝપાટાબંધ તેના મગજમાંથી પસાર થઇ ગયો. આવા કસોટીના પ્રસંગોએ તેની બુદ્ધિ વધારે ધારદાર બનતી. સામાન્ય પ્રસંગોમાં તેનો લહેરી સ્વભાવ તેને નિશ્ચયાત્મક ન બનવા દેતો; પણ, આપદના પ્રસંગોએ તો તેની બુદ્ધિ અત્યંત ત્વરાપૂર્વક નિર્ણયો કરી નાંખતી અને એટલી જ ત્વરાથી તેનું પહેલવાન શરીર તેનો અમલ કરતું.

તેણે પોતાની વેરાઇ જતી શક્તિઓ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને ગુમાવેલું મનોસ્વાસ્થ્ય પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. તે ઘુંટણ પર નીચો નમ્યો અને હાથનો ખોબો રચી, તેમાં પોતાની પ્રિયતમાના મૃતદેહને ધીમેથી ઉંચકી લીધો ને પાસેના ઓરડામાં જ્યાં તેણે આરામગાહ બનાવી હતી, તે તરફ વળ્યો; પણ ત્યાં તો તેના પોતાના જ ઓરડાનાં બારીબારણાં તેણે તૂટતાં સાંભળ્યાં અને એ તૂટેલાં બારણાંઓ વચ્ચે ઉભેલા યમના દૂત સમા ચાર પાંચ વિકરાળ ચ્હેરાઓ તેણે જોયા. તે ચમકયો અને પાછો ફર્યો. એટ-લામાં તો એક મજબુત હાથ તેના ગળા ઉપર પડયો અને એક

આકરી પાટુ તેના પગ ઉપર લાગી. તે લથડયો; પણ બે પગ પહોળા કરી, હાથમાંના મૃતદેહને બરાબર સાચવી તે સ્થિર ઉભો રહ્યો.

તેણે આસપાસ એક વસ્તુગ્રાહી નજર નાંખી, અને વસ્તુ-સ્થિતિ સમજી લીધી. આઠદશ ગોરા અને દશપંદર શીખ શિપાઇઓથી તેણે પોતાને ઘેરાયેલો જોયો. પોતે પરવશ અને નિરૂપાય છે એ તેને સ્પષ્ટ દેખાયું.

આ સિપાઇઓ વાઘવરૂઓ જેવા હતાં. કોઇ રાજા કે અમીરના સંગ્રહસ્થાનમાં દીર્ઘ કાળ સુધી કેદ સેવ્યા પછી એકાએક નાસી છુટયા હોય એવી તેમની મનોદશા હતી. તેમની ક્ષુધા અતિ તીવ્ર હતી. તેમની આંખોમાં જંગલી તેજ ચમકતું હતું. તેમણે મૂર્છિત દશામાં પડેલા માહઆલમને જોયો; મૃતદેહને ઉપાડી ઉભેલા હૈદરઅલીને જોયો. પણ એ બધાથી તેમના અસંસ્કારી આત્મા ઉપર કશી અસર થઇ નહિ; ઉલટું તેમના પ્રહારને ન ગણકારતાં હૈદરઅલી સ્થિર ઉભો હતો, તેથી તેમને ક્રોધ થયો. ચાર સિપાઇઓએ સાથે ધસી હૈદરઅલી ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેને ક્રૂર રીતે પછાડયો.

હૈદરઅલી પડયો, પણ તેણે પોતાની પ્રિયતમાને છોડી નહીં. તે તેને છાતી સાથે ચાંપી ચત્તોપાટ સૂતો. સિપાઇઓથી આ ન સહેવાયું. તેમણે બળાત્કારપૂર્વક એ પ્રેમીયુગલને છુટું પાડયું હૈદરઅલીની છાતીએથી તેની પ્રિયાના મૃતદેહને ઝોંટી, તેમણે તેને એક ખુણામાં ફેંકી દીધો. હૈદરઅલી આ બધું લાલ લોચને જોઇ રહ્યોઃ પણ તેનાથી એ ન જોવાયું. તેની આંખે તમ્મર આવ્યાં. તેની શુદ્ધિ ચાલી ગઇ. તે પાછો જ્યારે શુદ્ધિમાં આવ્યો, ત્યારે તે અને તેનો પુત્ર સામસામા ખુણામાં દોરડાના સખ્ત બંધથી બંધાયેલા પડયા હતા.

સિપાઇઓએ ઘરના માલિકને મુસ્કેટાટ બાંધી, એ ઘરમાં નિરંકુશ વિચરવા માંડયું. તેઓ ઘરના ખંડેખંડમાં અને ખુણે-

ખુણામાં ફરી વળ્યા. જેટલું લેવા જેટલું લાગ્યું, તેટલું બધું એકઠું કર્યું અને બીજાનો ભુક્કો કરી નાંખ્યો. તેઓએ હૈદરઅલીના પેટીઓ અને પટારાઓ, કબાટો અને ઇસ્કોતરાઓ–એ બધું તોડી નાંખ્યું; તેના નાના પુસ્તકાલયને આગ લગાવી; શિલ્પના અને કલાના પુરાણા નમુનાઓનો સંહાર કર્યો અને સમ્રાટના કુટુમ્બીઓને પહેરવાના રત્નજડિત આભુષણોનાં પોટલાં બાંધ્યાં.

એ કામ કરી તેઓ પાસેના મકાનમાં બેઠા. ત્યાં હૈદરઅલીનો દાસસમુદાય રહેતો. અંગ્રેજોએ દિલ્હીનો કબજો કર્યાના સમાચાર સાંભળી, માહઆલમની માતા મૃત્યુને બિછાને છતાં તેઓ નાસી ગયાં હતાં. પણ લાલ કિલ્લાની લુંટ કરી સિપાઇઓ પાછા ચાલ્યા ગયા છે એમ જાણી બે દાસીઓ ખાનગી માર્ગેથી પાછી આલેલી. આ નરપશુઓએ એ નારીઓને જોઇ; તેમને ચોટલેથી પકડી નીચે પછાડી અને તેમના દેહને અભડાવ્યા.

અંતરના અસુરને સંતોષી તેઓ પાછા વળ્યા. પણ ત્યાં તો એક વાત તેમને યાદ આવી. પેલાં પોટલાઓ ઉપાડવા એ દાસીઓને સાથે લઇ લેવાનું તેમને ઠીક લાગ્યું. તેઓ તેમને બોલાવવા પાછા ગયા. દાસીઓએ આવવામાં જરા વિલંબ કર્યો. એટલે આ સિપાઇઓએ તેમને ચોટલેથી ઘસડી સાથે લીધી.

દાસીઓને ત્યાં લાવી, પેલા પોટલા પાસે બેસાડી, સિપાઇઓ હૈદરઅલીના ઓરડામાં ગયા; હૈદરઅલી આંખો મીચી ખુણામાં પડયો હતો. આંખોમાંથી ધીમે વેગે આંસુઓ ટપકતાં હોય એમ એની પાસે પલળેલી જમીન કહેતી હતી. બંદિવાન થયા પછી હૈદરઅલીના મનમાં અનેક તર્કો થઇ રહ્યા હતા. શહેનશાહતોના સૂર્યાસ્તો આવા અસુખકર હશે અને તે સમયે શહેનશાહના કુટુમ્બીજનો હોવાનો ગુન્હો કરનારાઓને આટલી આકરી શિક્ષાઓ સહવી પડતી હશે,

તેનો તેને ખ્યાલ સરખોયે નહોતો. આજના એ ઘડીના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી તે નિષ્પ્રાણ બની ગયો હતો. પ્રિયતમાના કરૂણ અંતથી અને એ અંત પછી સિપાઇઓએ કરેલા અનેક ક્રૂર આઘાતોથી હૈદરઅલીના દિલમાં દાવાનળ પ્રગટયો હતો. તે અંદરથી સળગી રહ્યો હતો; પણ પોતે નિરૂપાય હોવાને કારણે, તેની એ જ્વાળાઓ આંખોમાંથી ધગધગતા અશ્રુ પ્રવાહરૂપે બહાર નીકળતી હતી

હૈદરઅલી એ ઉદ્વેગમય દશામાં નીચી આંખે સૂતો હતો. સિપાઇઓનાં પગલાનો સખ્ત અવાજ સાંભળી, તેની આંખો અર્ધી ઉઘડી. સિપાઇઓને પોતાની તરફ આવતા દેખી તે પાછી મીંચાઇ.

માહઆલમ પણ એજ વિષાદમય સ્થિતિમાં સામા ખુણામાં પડયો હતો. એ બાળકના વદન ઉપરથી છેલ્લા એ દિવસના પરિતાપે પ્રતાપ હરી લીધો હતો. તે સાવ નિસ્તેજ અને નિર્બળ લાગતો. તેના બાલ-મગજને તો આ કશું બીલકુલ સમજાતું નહીં. તેને તેની પ્રિય માતા મરી ગઈ એ સમજાયું હતું. અને તેથી તેને અપાર અને અવર્ણનીય દુઃખ થતું. તેથી તેને વારંવાર મુર્ચ્છાઓ આવતી અને તેમાંથી તે જાગતો, ત્યારે માતાના મૃતદેહને દેખી માથાં પછાડતો. એ ઉપરાંત પોતાને અને પોતાના પિતાને બંદીવાન દેખી, અને સિપાઇઓએ ઘડી પહેલાં ગુજારેલા અત્યાચારો યાદ કરી, તે ત્રાસતો, અને તેના નિર્દોષ મન સન્મુખ સેતાનની ભીષણ મૂર્તિ ખડી હતી. સિપાઇઓને આવેલા જોઇ તે કમ્પ્યો.

સિપાઇઓમાંથી બેએ આગળ આવી બાપ દીકરાના પગ ખેંચ્યા અને ઉભા થવા આજ્ઞા કરી. હૈદરઅલી ડહાપણ વાપરી ઉભો થઇ ગયો; પણ માહઆલમ ન થયો. તે દુઃખના ભાર

નીચે દબાએલો હોવાથી તેને બેઠા થવાનું મન થયું નહીં; તેમજ આવી રીતે આજ્ઞાઓ સાંભળવાનો તેને અભ્યાસ નહોતો કે પરિસ્થિતિ સમજી તે મુજબ વર્તવા જેટલો તે પ્રૌઢ નહોતો. સિપાઇએ પાટુ મારી. હૈદરઅલીથી આ ન જોવાયું. તેણે માહઆલમના સામું જોયું; તેનું પિતૃવાત્સલ્ય નિર્વાચ્ય ન રહી શક્યું "બેટા, બેઠો થા."

માહઆલમે પિતાના ધ્રૂજતા શબ્દો સાંભળ્યા. તેણે બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેનાથી તે ન થઇ શક્યું. તેના પગના બંધો એવી રીતે બાંધેલાં હતા કે એ સ્થિતિમાં ઉભું થઇ શકાય જ નહિ. સિપાઇએ બંધનો તોડચા. માહઆલમ ઉભો થયો. તે એટલો નિર્બળ હતો કે તેનાથી ઉભું રહી શકાતું નહોતું. તે ધ્રૂજતો હતો. તેના પગ વળી જતા હતા. તેણે પાસેની દીવાલનો ઓથ લીધો.

સિપાઇએ તેમને પોતાની પાછળ આવવા આજ્ઞા કરી. પિતા–પુત્ર બન્નેએ શિર ઝુકાવ્યું. હૈદરઅલી પોતાની પ્રાણપ્રિયાના મૃતદેહને એની એ સ્થિતિમાં મૂકી સિપાઇની આજ્ઞા મુજબ તેમની પાછળ ચાલ્યો. માહઆલમ તેની પાછળ ચાલતો હતો. બન્નેની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી જતી હતી. હૈદરઅલી વારંવાર પાછળ નજર નાંખતો હતો, અને પ્રિયાનો પ્રાણહીન દેહ દેખી નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ વરસાવતો હતો. ઓ ખુદા! તૈયાર કરેલી કબરમાં પ્રિયતમાને પોઢાવવાનો–દફન કરવાનો ય તેના પતિને અધિકાર નહિ?

પિતા અને પુત્ર બન્નેએ ઉકળતા નિશ્વાસની અને ધગધગતા અશ્રુઓની એ મૃતદેહને અનેક અંજલિઓ ધરી. સિપાઇઓ આ બધું જોતા આગળ ચાલતા હતા. એ મૃતદેહને છેલ્લા સંસ્કાર કરવા દેવાની કરૂણા આ સિપાઇ–હૃદયમાં ક્યાંથી ઉગે? અને આજે તો પશુવૃતિએ તેમના હૃદયનો કબજો કરી લીધો હતો.

તેઓ બધા ઝવેરાતના ઓરડામાં આવ્યા. હદરઅલીએ પોતાની બે દાસીઓને ત્યાં જોઇ. એ બન્નેની બેવફાઇ ઉપર તેને તિરસ્કાર આવ્યો, ચાલાક દાસીઓ એ સમજી ગઇ અને એટલે શરમથી મ્હોં નીચું નમાવી ઉભી રહી હૈદરઅલીએ ઓરડામાં નજર કરી; બધું ખેદાનમેદાન થઇ ગયેલું જોયું. સામી દિવાલ ઉપર તેની પ્રિયાની એક સુંદર તસ્બીર રહેતી. તેનો પણ તેણે ભુક્કો થઇ ગયેલો જોયો. પણ એ બધાનો શોક કરવાનો તેના શોકપૂર્ણ હૃદયને અવકાશ નહોતો.

સિપાઇઓએ પિતાપુત્રના બધા બંધ તોડી નાખ્યા, અને તેમને અને પેલી દાસીઓને ઝવેરાતનું એકેક પોટલું ઉપાડી આગળ ચાલવા ફરમાવ્યું.

હદરઅલીએ ચુપચાપ એ આજ્ઞા ઉઠાવી લીધી. પેલી દાસીઓ પણ પોતપોતાને માથે પોટલાં મૂકી તૈયાર ઉભી. માહઆલમથી તેને હિસ્સે આવેલું પોટલું ન ઉંચકાયું. કિશોર વયના અને સુકુમાર શરીરવાળા એ બાળક માટે પણ સિપાઇઓએ તો એક સરખું વજનદાર પોટલું જ રાખેલું. માહઆલમ તે ઉંચકવા જતાં, ન ઉંચકાયાથી નીચે બેસી ગયો. હૈદરઅલી આ દૃશ્ય અતિ ગમગીન નજરે જોઇ રહ્યો. પેલી દાસીઓ પણ તે જોતી ઉભી હતી. પણ સિપાઇઓની હાજરીમાં કોઈની કશું કરવાની હિમ્મત ચાલી નહીં.

'ચાલો, જલ્દી કરો. સિપાઇઓની લશ્કરી આજ્ઞા છુટી.

માહઆલમે તે પોટલું માથે મૂકવા ફરી વાર પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેનાથી તે ન થઇ શક્યું. તેણે તેની આંખો ઉંચી કરી અને એ દીન આંખોએ પ્રથમ સિપાઇઓ સામે, પછી પેલી દાસીઓ સામે અને છેવટે પોતાના પિતા સામે, તે જોઇ રહ્યો. તેમાં કૃપાની અને મદદની યાચના લખી હતી.

સિપાઇઓને જવાની ઉતાવળ હતી. એટલે આ વિલમ્બ જોઇ તેમની આંખોમાં રતાશ વધતી જતી હતી. પેલી દાસીઓ ધ્રુજતી ઉભી હતી. શાહજાદાને માથે પોટલું ચડાવવાની તેમનામાં હિમ્મત નહોતી. હૈદરઅલીને પણ સિપાઇઓનો બહુ ડર લાગતો હતો. પણ તેનાથી આ દશ્ય દેખ્યું જાતું નહોતું. તેણે બધી હિમ્મત એકઠી કરી અને પોતાનું પોટલું નીચે ઉતારી તે મહાઆલમ પાસે ગયો. મહાઆલમના બે હાથ ઝાલી તેને બેઠો કર્યો, અને તેને માથે ચડાવ્યું. તેણે મહાઆલમની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને હોંશિયાર બનવા અને ખુદાની આ ખફગીની ખુશમિજાજીથી બરદાસ્ત કરી લેવા બે ડાહ્યાં વચનો કહ્યાં. મહાઆલમનો વ્યાકુળ અને ક્ષુબ્ધ ચહેરો અનેક મૂક પ્રશ્નો પૂછી રહ્યો હતો. અને તેની જીભ કંઇક બોલવા પ્રયત્ન કરતી લાગતી હતી. પણ ત્યાં તો તેણે સિપાઇઓનો રોષભર્યો અવાજ સાંભળ્યો. હૈદરઅલી એકદમ પાછો ફર્યો, પોતાનું પોટલું માથે ચડાવી લીધું અને પેલી દાસીઓની સાથે તૈયાર ઉભો. મહાઆલમ પણ પોટલું ઉંચકી, તેને બન્ને બાજુએ બે હાથ પકડી, એક પડખે ઉભો હતો.

સિપાઇઓએ એ ચારેને બહાર નીકળી ચાલવા માંડવા કહ્યું. ચારેએ ચાલવા માંડયું. આગળ બે દાસીઓ હતી, વચમાં મહાઆલમ હતો અને પાછળ હૈદરઅલી ચાલતો. સિપાઇઓ સૌથી પાછળ હતા. હૈદરઅલી ઓરડામાંથી બહાર આવતાં, બારણા વચ્ચે જરા થંભ્યો: પોતાના પ્રિય પણ અત્યારે બેહાલ બની ગયેલા દિવાનખાના ઉપર છેલ્લી મમતાભરી નજર નાંખી. તેણે પોતાના એ પ્રિય પુસ્તકોની રાખ અને એ પ્રિય તસ્બીરોના ટુકડા છેલ્લી વખત જોઇ લીધા અને એક નિઃશ્વાસ મૂકીને આગળ ચાલ્યો.

આગળ ચાલતાં તેઓ, જે ઓરડામાં તેની પ્રિયતમાની લાશ પડી હતી, તેની પાસેથી નીકળ્યા. સિપાઇઓ પેલા ઓરડામાં

રોકાયા હતા, એટલે તેમની આ મંદ ગતિને કે તેમની એ લાગણીના આવિર્ભાવને કોઇ અટકાવે તેમ નહોતું. હૈદરઅલી ભાંગેલાં બારણાંઓ વચ્ચેથી પોતાની પ્રિયતમાને એ દુર્દશામાં સૂતેલી જોઇ રહ્યો. એ મૃતદેહ પગથી માથા સુધી શ્વેત ચાદરમાં લપેટેલો હતો. પણ હૈદરઅલીની આંખો તો એ ચાદરના પડદા ચીરી, તેમની પ્રિય વસ્તુને બરાબર નિરખી રહી હતી. બે ચાર મિનિટ તે આમ ઉભો રહ્યો, અને પ્રભુનો, આ છેલ્લો અવસર આપવા માટે અહેશાન માન્યો. તેના દિલમાં દિલગીરી તો ખુબ હતી: પણ તેમાં સૌથી તીવ્ર સંતાપ એ હતો કે કબ્ર તૈયાર છતાં, એ કબ્રમાં પોતાની પત્નીને દફન કરવાનો તેને અધિકાર નહોતો! તેને તેની દોલત અને મિલ્કત ફના થતી જોઇ બહુ નહોતું લાગતું; તેનું સુખ અને સાહ્યબી લુંટાતી જોઇ, તેને બહુ અફસોસ નહોતો થતો; પોતાની જાત ઉપર આવી પડેલી આફતોથી તેને બહુ દુઃખ નહોતું જણાતું: પણ પોતાની મૃત પ્રિયતમાની આ દશા દેખી તેના જીગરમાં ખંજરો ભોંકાતાં હતાં, અને અતિ લાડપૂર્વક ઉછરેલા પોતાના એકના એક પ્યારા પુત્રને આમ તરફડતો જોઇ તેને પારાવાર વેદના થતી હતી.

હૈદરઅલી પોતાની પ્રિયા તરફ જેમ જેમ વધારે જોતો, તેમ તેમ તેની આંખોની તૃષા વધતી જતી. તેના મ્હોં ઉપર અત્યારે કાવ્યમય કરૂણા પથરાઇ હતી. તે પોતે, પોતાની પ્રિયતમાની યાદમાં લખાયેલા સ્મરણ-કાવ્યની પ્રતિમા સમો લાગતો તેનો આત્મા ઝુરતો હતો.

આમ તે ઉભો હતો, ત્યાં અંદરના ઓરડામાંથી કંઇક અવાજ સંભળાયો. પેલા સિપાઇઓ આવતા હોય તેવો તેને ભાસ થયો. પોતાની લાગણીઓને દબાવી, પોતાની નજર સન્મુખ નાશ પામતા પોતાના એ સ્વર્ગ સામે આંખો મીંચી, તેણે આગળ પગ માંડવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ પગ ઉપડયા નહીં; જાણે

તે જમીન સાથે જડાઇ ગયા હોય એવું લાગ્યું. તેણે પાછળના ઓરડા તરફ દષ્ટિ કરી; પણ સિપાઇ કે કોઇ આવતું હોય એવું ન લાગ્યું. એટલે તે ફરી વાર પ્રિયાના દેહ સામું જોતો ઉભો, અને પ્રેમ–સમાધિમાં લીન થયો. હૈદરઅલી શાણો અને સમયસૂચક હતો, પણ તેના અંતરમાં વધતી જતી નિરાશા અને આવેશથી તેની બેપરવાઇ વધી હતી.

હદરઅલીએ એ આવેશમય દશામાં ખુબ વિચાર કર્યો; ને મનમાં થયું કે આ મકાન નિર્જન બન્યા પછી મારી પ્રિયાના આ દેહના શા હાલ થશે? જે દેહ મારા આ સુંદર આવાસમાં પુષ્પોની ખુશબો પ્રસારતો, તે સડવા માંડશે, તેમાંથી દુર્ગંધ છુટશે અને એથી આકર્ષાઇ ગીધ અને કાગડાઓ મારી પ્રિયતમાને ચૂંથશે! ઓ ખુદા! આ ખ્યાલ મારાથી નથી સહન થતો. હૈદરઅલીની આંખો આગળ, તેની સ્ત્રીની કાયા ગીધ અને કાગડાઓ ચૂંથતા હોય એવો ચિતાર ખડો થયો.

હદરઅલીએ સિપાઇઓને વિનવવા વિચાર કર્યો; તેમના પાસેથી એ લાસને દફન કરવા જેટલી પરવાનગીની ભીખ માગવાનો વિચાર કર્યો; પણ એજ નરપશુઓએ તેની છાતીએથી એ મૃતદેહને ઝોંટી દૂર ફેંકી દીધો હતો, એ તેને યાદ આવ્યું. સિપાઇઓ પ્રત્યે એને તિરસ્કાર છુટયો. તેમના હૃદયમાં ભાવ–તરંગ જગાડવા એ તેને અશકય લાગ્યું–અને શકય હોય તો યે તેમની પાસે યાચના કરવી એમાં તેને ગૌરવહાનિ લાગી. હૈદર-અલીએ, પોતે એકલો જ અને સ્વતંત્ર છે એમ માનીને પોતાની પ્રિયાનું દફન કરી નાંખવા નિશ્ચય કર્યો.

તેણે પોટલું નીચું ઉતાર્યું, અને પોતાની પ્રિયાના ઓરડામાં પેઠો. તેણે એ લાસને બે હાથમાં ઉપાડી જ્યાં કબ્ર તૈયાર કરી હતી, તે ઓરડા તરફ ચાલ્યો. તેણે લાસ સહિત નિર્વિઘ્ને ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

સિપાઇઓ પાસેનાજ ઓરડામાં હતા. તેઓ જવાની જ તૈયારી કરતા હતા. ત્યાં તેમણે આ અવાજ સાંભળ્યો. તેમના કાન ચમક્યા. તેમણે કેદીઓને આમ એકલા મૂકી દીધા એ ઠીક ન કર્યું એમ તેમને લાગ્યું. તેમનામાંથી બે ચાર પાસેના ઓરડા તરફ વળ્યા અને બાકીના, જ્યાં માહઆલમ અને પેલી દાસીઓ ઉભી હતી તે તરફ ગયા.

હૈદરઅલીના ઓરડામાં પેસતાં, સિપાઇઓએ તેને બે હાથમાં કંઇક ઉપાડી ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો જોયો. તેમણે પડકાર કર્યો. હૈદરઅલીએ પાછી નજર કરી. તેના હોશકોશ ઉડી ગયા. પણ તરતજ તેણે સ્વાસ્થ્ય મેળવી, પ્રથમ પહેલાં એ મૃતદેહને કબ્રમાં સુવાડી દેવાનો વિચાર ગોઠવ્યો. તે પેલા તૈયાર કરેલા ખાડા તરફ દોડયો. સિપાઇઓના મનની શંકા મજબુત થઇ, તેમને ખુબ રોષ ચડયો. તેમનામાંથી એકે કેડેથી ખંજર કાઢી હૈદરઅલી સામે ફેંકયું. તેમની અને હૈદરઅલીની વચ્ચે બહુ અંતર ન્હોતું; છતાં એ ખંજર નિશાન ચુકયું અને હૈદરઅલીના ડાબા હાથ સાથે અથડાઈ ચાલ્યું ગયું.

હૈદરઅલી એ ખાડા પાસે આવ્યો. તેને સમજાયું કે તે કોઇ રીતે ફાવશે નહિ. સિપાઇઓ તેને જરૂર દફન કરવા નહીં દે. આટલો મરણીયો થયા પછી પણ—અરે, કબ્રની પાસે પહોંચ્યા પછી પણ પોતાની પ્રિયતમાની લાસ આમ રઝળશે એ વસ્તુસ્થિતિ જોઇ તેનો આવેશજ્વર ઉતરી ગયો. લાસને પોતાની પડખે મૂકી, અને બે હાથ વતી આંખો બંધ કરી તે બેસી ગયો-

સિપાઇઓ પાસે આવ્યા; તેમણે ખાડો, ખાડાને કાંઠે પડેલી એ લાસ અને તેની પડખે બેઠેલો હૈદરઅલી એ ત્રણે જોયાં. રણભૂમિ ઉપર મુડદાંઓની છાતી ઉપર પગ દઇને ચાલનારા અને અનેક લાસોને જેમ તેમ રઝળતી જોવાને ટેવાએલા એ સિપાઇઓને આ હૈદરઅલીની વેદના ક્યાંથી સમજાય? સાચા દંપતી—

પ્રેમના સુખનું સ્વપ્નું સરખું જેમણે કદી અનુભવ્યું ન હોય, તેમને યુગલ તૂટતાં પાછળ રહેલાં પ્રેમીની શી દશા થાય છે તે ક્યાંથી સમજાય ? તેમણે તો પહેલો પ્રશ્ન જ પેલી પોટલીનો કર્યો.

હૈદરઅલી નિરૂત્તર રહ્યો. પાછળ ઉભેલા સિપાઇએ તેના વાળ ખેંચ્યા અને જવાબ દેવા આજ્ઞા કરી. તો યે હૈદરઅલીના મ્હોંમાંથી કશો જવાબ નીકળી શકયો નહીં. હૈદર-અલીની વાચા મરી ગઇ હતી.

સિપાઇઓએ તેને ખુબ માર્યો, અને છેવટે તેની પાસેથી કશો જવાબ ન મળતાં, તેને ઘસડી ઓરડાની બહાર કાઢયો. એ તેમની સાથે ચાલ્યો. તે કશું બોલતો ન હતો, તેમજ કશા તરફ નજર પણ કરતો ન હતો. નીચી નજરે અને ચુપચાપ તે સિપાઇઓની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલ્યો જતો હતો. તેના મ્હોં ઉપરની કરૂણા ધીમે ધીમે અપ્રકટ ક્રોધનું રૂપ ધરતી જતી હતી. તે અંદરથી સમસમી રહ્યો હતો. તેના દિલમાં વેર લેવાની પ્રબળ લાગણી જન્મી હતી. અને દરેક દરેક પ્રસંગ તેને પ્રબળતર બનાવતો જતો હતો. પણ તેની બુદ્ધિ દશબાર સિપાઇઓને જોઇ, જપાજપીમાં ઉતરવું એ બેવકુફી છે એમ તેને સમજાવતી અને તે બધું સહન કરતો, સિપાઇઓની આજ્ઞાઓ શાંતિપૂર્વક ઉઠાવ્યે જતો.

સિપાઇઓ અને હૈદરઅલી જ્યાં બીજા સિપાઇઓ અને પેલી દાસીઓ ઉભાં હતાં ત્યાં આવ્યા. આ સિપાઇઓએ તેમના સાથીઓને હૈદરઅલીની બેવકુફીની વાત કહી. બધા હળવે હૈયે હસ્યા. હૈદરઅલીને તેનું પોટલું ઉપાડી લેવાની આજ્ઞા થઇ. હૈદરઅલીએ તે ઉઠાવી લીધું; અને બધાં ઉપડવાને તૈયાર થયા.

છ સિપાઇઓ આગળ ચાલ્યા. વચમાં બે દાસીઓ, માહ-આલમ અને હૈદરઅલી રહ્યાં અને પાછળ બીજા સિપાઇઓએ ચાલવા માંડયું. તેઓ બધાં એ રીતે હૈદરઅલીના મકાનની બહાર

નીકળ્યાં. હૈદરઅલીએ અચકાતા અચકાતા છેલ્લી વખત પાછી નજર કરી અને સૌથી પાછળના ભાગમાંથી ગોટેગોટ ધુમાડાઓ નીકળતા જોયા. સિપાઇઓએ મકાનને આગ લગાવી હતી.

૩§

હૈદરઅલી અને સિપાઇઓ લાલ કિલ્લાની બહાર નીકળ્યા. સિપાઇઓમાંથી ત્રણ ગોરાઓ હૈદરઅલીની સાથે રહ્યા અને બાકીના દિલ્હી શહેરમાં ગયા. હૈદરઅલીએ અને એ ત્રણ ગોરા સિપાઇઓએ છાવણી તરફ ચાલવા માંડયું. બધાં દિલ્હી નગરની બહાર આવ્યાં.

ગોરા સિપાઇઓ તો મોજથી ચાલ્યા જતા હતા. પેલી દાસીઓ પણ ભાર ઉપાડવાને ટેવાયલી હોવાથી તેમને આ પોટલીઓની કશી ગણતરી નહોતી. તે પણ કશો થાક અનુભવ્યા વિના પોતાનો માર્ગ કાપતી હતી. હૈદરઅલી શોકભગ્ન છતાં સશક્ત અને સુદૃઢ હતો. તેને એક પોટલું ઉપાડવું એ કંઇ મોટી વાત ન્હોતી, એટલે તે પણ કશી તકલીફ વિના ચાલતો હતો. માહઆલમની ઉંપર માત્ર અગીઆર વર્ષની હતી. તેની માતાના અવસાનથી તેનું હૈયું ફાટફાટ થતું હતું. તેની આંખો રોઇરોઇને સોજી ગઇ હતી. એક રાતના ઉદ્વેગથી આ પુષ્પ કરમાઇ ગયું હતું. તેનામાં ચાલવાની યે તાકાત ન્હોતી. ત્યાં તેને આ પોટલું ઉપાડીને ચાલવું પડતું. એટલે તેના ત્રાસની કોઇ સીમા નહોતી. છતાં તે લથડતો લથડતો બધાની સાથે ચાલતો હતો.

આમ થોડે દૂર ચાલ્યા; એવામાં એ બાળકની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં; પગ નીચેથી જાણે પૃથ્વી સરી જતી હોય એમ તેને લાગવા માંડયું. તેના આખા શરીરે પરસેવો વળી ગયો હતો. તેનામાં એક ડગલું પણ આગળ ચાલવાની તાકાત રહી નહોતી. છતાં પાછળ તડકામાં તલવાર નચવતા આવતા એ સૈનિકોથી

ડરી તેણે આગળ ચાલવા ખુબ પ્રયત્ન કર્યો; પણ પગ સાફ ના પાડીને ઉભાજ રહી ગયા. માહઆલમે કોઇ ઉપાય ન રહેતાં અત્યંત ગ્લાનિમય અવાજે તેના પિતાને કહ્યું:

'બાપુ! હું હવે નથી ચાલી શકતો. આ બોજાથી મારી ગરદન તુટું તુટું થઇ રહી છે. મારી આંખો કશું દેખીજ શકતી નથી. માથામાં ચક્કરી આવે છે. જાણે હમણાં પડી જઇશ એમ લાગે છે.' માહઆલમ રડી પડયો.

હૈદરઅલી પોતાના એકના એક બેટાની આ સ્થિતિ ન જોઇ શકયો. તેની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તેણે એ ત્રણે ગોરાઓ સામે જોઇ દીનતાપૂર્વક વિનતિ ગુજારવા માંડી:

'સાહેબ, આ મારો પુત્ર માંદો છે. તેનાથી આ ભાર નથી ઉપડતો. આપ કૃપા કરો તો એ હું ઉપાડી લઉં.'

આ ગોરાઓ હૈદરઅલીની ભાષા બીલ્કુલ સમજ્યા નહીં તેમ તેના હાવભાવ પણ ન કળી શકયા. તેમણે તો બાપ દીકરાને બન્નેને રડતા જોયા, અને તેથી ખીજાઇ એકદમ ચાલવાની આજ્ઞા કરી.

'સાહેબ, મારો દીકરો મરી જશે.' હૈદરઅલીથી ન રહેવાયું. ગોરાઓ તેની ભાષા સમજી શકયા નથી એ તે સમજતો હતો. પણ તે તેમને બીજી કોઇ પણ રીતે આ સ્થિતિ સમજાવી આટલું કરાવવા માંગતો હતો. પણ તેનો એ ઉદ્દેશ અફળ રહ્યો.

તેમની આજ્ઞા થઇ છતાં હૈદરઅલી અને માહઆલમ ચાલતા નહોતા, તેથી ગોરાઓ વધારે ખીજાયા. તેમને લાગ્યું કે આ બન્ને બદમાશી કરે છે. એટલે તેમાંથી એકે આગળ આવી હૈદરઅલીને ત્રણ ચાર તમાચા લગાવી લીધા અને માહઆલમનું કાંડુ ઝાલી આગળ ચાલવા કહ્યું.

હૈદરઅલીએ તમાચા તો ખાઇ લીધા, પણ માહઆલમનું દુઃખ તેનાથી ન જોયાયું; તેણે માહઆલમ પાસે જઇ તેનું પોટલું પોતાના હાથમાં લઇ લીધું; અને માહઆલમને સાથે રાખી આગળ ચાલવા માંડયું.

સિપાઇઓને આ ન સમજાયું; અને ન સમજાયું એટલે ન ગમ્યું. તેમણે હૃદરઅલીના હાથમાંથી એ પોટલું આંચકી ફરી વાર માહઆલમને માથે મૂકયું, અને એ અસહાય અને અશક્ત બાળકને પડખામાં ઠોંસાઓ લગાવ્યા. માહઆલમ આ ન સહી શકયો. તે અચેતન બની જમીન ઉપર ઢળી પડયો.

હૃદરઅલીની સહનશક્તિ હવે ખુટી. પોતાની હાજરીમાં પોતાના પુત્ર ઉપર આમ માર પડતો જોવો, અને એ મારને પરિણામે તેને મુર્ચ્છામાં પડેલો જોવો એ તેને નામર્દાઇ લાગી. આ જોવા કરતાં ખપી જવું એ તેને વધારે ઠીક લાગ્યું. તેણે અત્યાર સુધી પ્રયત્નપૂર્વક દાબી રાખેલો તિરસ્કાર બધા બંધ તોડી બહાર ઉછળી આવ્યો; તેની ગુપ્ત થએલી વીરતા પાછી પ્રગટી. તેણે માથેથી પોટલું ફેંકી દીધું, અને માહઆલમને મારનારા ગોરા ઉપર, વિકરાળ વાઘની માફક થાપો માર્યો.

ત્રણ ગોરાઓમાંથી આ વખત બેજ હાજર હતા. ત્રીજો થોડે પાછળ રહી ગયો હતો. અને હાજર હતા, તે બન્ને પણ સાવ અસાવધ હતા. તેમની સિપાઇગીરીનું આ પરિણામ આવશે—આંસુ પાડતો માણસ એકાએક તેના ઉપર થાપો મારશે એવો તેમને ખ્યાલ સરખો યે ન્હોતો.

હૃદરઅલીએ થાપો મારી, ગોરા સિપાઇની છાતીમાં મુક્કો માર્યો, અને તરત જ બીજો તેના નાક ઉપર માર્યો. નાકમાંથી લોહીનો ફુવારો છુટયો; અને તે નીચે પડી ગયો. હૈદરઅલીએ તેની છાતી ઉપર ચડી, તેની કેડેથી પીસ્તોલ ખેંચી લીધી. પણ એ પીસ્તોલ ખાલી હતી.

પોતાના સાથી ઉપર આક્રમણ થતું જોઇ બીજા ગોરાએ હૈદરઅલીની સામે સંગીન ફેંક્યું એ સંગીન હૈદરઅલીને ન લાગતાં, તેની પાસેજ જમીનમાં ખુંચી ગયું. હૈદરઅલીએ હાથ લંબાવી તે ખેંચી લીધું અને પોતાની નીચે પડેલા ગોરાની છાતીમાં હુલાવી દીધું. એક ગોરો–સિપાઇ તો સ્વધામ પહોંચી ગયો.

હૈદરઅલી ઉઠયો અને તે સંગીન પાછું ખેંચી બીજા ગોરા તરફ દોડયો.

તે દરમ્યાન પેલી દાસીઓએ પોતાને માથેથી પોટલાં ઉતારી નાંખ્યાં હતાં અને પોતાના માલિકને સહાય કરવા તૈયાર ઉભી હતી. તેમણે લાગ જોઇ પેલા ગોરા સિપાઇની આંખમાં ધૂળ નાંખી. એટલે જ્યારે હૈદરઅલી એ સિપાઇ તરફ દોડયો, ત્યારે તે આંખો ચોળતો હતો.

હૈદરઅલીએ સંગીન એક બાજુએથી મોઢામાં પકડયું, અને બન્ને હાથ વતી તે સિપાઇને બાથમાં લઇ ખુબ જોરથી પછાડયો. તે સિપાઇ નીચો પડયો, એટલે હૈદરઅલી તેની છાતી ઉપર ચડી બેઠો. તેણે તેની પણ છાતીમાં સંગીન ઘોંચી દીધું અને એક ઘાએ આરપાર ઉતારી દીધું. બીજો ગોરો–સિપાઇ પણ તેના પુરોગામી બંધુની પાછળ ચાલ્યો.

હૈદદઅલી બન્ને સિપાઇઓને મારી બેઠો થયો. તેણે બીજા સિપાઇની પણ પીસ્તોલ લઇ લીધી અને તપાસી; તે પણ ખાલી હતી. તે કંઇક હથીઆર હાથ કરવા માગતો હતો, કારણ કે તેના મનમાં ભીતિ હતી કે પાછળ રહેલો એક ગોરો સિપાઇ હમણાં આવશે. એ ઉપરાંત એ માર્ગ છાવણીએ જવાનો હોવાથી ત્યાંથી સિપાઇઓ વારંવાર નીકળતા હતા. કમનસીબે તેને કશું હથીઆર મળ્યું નહીં.

હૈદરઅલી, જ્યાં માહઆલમ અચેતન પડયો હતો ત્યાં ગયો તેણે માહઆલમને જગાડી તત્કાળ પાસેના જંગલમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર કર્યો અને માહઆલમને ખોળામાં લીધો. પિતાના ખોળામાં પડતા માહઆલમે આંખો ઉઘાડી અને પાણી માગ્યું. પાણી કયાંથી લાવવું ? અને શેમાં લાવવું ? હૈદરઅલીએ એક દાસીને પાસે બોલાવી અને પેલાં પોટલાંમાંથી એક રત્નજડિત પ્યાલો કઢાવ્યો. તે લઈ તે દાસીને તેણે આસપાસમાંથી ઉતાવળે પાણી ભરી લાવવા કહ્યું.

હૈદરઅલી માહઆલમને ખોળામાં લઇ પાણીની વાટ જોતો બેઠો, અને પોતાના પ્યારા પુત્રને એક મીઠું ચુંબન લીધું માહ-આલમે, જવાબમાં પોતાના પિતાને ગળે બન્ને હાથ નાંખ્યા અને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યો.

આમ પિતાપુત્ર બન્ને સારી વાર સુધી બેસી રહ્યા. પણ દાસી કયાંય દેખાઇ નહીં. હૈદરઅલીને એ સ્થળ છોડી જવાની ખુબ ઉતાવળ હતી; કારણ કે માથે દહેશત ઝઝુમતી હતી તેનો તેને બરાબર ખ્યાલ હતો. તેણે માહઆલમને પાણી વિના ચલાવી લેવા સમજાવ્યો. પણ માહઆલમનું શરીર એટલું અશક્ત થઇ ગયેલું કે પાણીને અભાવે તેને પાછી મૂર્છા આવવાનો સંભવ હતો. એટલે બાપ દીકરા બન્નેએ થોડી વાર વધારે થોભવાનું ઠરાવ્યું.

સામેથી જળનો પ્યાલો ભરી દાસી આવતી દેખાઇ અને એજ વખતે બીજી તરફથી થોડે દૂર ધૂળના ગોટા ઉડતા દેખાયા હૈદરઅલીએ તે બન્ને જોયું. તેણે જરાયે વખત ગુમાવ્યા વિના માહઆલમને પોતાને ખભે નાંખ્યો અને પેલા દોડયા આવતા ઘોડેસ્વારોની દૃષ્ટિમાંથી છટકવા આડે માર્ગે દોટ મૂકી.

ઘોડેસ્વારો નજીક આવ્યા. તે કંપની સરકારના સિપાઇઓ હતા અને પોતાની છાવણી તરફ જતા હતા. તેમણે એક માણસને

કાંઇ કાંધે નાંખી નાસતો દૂરથી જોયેલો, અને નજીક આવતાં, બે ગોરા સિપાઇઓને લોહીનાં ખાબોચીઆમાં આળોટતા જોયા, તેમજ પાસે ત્રણ પોટલાંઓ પડેલાં જોયાં. તેમણે ઘોડાની લગામ ખેંચી અને થોભ્યા. કશી વિશેષ તપાસ કરતાં પહેલાં, તેમાંથી બે ઘોડેસ્વારોને હૈદરઅલીની પાછળ દોડાવવામાં આવ્યા.

હૈદરઅલી નાસ્યો ત્યારે એક દાસી તો તેની સાથેજ નાસી ગઈ હતી; પણ બીજી જે જળ ભરવા ગઇ હતી, તે આ ઘોડે-સ્વારોને દેખી નાસવા લાગી. ઘોડેસ્વારોએ તેને જોઇ અને તેમાંથી એકે દોડીને તેને પકડી.

આ ઘોડેસ્વારોમાંથી કેટલાક શીખ સિપાઇઓ હતા. તેમણે લાલ આંખ બતાવી એ દાસીને બધી હકીકત પૂછવા માંડી. દાસીએ કહેવામાં આનાકાની કરી, એટલે તેના વાંસામાં સોટાઓ વાગ્યા, અને તેણે બધી વાત કહેવા માંડી.

આમ દાસી વાત કરતી હતી, ત્યાં તેની પાછળથી એક ગોરો સિપાઈ આવ્યો. મરણ પામેલા બે ગોરા સિપાઇઓનો પાછળ એક રહી ગયેલો તે સાથી હતો. તેણે ઘોડેસ્વારોની ટુકડી અને દાસીની ચાલતી જુબાની એ જોયું. તેણે પોતાના બે સાથીઓને મરેલા પડેલા જોયા અને બેબાકળા બની આસપાસ નજર દોડાવી. તેણે હૈદરઅલીને કે માહઆલમને ન જોયા, પણ થોડે દૂર પડેલાં પેલાં ઝવેરાતનાં પોટલાંઓ જોયાં. તેને વસ્તુ-સ્થિતિ સમજાઇ અને તેના મ્હોંમાંથી ચીસ છુટી : કેદીઓ નાસી ગયા !

ઘોડેસ્વારો દાસીને મૂકી આ સિપાઇને ફરી વળ્યા અને તેની વાત સાંભળી તરત જ, જે દિશામાં હૈદરઅલી નાસ્યો હતો, તે દિશામાં વધારે ઘોડા દોડાવ્યા. મુડદાંઓની પાસે આ ગોરો સિપાઇ, પેલી દાસી અને બીજા બે ઘોડેસ્વારો રહ્યા.

હૈદરઅલી માહઆલમને ઉપાડી ન્હાસ્યો, પણ તેનામાં તાકાત ન્હોતી; તે થાકી ગયો હતો. છતાં તે બેએક ખેતરવા દોડ્યો ગયો. આ ઝપાઝપી દિલ્હીની અતિ નજીકમાં જ બનેલી હતી, એટલે હૈદરઅલીની આસપાસ ખેતરો અને વાડીઓ જ હતાં. હૈદરઅલીને પોતાને સંતાડે એવા ગાઢ જંગલોની જરૂર હતી, પણ આ સ્થિતિમાં તો પાછળ પડનારાઓ તેને દૂર દૂરથી દેખી શકતા હતાં. આસપાસનાં ખેતરો અને વાડીઓ અંગ્રેજ લશ્કરના ત્રાસથી ઝુંપડીનો આશરો મળે એ પણ અશક્ય હતું. આ બધી મુંઝવણોનો ખ્યાલ કરતો હૈદરઅલી એક શ્વાસે દોડ્યો જતો હતો.

એટલામાં પાછળ ઘોડાઓની ખરીઓ વાગતી સંભળાઇ. જરાવારમાં તે વધારે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગી. અને જોતજોતામાં તો ઘોડાઓ દેખાવા લાગ્યા. તેણે પાછા ફ્ળી નજર કરી તો તેનાથી સોએક વારને અંતરે બે ઘોડેસ્વારો દોડ્યા આવતા હતા. તેને કશો ઉપાય ન દેખાતાં, જેટલા જોરથી દોડાય એટલા જોરથી દોડવા માંડ્યું અને એ ઘોડેસ્વારો અને પોતાની વચ્ચેનું અંતર થોડી વાર ટકાવી રાખ્યું.

ઘોડેસ્વારોની ઇચ્છા હૈદરઅલીને જીવતો પકડવાની હતી, પણ તેઓ ગઈ આખી રાતના ઉજાગરાથી થાકી ગયા હતા, અને તેમના ઘોડાઓ પણ ખુબ દોડાદોડીથી લોથ થઇ ગયા હતા; એટલે તેમણે મામલો પતાવી દેવાની ઉતાવળ હતી અને હૈદરઅલી તેમની વચ્ચેનું અંતર ઘટવા ન દેતો હોવાથી તેમની અધીરાઈ વધતી જતી હતી. અંતે તેમણે તેમની પિસ્તોલ ઉપર હાથ નાખ્યો અને હૈદરઅલીના પગમાં વાગે એવી રીતે બાર કર્યો. પિસ્તોલમાંની ગોળી બરાબર હૈદરઅલીનો જમણો પગ વીંધીને ચાલી ગઇ અને હૈદરઅલી નીચે પડ્યો.

ઘોડેસ્વારો તેમની પાસે પહોંચ્યા અને બન્નેને ઘોડા ઉપર નાંખી પાછા ફ્ર્યા, ત્યાં બીજા ઘોડેસ્વારો તેમની તરફ આવતા

દેખાયા. તેઓ પણ મામલો પતી જવાથી આ ઘોડેસ્વારોની સાથે પાછા ફર્યા. બધા મૂળ સ્થાને આવ્યા અને પેલા ઘોડેસ્વારોએ હૈદરઅલી અને માહઆલમને, મરેલા શિયાળકુતરાને ફેંકે તેમ નીચે ફેંકયા. આ ધમાલમાં એક દાસી—જે હૈદરઅલી સાથે નાસેલ તે બરાબર નાસી ગઈ.

માહઆલમને પાછી મૂર્છા આવી હતી અને હૈદરઅલી મરણતોલ, છતાં શુદ્ધિમાં પડયો હતો. તેના જમણા પગમાંથી લોહી જોરબંધ નીકળી રહ્યું હતું.

હૈદરઅલીને આવેલો જોઈ, પેલા ગોરા સિપાઇઓનો વૈરવહ્નિ ભભુકી ઉઠયો અને તેને ત્યાંને ત્યાંજ પોતાના સાથીઓનું વેર લેવાની અદમ્ય ઇચ્છા જન્મી. તેણે પોતાની પિસ્તોલ કાઢી અને હૈદરઅલીની પાસે જઇ, તેની એવી બેહાલ દશામાં, તેની છાતી ઉપર છ ફેર કર્યા. હૈદરઅલીનો જીવ લેવાને એકજ ફેર બસ હતો. પણ એ સિપાઇએ વેરવૃત્તિને સંતોષવા પોતાની આખી પિસ્તોલ ખાલી કરી નાખી.

ગોળી વાગ્યા પછી હૈદરઅલીએ ક્ષણ વાર તરફડીયાં માર્યાં. પાછો પકડાયા પછી તેના દિલમાં ધ્રાસકો પડયો હતો કે આ સિપાઇઓ તેને રિબાવી રિબાવીને મારશે; તેને આ પૃથ્વી ઉપર નર્કનો સાક્ષાત્કાર કરાવશે; પણ આવી અણધારી રીતે એક જ ઘાએ પોતાનો અંત આવ્યો, તે માટે તેણે મરતાં મરતાં ખુદાથી ખુબ ભાવપૂર્વક બંદગી ગાઈ. મરતી વખતે તેને એકજ ચિન્તા રહી ગઇ અને તે તેની સન્મુખ બેશુદ્ધિમાં સૂતેલા તેના લાડીલા બેટા માહઆલમના ભવિષ્યની. તેને તેની પ્રિયતમાના દેહની ચિન્તા ટળી ગઇ હતી; કારણ કે જતાં જતાં તેણે પોતાના મહેલને બળતો જોયો હતો, એટલે તેને સંતોષ હતો કે એ મૃતદેહ મહેલની સાથે બળી ભસ્મ બની ગયો હશે. માહઆલમના ભવિષ્યની

ચિન્તા ખુદાને સોંપી, તેનો આત્મા પોતાની પ્રિયાની શોધમાં ચાલી નીકળ્યો.

હૈદરઅલી મૃત્યુ પામ્યો, એટલે સિપાઇઓએ છાવણી તરફ ચાલવાની તૈયારી કરવા માંડી. તેમણે માહઅલમને ઢંઢોળ્યો, પણ તે જાગ્યો નહિ; એટલે એક ઘોડેસ્વારે તેને પોતાના ઘોડા ઉપર નાંખી લીધો. પેલા ઝવેરાતનાં પોટલાં ફરીથી બાંધી સાથે લઇ લેવામાં આવ્યાં; પેલા બે ગોરા સિપાઇઓની લાસો ઘોડેસ્વારોએ સાથે લઈ લીધી; અને બધા દાસીને મોઢા આગળ રાખી છાવણી તરફ ચાલ્યાં. એ માર્ગ ઉપર માત્ર દિલ્હીના સમ્રાટના એક સ્વજનની–હૃદરઅલીની લાસ ધૂળમાં રગદોળાતી પડી રહી.

માહઆલમ અને દાસી સહીત એ ઘોડેસ્વારો પોતાની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે તેમના બે બંધુ–સિપાઇઓની લાસો, એ ઝવેરાતનાં પોટલાં, માહઆલમ અને દાસીને પોતાના સરદાર સમક્ષ રજૂ કર્યાં; અને પેલા એક બાકી રહેલા ગોરા સિપાઇને મુખેથી એ સંબંધમાં બનેલી બધી વાત કહેવડાવી. એ સિપાઇએ પોતે કરેલી લુંટનો અને વાટમાં થયેલી ઝપાઝપીનો પોતાને ઠીક લાગે તે રીતે અહેવાલ કહ્યો; પોતાની ગેરહાજરીમાં હુદરઅલી દગોફટકો રમી બે ખુન કરી કેવી રીતે નાસી ગયો તેનું કલ્પનાચિત્ર ચિતરી બતાવ્યું. અને પછી પોતે એને પકડી એના કેવી રીતે પ્રાણ લીધા એ પરાક્રમ કહ્યું.

સરદારે એ બધી વાત શાંતિપૂર્વક સાંભળી લીધી; તેણે સિપાઇઓની બે લાસોને લશ્કરી માન અને વિધિ સહિત દફન કરવાની આજ્ઞા કરી; અને માહઆલમ તથા પેલી દાસીને પોતાના તંબુની પાસેની રાવટીમાં રાખી તેમના ઉપર પાકો પહેરો મૂકવા ફરમાવ્યું. તેમની બધી સગવડો સચવાય અને તેમને કોઇ હેરાન ન કરે એ સૂચના પણ આપી. પેલા ગોરા–સિપાઇઓની દફનક્રિયા વખતે પોતે જાતે હાજરી આપી અને તેમની કબ્ર ઉપર 'બે સ્વદેશપ્રેમી સૈનિકો' એવો સ્મરણલેખ મૂકાવ્યો.

૪ §

દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં, જ્યાં સમ્રાટ બહાદુરશાહનો ધ્વજ ફરકતો, ત્યાં કંપની સરકારની વિજય પતાકા ઉડવા લાગી; અને તેની સામે કુડી નજરે જોનાર એક પણ માણુસ દિલ્હીમાં ન રહ્યો, ત્યાં સુધી આ છાવણીનો પડાવ એ ટેકરી ઉપર જ રહ્યો. દિલ્હીનો વિજય પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી એ ટુકડીએ પોતાના તંબુ ઉપાડયા, અને મીરજ તરફ કૂચ કરી. પેલી દાસીને એક પંજાબી મુસલમાન સિપાઇ સાથે પરણાવી દેવામાં આવી અને માહઆલમ એક અંગ્રેજ અમલદારને સોંપવામાં આવ્યો.

આ અંગ્રેજ અમલદારનો સ્વભાવ બહુ જલદ હતો. જ્યાં સુધી બળવાખોરો સાથે વિગ્રહ ચાલ્યો, ત્યાં સુધી તેને ખુબ ફરવું પડતું અને તેની પાસે માણસો પણ પુષ્કળ રહેતાં; એટલે તે અરસામાં માહઆલમને તેના સ્વભાવનો પરિચય થવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો; પણ જ્યારે બળવો શાંત થયો અને એ અંગ્રેજને કાયમને માટે મીરજમાં રહેવાનું થયું, ત્યાને તેની સેવાનો બધો ભાર માહઆલમને શિર આવ્યો.

એ અમલદારની સેવા ઉઠાવવી એ અતિ દુષ્કર કાર્ય હતું: માહઆલમને દિવસ અને રાત કામમાં જ ગુંથાએલ રહેવું પડતું. તેને એ બધા બોજા નીચેથી માથું ઉંચું કરવા એક પળનો અવકાશ પણ ભાગ્યેજ મળતો. માહઆલમ બિચારો તેનું નાજુક શરીર અને ઓછી શક્તિ છતાં આખો દિવસ કામ કર્યા કરતો; પણ તેના અમલદારનો સ્વભાવ એવો ઉગ્ર હતો કે માહઆલમને વાત વાતમાં અને ડગલે ડગલે તેની ઠોકરો ખાવી પડતી. માહ-આલમથી આ નહોતું સહી શકાતું. રાત્રે સુવાનો અવકાશ મળે ત્યારે તે છાનોમાનો રડતો. તેની પ્યારી માતાનાં અનેક સ્મરણો યાદ કરી, તેના બાપુને અને તેણે લડાવેલાં લાડને સંભારી, તેનો નાનો

બંગલો અને એ શાન્ત સુખી જીવન સ્મરી તે પોતાનું બિછાનું આંસુથી ભીંજાવી મૂકતો.

આ સ્થિતિમાં તેણે બે'એક વર્ષો કાઢયાં. તે દરમ્યાન તેણે તેના સ્વભાવને ખુબ કેળવ્યો. તે પોતાની બધી રાજશાહી ટેવો ભૂલી એક નોકર માણસે કેવી રીતે રહેવું જોઇએ એ બરાબર શીખી ગયો અને એ રીતે પ્રસન્નતાપૂર્વક રહેવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ છતાં તેના મ્હોં ઉપરથી ગમગીની કદી ખસતી નહીં.

એક દિવસ બપોરે તે બેઠો હતો. તેની આંખોમાં આંસુ ભર્યાં હતાં; અને તેને પડખે એક વૃદ્ધ સ્ત્રી, તેનો વાંસો પંપાળતી બેઠી હતી. તેના સાહેબ બે દિવસ થયાં બહારગામ ગયા હતા અને કયારે પાછા આવવાના હતા તેને ખબર નહોતી. એટલે તેના મનમાં એક જાતની નિરાંત હતી. આખા બંગલામાં તે પોતે અને એક વૃદ્ધ ડોસી સિવાય કોઇ નહોતું.

આ ડોસી સાહેબનો બંગલો સાફસુફ રાખવાનું કામ કરતી. તેની અને માહઆલમની વચ્ચે શુદ્ધ સ્નેહભાવ બંધાયો હતો. એ ડોસી માહઆલમને માતાના પ્રેમથી ચાહતી, અને માહઆલમ તેના પ્રત્યે પુત્રની સ્નેહ—નીતરતી નજરે જોતો. તેને જોઇ માહઆ-લમ કેટલીયે વખત તેની માતાને વિસરી જતો અને કેટલીયે વખત તેની માતાની સ્મૃતિઓ તાજી થતી. તે આ ડોસીના ખોળામાં માથું મૂકી ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડતો અને ડોસી તેને છાનો રાખતી. માહઆલમે પોતાની આખી કથા આ ડોસીમાને કહી હતી અને ડોસીમાએ તે આંસુભીની આંખે સાંભળી હતી. આજે માહઆલમને તેની માતા યાદ આવી હતી, અને તે સવારનો વિલાપ કરતો હતો. તેણે દાતણે નહોતું કર્યું. તેની પાછળ પેલાં ડોસીમા યે ભૂખ્યાં બેઠાં હતાં અને માહઆલમને સમજુ થવા સમજાવતાં હતાં. આ ઉપાધિમાં માહઆલમે કે ડોસીમાએ પોતપોતાને કરવાનું કામ કર્યું નહોતું અને બંગલામાં બધું અસ્તવ્યસ્ત પડયું હતું.

એવામાં અચાનક સાહેબ આવ્યા અને મહાઆલમના નામનો પોકાર પડયો. મહાઆલમ સફાળો ઉઠયો; તેણે એકદમ મ્હોં સાફ કરી નાંખ્યું અને સાહેબની પાસે દોડયો. પેલી ડોસી પણ પોતાને કામે વળગી અને બધું ઠીકઠીક કરવા લાગી.

માહઆલમે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેનો સાહેબ આંખોમાંથી ક્રોધાગ્નિ વરસાવતો બેઠો હતો. તે જે કામને માટે બહારગામ ગયો હતો, તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળી હતી; અને તેથી તે હાથ પછાડતો પાછો આવ્યો હતો. આવીને તેણે પોતાના બંગલામાં જોયું તો બધું અસ્તવ્યસ્ત પડયું હતું. તેથી તેની નિરાશાની અને ક્રોધની જ્વાળા પ્રગટી હતી. માહઆલમે સલામ કરી; અને 'જી હજુર' કહી આજ્ઞાની રાહ જોતો તે ઉભો.

સાહેબ કાંઇ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઉભો થયો અને મહાઆલમના પેટમાં એક ઉગ્ર પાટુ લગાવી. માહઆલમ એક કરૂણ ચીસ પાડી નીચે પડી ગયો અને તેનો સાહેબ તેને ત્યાં મૂકી બીજા ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

સાંજે સાહેબ તેના નાના 'બુલ ડોગ' ને લઇ ફરવા ગયા પછી પેલી ડોસીએ ધીમેથી તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો અને માહઆલમને પ્રેમપૂર્વક ઉઠાડયો. તે તેને રસોડામાં તેડી ગઇ અને આગ્રહ કરી થોડું ખવડાવ્યું. તેથી માહઆલમનાં અંગમાં કંઇક ચેતન આવ્યું.

માહઆલમ રાતે સૂતો, પણ તેને ઉંઘ આવી નહીં. છેલ્લા બે વર્ષનું જીવન—તેના એકેએક પ્રસંગ તેની આંખો સામે તરી રહ્યા હતાઃ અને તે એ દરેકે દરેક પ્રસંગને જોઇ, તેને પોતાના પૂર્વ જીવનની સાથે સરખાવી, નિશ્વાસ ઉપર નિશ્વાસ મૂકતો હતો અને આંસુની નદીઓ વહેવડાવતો હતો. તેને આ જાતની જીન્દગી ઉપર કંટાળો આવ્યો હતો અને તેમાંથી તે કોઇ રીતે છુટવા માંગતો હતો. તેણે આ દુઃખી જીવનનો અંત આણવા

અનેક વિચારો કર્યા; તેણે આપઘાત કરી જીન્દગી ટુંકાવી નાંખવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેનાથી એ બનવું અશક્ય લાગ્યું. તેણે કોઇક સ્થળે ન્હાસી જવાનો વિચાર કર્યો; પણ કયાં ન્હાસી જવું એ તેને સુઝયું નહીં; અને પોતે ન્હાસી ગયા પછી આ સાહેબના માણસોને હાથે પકડાય તો કેટલો ત્રાસ બરદાસ્ત કરવો પડે એ વિચારે તેને મુંઝવી નાખ્યો. આમ વિચાર કરતાં તેણે પથારીમાં કયાંય સુધી આળોટયા કર્યું, પણ કશા નિશ્ચય ઉપર ન આવી શકયો.

છેવટે, ખુબ વિચારને અંતે તેણે કોઇ પણ રીતે આ ત્રાસનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ન્હાસી છુટવાનું ઠરાવ્યું. તે ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો પથારીમાંથી ઉઠયો, અને કશું પણ લીધા વિના, માત્ર પહેરેલે કપડે ચાલી નીકળવા તૈયાર થયો. જતાં પહેલા તેને પેલી ડોસીને છેલ્લી વખતે મળી લેવાનું મન થયું. પણ એમ કરવા જતાં અવાજ થશે અને વાત ફુટી જશે એ ખ્યાલે તેણે પોતાની એ ઇચ્છાને દબાવી અને સાહેબના બંગલાની બહાર નીકળ્યો.

લગભગ અર્ધી રાત ચાલી ગઇ હતી, અને તેના સાહેબનો બંગલો 'મીલીટરી લાઇન'માં હોવાથી, તેને 'મીલીટરી' ચોકીઓ વટાવવાની હતી. દરેક ચોકીએ ચોકીદારે તેને અટકાવ્યો અને અત્યારે કયાં જાય છે તે પૂછ્યું. માહઆલમ 'મીલીટરી' લાઇનમાં ...સાહેબના માણસ તરિકે જાણીતો થઇ ગયેલો. એટલે તેને આ બધા ચોકીદારો લગભગ પીછાનતા હતા. તેમને બધાને માહઆલમે શાન્તિપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે: 'હું...સાહેબનો નોકર છું અને તેમને કામે...ગામ જાઉં છું. પરોઢીયું થતાં પહોચી જાઉં એ હેતુથી અત્યારે નીકળ્યો છું.' આ રીતે બધા ચોકી પ્હેરાઓ વટાવી તે દરવાજા બ્હાર નીકળ્યો અને જંગલ તરફ જવા લાગ્યો.

માહઆલમ મીરજની આસપાસના જંગલોથી અને તેના માર્ગોથી અપરિચિત હતો. અંધારી ભીષણ રાત્રિ અને તેના

બુઝાતો દીપક

અંતરની ઘોર નિરાશાનો અંધકાર તેની નજરને સાવ તાકાતહીન બનાવી દેતાં: પકડાઇ જવાની બીકથી તેના પગ પાછા પડતા. એટલે તે આડો અવળો, અતિ ધીમે ધીમે ચાલ્યો જતો હતો; એવામાં ખુદાની રહેમથી તેને એક કેડી જડી ગઇ, અને સૂર્યોદય થતાં પહેલાં તે મીરજથી એકાદ ગાઉને અંતરે આવેલા એક ગામને પાદર જઇ ઉભો.

તે થાકી ગયો હતો અને આગળ ચાલતાં પહેલાં બે ઘડી વિશ્રામ લેવાને કોઇ નિર્ભય સ્થાન શોધતો હતો. તેણે જરા દૂર એક વડ નીચે; એક ફકીરને બેઠેલો જોયો અને તેની પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. તે એ વડ તરફ ચાલ્યો.

માહઆલમ એ ફકીર પાસે આવ્યો અને તેને નમસ્કાર કરી તેના ચરણ પાસે બેઠો. માહઆલમના મ્હોં ઉપરથી, આ બે વર્ષમાં અનેક રાજશાહી ભાવો ભુંસાઇ ગયા હતા, છતાં તેના પહેરા ઉપરથી એ સુજનતાની સુવાસ નહોતી ચાલી ગઇ. જોતાં જ કોઇ સહૃદય દિલમાં અનુકમ્પા ઉગે અને તેને પ્રેમથી પાસે બોલાવવાને પ્રેરે એવું આકર્ષણ–બળ તેના કરૂણ વદન ઉપર વસતું; અને તે તેની ગમગીન દશામાં વધારે આકર્ષક બનતું.

ફકીરે પોતાની પાસે આવનાર આ નવા બાળક સામે જોયું. તેના ચ્હેરા ઉપરથી તેના સૌજન્યને પિછાન્યું, અને ત્યજાયેલું કે ભૂલું પડીને ભટકતું આશ્રય શોધતું, તે કોઇ અમીરનું ફરજંદ છે એમ કલ્પી લીધું. માહઆલમને જોતાં જ ફકીરને તેના તરફ પ્રેમનો ઉમળકો આવ્યો અને પોતાના બેટાને બોલાવતો હોય તેમ બોલવવાનું મન થયું.

"બેટા ! તું કોણ છે ?" ફકીરે ખુબ હેતપૂર્વક પૂછ્યું.

"હું એક ભૂલો પડેલો મુસાફર છું. પાસેના ગામ તરફ જતો હતો, પણ આપને જોઇ આપના દર્શનાર્થે અહીં આવ્યો

છું." માહઆલમે ઉત્તર આપ્યો. તેના ઉત્તરમાં પકડાઇ ન જવાની કાળજી હતી.

'કયે ગામ જવું છે?' ફકીરને માહઆલમના મનની મૂંઝવણ સમજાઇ હતી અને માહઆલમ પોતાથી કંઇક છુપાવતો હતો તે પણ તે સમજી ગયો હતો. માહઆલમ આ બધા માર્ગો અને સ્થળોથી અપરિચિત હોય એમ પણ એને લાગ્યું હતું એટલે એ બધી ગુંચ ઉકેલવા તેણે આ પ્રશ્ન કર્યો.

માહઆલમ મૂંઝાયો. તે એકદમ જવાબ ન આપી શકયો. ફકીરને બધું સ્પષ્ટ થઇ ગયું. તેનાં અનુમાનો સાચા પડવા લાગ્યાં. તેનો ઇરાદો માહઆલમને મૂંઝાવી નાંખવાનો નહિ, પણ તેનામાં વિશ્વાસ અને પ્રેમ પ્રેરી તેને અપનાવી લેવાનો હતો. એટલે તેણે વાત બદલાવી.

'બેટા, તેં ખાધું તો છે ને? ભૂખ હોય તો લે તને ખાવાનું આપું.' એમ કહી ફકીર ઉભો થયો. તેણે પોતાની ઝોળીમાંથી બે રોટલી કાઢી માહઆલમ પાસે મૂકી અને પાસે બાંધેલી બકરી દોઇ દૂધનું એક પ્યાલું તેની પાસે ધર્યું.

માહઆલમને આ ફકીરનો પ્રેમાળ સ્વભાવ જોઇ ધીમે ધીમે તેમાં વિશ્વાસ પડતો જતો હતો. તે નાસ્યો, ત્યારે તેણે મન સાથે ઠરાવેલું કે માર્ગમાં કોઇ અજાણ્યા સાથે વાતચીત કરતાં ખુબ હોંશિયાર રહેવું, ઉઘાડા પડી જવાની કે પકડાઇ જવાની દહેશતથી તેણે અત્યાર સુધી આ ફકીરની સાથે, અમુક પ્રકારનું અંતર રાખીને વાત કરી હતી. પણ ફકીરની આંખોમાં ઉભરાતી નિઃસ્વાર્થ મમતા તેણે નીરખી અને અંતરના આગળા ખોલી તેની સાથે વાત કરવા મનને મનાવ્યું. તેને આ ફકીરને પોતાની આખી દુઃખકથા કહીને તેની સલાહ લેવાનું, અને તે આપે તો, તેનો આશ્રય સ્વીકારવાનું મન થયું. માહઆલમને

તેના બે વર્ષના અનુભવે આટલો 'પાકો' બનાવી દીધો હતો. આ તેર વર્ષના બાળકને તેના સંજોગોએ વસ્તુસ્થિતિનો અતિ ઉંડાણપૂર્વક વિચાર કરતો બનાવી દીધો હતો.

માહઆલમે તેની પાસે ફકીરે મેલાં દૂધ અને રોટલી ચુપચાપ ખાવા માંડયાં. ગઇ કાલે સાંજે તેણે નહિ જેવું ખાધેલું, એટલે ભૂખ બરાબર લાગી હતી; ફકીરનો સ્નેહ જોઇ તે ઉઘડી. માહઆલમ પોતાની પાસે આવેલું બધું એકદમ જમી ગયો.

જમી રહ્યા પછી, માહઆલમ નીચું જોઇ બેઠો. વાત કરી નાખવાને તેનું દિલ ઉંચુંનીચું થતું હતું; પણ તેની જીભ ઉપડતી નહોતી.

એટલામાં ફકીરનો પ્રશ્ન તેને કાને અથડાયો : "બેટા ! શું વિચાર કરો છો ?"

માહઆલમે ઉંચું જોયું. ફકીર મીઠું હસતો હતો. એ હસવામાં માહઆલમને પોતાની વાત ખુલ્લે દિલે કહી નાખવાનું પ્રેમમય આમંત્રણ હતું. માહઆલમે પોતાની વાત કહેવા માંડી.

'સાંઇ બાવા, મેં આપનો અપરાધ કર્યો છે; મેં મારી સાચી વાત આપનાથી છુપાવી છે. મને માફ કરજો.' એમ કહી તેણે બધી વાત પહેલેથી માંડીને કહી. અને તેમાં જ્યારે તેની માતાના અને તેના પિતાના કરૂણ મૃત્યુની અને તેમની રઝળતી લાસોની વાત આવી, ત્યારે માહઆલમ રડી પડયો, અને એ વૃદ્ધ ફકીરની આંખો પણ આંસુભીની થઇ.

માહઆલમની આખી વાત એ ફકીરે ખુબ ધ્યાન દઇને સાંભળી. સાંભળ્યા પછી તેનો માહઆલમ માટેનો પ્રેમ બમણો થયો. કિશોર બાળકને માટે તેના દિલમાં દયા પ્રગટી; તેને માથે ઉગેલાં દુઃખનાં વન દેખી તે પોતે ત્રાસી ગયો. તેણે માહઆલમને પોતાના ખોળામાં ખેંચી લીધો અને તેને સાંત્વના આપી.

'બેટા, હવે તારે ક્યાંય જવાની જરૂર નથી. તું સુખેથી મારી સાથે રહે. ખુદા તારૂં અને મારૂં બન્નેનું જતન કરશે. હું છું ત્યાં સુધી, કોઇની તાકાત નથી કે તારી સામે કુડી નજરે પણ જોઇ શકે.'

ફકીરે પોતાની ઝોળીમાંથી એક લીલું પહેરણ કાઢયું અને તે પહેરી લેવા માહઆલમને કહ્યું. માહઆલમે તે પહેરી લીધું. માહઆલમ ફકીર બની ગયો.

૫૬

બપોર પછી બન્ને ફકીરો બીજે ગામ ઉપડયા. બન્નેએ સતત મુસાફરી કરી મીરજથી દૂર દૂર નીકળી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. માહઆલમ ગાઉ દોઢ ગાઉ ચાલતો ત્યાં થાકી જતો, અને ઉભો રહી જતો. બન્ને થોડી વાર વિસામો લેતા અને વળી પાછા ચાલવાનું શરૂ કરતા. એ રીતે ધીમે ધીમે રસ્તો કાપતા, તેઓ દિવસને અંતે આઠેક ગાઉ ચાલતા. ફકીરે પોતાની બકરીને પણ સાથે રાખી હતી. તે થોડો વખત ચાલતી અને ઝાઝો વખત ફકીરની કાંધ ઉપર બેસતી.

એ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં ગામ અને ગામડાંઓ જોતાં, તેઓએ એક માસ સુધી મુસાફરી કરી અને અજમેર પહોંચ્યા.

અજમેરમાં તેમને બગદાદવાળા પીરસાહેબનો મિલાપ થયો. ફકીરને પીરસાહેબનો મિલાપ અગાઉ પણ થયેલો, એટલે તેને પીરસાહેબ સાથે સારી પિછાન હતી તેણે પીરસાહેબને માહ-આલમની ઓળખાણ કરાવી અને તેની જીવનકથા કહી. પીર-સાહેબને પણ માહઆલમ પ્રત્યે પ્રેમ અને અનુકમ્પા ઉત્પન્ન થયાં. માહઆલમને અને એ ફકીરને પોતાની પાસે ચારેક દિવસ સુધી અજમેરમાં રાખ્યા. એ ચાર દિવસમાં માહઆલમે પીર-સાહેબના દિલનો કબજો કરી લીધો. પીર સાહેબને તેના ઉપર

પોતાના સૌથી પ્યારા બેટા જેટલું હેત આવવા લાગ્યું તેણે માહઆલમને અને એ ફકીરને પોતાની સાથે જ રહેવા આગ્રહ કર્યો. ફકીરે તો એ ન સ્વીકાર્યું, પણ માહઆલમનો હાથ પીરસાહેબને સોંપ્યો; અને પોતે પોતાની બકરીને ઉપાડી ચાલી નીકળ્યો.

પીરસાહેબનું કાયમનું નિવાસસ્થાન મુંબઇની નજીક વાંદરાંમાં હતું. તે મહાઆલમને વાંદરા લઇ આવ્યા અને ત્યાં પોતાની સાથે રાખ્યો. માહઆલમ પીરસાહેબની સાથે કેટલાંય વર્ષ સુધી રહ્યો અને તે દરમ્યાન કુરાન શરિફ વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું અને નમાઝ, રોજા વગેરે માર્મિક ક્રિયાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

માહઆલમને પીરસાહેબના બંગલામાં ખુબ શાન્તિ મળતી. તે જાણે પોતાના લાલ કિલ્લાવાળા બંગલામાં વસતો હોય તેટલો તેને સંતોપ મળતો. તેના એ સુખ, સંતોષ અને શાંતિના ઉજ્જવળ આકાશમાં કોઇ કોઇ વખત અશાંતિ અને દુ:ખની કાળી વાદળીઓ ચડી આવતી–તેને કોઇ કોઇ વખત તેની માતા યાદ આવતી અને તે મોટો સાદે રડી પડતો. અંતરની એ એક વેદના સિવાય તેને સર્વ પ્રકારે સુખ હતું.

તેની સ્થિતિ નિશ્ચિત થયા પછી, તેણે ચાર પાંચ વર્ષે એક વખત દિલ્હીની યાત્રા કરવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો. તે પીર-સાહેબની રજા લઇ દિલ્હી જતો અને લાલ કિલ્લામાં જ્યાં તેહેનું મકાન હતું ત્યાં જઇ આવતો. બાળપણમાં જ્યાં વૃક્ષોની ઘટા નીચે અને પુષ્પવાટિકાઓમાં સ્વચ્છંદે તે ખેલ્યો હતો, ત્યાં ભીષણ સ્મશાન સમાં ખંડીએરો જોઇ તે એક ગ્લાનિભરી નજર નાંખતો અને ભારે હૈયે પાછો ફરતો.

માહઆલમ પોતાના જીવનાન્ત સુધી પીરસાહેબની સાથે વાંદરામાં જ રહ્યો.

રાજકુમારીની દુઃખકથા

૧ §

બળવો એ અત્યારે તો ઇતિહાસની વાત છે—તેને બની ગયાને આજે અર્ધી સદી વીતી ગઇ છે; એ છતાં, એ ઘોર ઘટના ગઇ કાલે જ બની હોય એમ હજી યે મારી આંખો સામે તર્યા કરે છે. ત્યારે તો હું બહુ નાની હતી. મારી ઉમ્મર માત્ર સોળ વર્ષની હતી. મારૂં નામ સૂલતાન બાનું. મારા પિતાનું નામ મીરજા કવેશ બહાદુર. મારા પિતા સમ્રાટ બહાદૂર શાહના પુત્ર થાય.

અમે ત્રણ ભાઇ બહેનો હતાં—એક ભાઇ અને બે બહેનો. મારા ભાઇનું નામ યાવરશાહ; તે મારા કરતાં બે વર્ષ મોટો હતો.

મારી બેનનું નામ નાજબાનુ; તે મારા કરતાં દશ વર્ષ નાની હતી. બળવાએ મારા પ્યારા ભાઇના અને મારી નાની બેનના, મારા પિતાના અને મારા આખા કુટુમ્બના પ્રાણ લીધા. અત્યારે તો હું અભાગણી એકલી જીવું છું અને કંપની સરકારે પાંચ રૂપિયાની પેટબાઇ બાંધી આપી છે, તેમાં નિર્વાહ કરૂં છું.

ભાઇ યાવરનો મારા ઉપર અનહદ પ્રેમ હતો. બેન નાજબાનુ તો આખો દિવસ મારી પાસે જ રહેતી. તે હંમેશાં મારા ખોળામાં જ સૂતી. મારા પિતા લશ્કરમાં સરદારી કરતા,

એટલે તો લગભગ બહાર જ ફરતા. તે પાછા ફરતા ત્યારે સીધા મારા ઓરડામાં આવતા અને મારી મારફત આખા કુટુમ્બની ખબર પૂછતા. દાદા બહાદૂર શાહ તો મને ખુબ ચાહતા. મારા વિના કદિ તેઓ જમવા ન બેસતા. એ રીતે અમે બધાં ખુબ સુખી જીવન ગાળતાં.

ભાઇ યાવરને ભણાવવા મારા પિતાએ હાફિજો અને મોલવીઓનું એક મંડળ ભેગું કર્યું હતું. દરેક વિષયને માટે જૂદા જૂદા ગુરૂની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તેને શસ્ત્રકળા તો મારા પિતા પોતે જ શીખવતા. બળવાના પ્રારંભ વખતે યાવર અઢાર વર્ષનો હતો, પણ તેના શરીરનો બાંધો એટલો સરસ હતો કે તે કોઇ પ્રચંડ યોદ્ધા સમો લાગતો. મારા પિતાની ઇચ્છા તેને એક ટુકડી સોંપી સરદાર બનાવવાની હતી.

અમે ઓરતો મહેલમાં સીવવા-પરોવવાનું શીખતી. પડદાને કારણે અમે કદિ યે મહેલની બહાર પગ નહોતો મૂકયો. જે દિવસે અંગ્રેજ લશ્કરે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો અને બહાદુર શાહ દાદાનાં બેટાબેટીઓને જાન બચાવવા નહાસવાનો વખત આવ્યો, તે દિવસે અમે પહેલવહેલાં અમારા આકાશની સાથે વાતો કરતા એ મહેલથી નીચાં ઉતર્યાં.

પ્રભાતના ભોજન વખતે બાદશાહની સાથે પંદર વીશ પાટલાઓ પડતા. અમને એક પછી એક યાદ કરીને દાદાજી બોલાવતા, અને સૌ આવી ગયા પછી જ ખાવાનું શરૂ કરતા. અમારા કુટુમ્બમાં અંદર પડદો રાખવાનો રિવાજ નહોતો, એટલે બધા સ્ત્રી પુરૂષો ઉઘાડે મ્હોંએ, વિના સંકોચે એક સાથે બેસતા. પણ દાદાજીની હાજરીમાં કોઇની મગદૂર નહિ કે ઉંચી નજર કરી શકે. હું કેટલી યે વખત રીસાતી અને ખાવાને વખતે સંતાઇ જતી. બધા પોતપોતાને પાટલે ગોઠવાઇ ગયા હોય, પણ દાદા-

જીની જ બાજુમાં મારો પાટલો તો ખાલી પડયો હોય ! પછી દાદાજી મારી શોધ કરાવતા અને હું દિવાનખાનામાંથી કે મારી માના ઓરડામાં તેના કબાટ પાછળથી, બે હાથ નીચે આંખો છુપાવી હસતી હસતી આવતી. દાદાજી મને લુચ્ચી કહી એકાદ લપાટ લગાવતા અને હું નીચું મ્હોં રાખી તે વખતે ખોટું ખોટું રડતી અને વખતે મંદ મંદ હસતી. આજે આ બુઢ્ઢાપામાં, મારી એ બાલમસ્તીના પ્રસંગો મને બહુ જ યાદ આવે છે. હું મારી નાની ઝુંપડીમાં બે ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખીતરસી પડી રહું છું, અને પછી મારી મેળે ઉઠીને ટાઢો રોટલો ચાવું છું; પણ મને કોઇ મનાવવા નથી આવતું. લુચ્ચી કહીને કોઇ નથી લપાટો લગાવતું કે પ્રેમ કરતું. ઓહો ! એ દાદાજીનાં રાજ હવે બરાબર યાદ આવે છે !

મારી સ્મૃતિમાં એક પ્રસંગ તો સાવ તાજો જ છે. અબુબકર કાકાના પુત્ર સોહરાબ સાથે મારી સાદી થયેલી. અમે બધાં—અબુબકર કાકા, સોહરાબ, હું, યાવરભાઇ, વગેરે બધાં હમેશાં દાદાજીની સાથે જ જમતાં. સાદી થઇ તેની બીજી સવારે હું જમવા ન ગઇ. દાદાજી અને કાકા સાહેબની હાજરીમાં સોહરાબ સાથે જમવા બેસતાં હું શરમાતી હતી. મને તેડવાને કેટલાંય માણસો મોકલ્યાં તો યે હું ન ગઇ. પછી દાદાજી પોતે ઉઠયા અને મારો કાન ઝાલી મને લઇ ગયા. દાદાજીએ મને પોતાની સાથે બેસાડી. હું થાળી ઉપર બેઠી, પણ મેં કશું ખાધું નહિ. તે દિવસે મારી સાદીની ખુશાલીમાં ખાસ ઇરાની ખાણું તૈયાર કરાવ્યું હતું, છતાં હું ખાતી નહોતી; મને ખાતાં સંકોચ થતો હતો; સોહરાબની હાજરીમાં ખાતાં હું શરમાતી હતી. પછી દાદાજીએ ગુસ્સે થવાનો દેખાવ કરી મને દબડાબી; 'સુલતાના, અદબ અને મર્યાદાની યે હદ હોય છે. લે, ખાવા મંડ.' તો યે મારો હાથ મ્હોં સુધી ઉપડયો નહિ; અન્તે દાદાજીએ પોતે તેમને હાથે મને ખવરાવ્યું.

એ વખતે મારી ઉમર માત્ર અગીઆર વર્ષની હતી, ત્યારે હું ખુબ તોફાન કરતી અને ખુબ લાડ કરતી. હવે તો એ સુખનાં માત્ર સ્વપ્નાં રહ્યાં છે. હવે એ મીઠાં સ્મરણો સ્મરીને આ દુઃખી જીવનનો દુઃખમય શેષભાગ પૂરો કરવો રહ્યો છે! ઓહો! માનવ-જીવનમાં કેવી પ્રલયકારી ભરતી ઓટો આવે છે! એક દિવસ માનવી કોઇ સુંદર ઉપવનમાં, સરિતાને તીરે આનન્દસમાધિમાં બેઠો હોય છે; તો એક દિવસ તે સર્વથી તજાઇને અને તિરસ્કાર પામીને કોઇ ભીષણ અરણ્યમાં એકલો ઉભો ઉભો પ્રભુની કૃપા માટે પોકાર પાડતો હોય છે!

૨ §

જ્યારે દાદાજી હુમાયુના મકબરામાં બન્દીવાન થઇ ગયા, ત્યારે અમે બધાં નહાસવાની તૈયારી કરતાં હતાં. અબુબકર કાકા અને સોહરાબ અમારી સાથે હતા. અમે નીચે ઉતરી રથમાં પગ મૂકતાં હતાં, ત્યાં એક ગોરો ઘોડેસ્વાર અમારી પાસે આવ્યો. તેણે અમારા રથને અટકાવ્યા. કાકાએ રથીને રથ હાંકી મૂકવાની આજ્ઞા કરી. બન્ને વચ્ચે તકરાર જામી. પેલા ગોરાએ ઘોડા ઉપર બેઠાં બેઠાં અબુબકર કાકાની છાતીમાં એક ગોળી છોડી અને તે તો નીચા પડી ગયા. સોહરાબે આ જોઈ પોતાની તલવાર ખેંચી અને તે પેલા સ્વારની સામે દોડયો. તેણે એક ઘા કરી ઘોડાનું માથું ઉડાવી દીધું અને પેલા રથને આગળ ચાલવા આજ્ઞા કરી. ઘોડાનું માથું ઉડયું, એટલે તે પડયો અને સાથે સાથે પેલો સ્વાર પણ પડયો. એ સ્વારે પડતાં પડતાં પોતાની કીરીચ ખેંચી અને સોહરાબની સામે ફેંકી. સોહરાબ કુશળ લડવૈયો હતો અને એ સ્વાર પોતાની પલટાતી દશામાં બરાબર નિશાન નહોતો લઇ શકયો; એટલે એ કીરીચ સોહ-રાબને ન લાગી. સોહરાબ દોડી પડતા સ્વારની છાતી ઉપર ચડી બેઠો અને પોતાની તલવાર તેના પેટમાં ઘોંચી દીધી.

એ સ્વારનો પ્રાણ લઇ સોહરાબ ઉભો થતો હતો. ત્યાં પાછળથી એક બીજો ગોરો આવ્યો અને તેણે સોહરાબનું માથું ઉડાવી દીધું.

આ ઝપાઝપી દરમ્યાન હું રથમાંથી ઉતરી ગઇ હતી, અને એક કોર ઉભી ઉભી પુતળી બની આ તમાસો જોતી હતી. અબુબકર કાકા અને સોહરાબ બન્ને કપાયા, એટલે અમારી સાથે કોઇ મરદ ન રહ્યો. પેલા રથીઓ રથ છોડી નીચે ઉતરી ગયા. મારી સાથેનો સ્રીસંઘ રથમાંથી ઉતરી આમતેમ નહાસવા લાગ્યો. હું પણ મારી નાની બેન નાજબાનુને લઇ એક બાજુએ દોડી ગઇ, અને વડને ઓથે અમારા પહેરેગીરની કોટડી હતી તેમાં ભરાઇ.

એ કોટડીમાં કોઇ નહોતું. પહેરીગીર બહાર ગયો લાગતો હતો. મારે ક્યાં જવું તેનો વિચાર કરતી હું ત્યાં ઉભી અને કોટડીમાં નજર ફેરવવા લાગી. તેની એક દિવાલ ઉપર નાજુક કટાર લટકતી હતી. મેં તે ઉઠાવી લીધી અને મારી કેડે ખોસી હું નહાસવાનો વિચાર કરતી હતી. પણ મારી નાની બેનને સાથે લઇ ઉતાવળે નહાસવું મને અશક્ય લાગતું હતું, એટલે હું મનમાં મૂંઝાતી ઉભી હતી.

એવામાં કોટડીનું બારણું ઉઘડયું, અને એક મોગલ સિપાઇ અંદર પેઠો. તે એ કોટડીનો માલીક લાગ્યો. તેણે અમને જોયાં અને ઓળખ્યાં. તેણે અધીરાઇથી કહ્યું :

'અરે બેગમ સાહિબા, હું તમને જ શોધું છું. તમારા પિતા કવેશ બહાદૂર દરિયાઇ દરવાજે ઉભા છે અને તમને મળવાની જ રાહ જુએ છે. ચાલો, હું તમને ત્યાં તેડી જાઉં.'

હું અને નાજબાનુ છુપ્પે માર્ગે આ પહેરગીરની પાછળ ચાલ્યાં.

દરિયાઇ દરવાજા બહાર મારા પિતા તેમના પ્રાણપ્રિય ઘોડા 'અજીજ'ને અઢેલીને અમારી રાહ જોતા ઉભા હતા. મારા પિતાને અનેક ઘોડાઓ હતા; પણ તેમાં તેમને સૌથી વધારે પ્રિય આ અજીજ હતો. જ્યારે તે યુદ્ધમાં જતા કે કોઇ અતિ જોખમવાળા કામે નીકળતા, ત્યારે આ અજીજ ઉપર સ્વારી કરતા; અને અજીજે સદાય તેમને વિજય જ અપાવેલો. અજીજ બરાબર સજ્જ બની તેના માલિકની બેસવાની રાહ જોતો ઉભો હતો. અમે આવ્યાં એટલે શિર ઝુકાવી તે હણહણ્યો અને અમને આવકાર આપ્યો.

મારા પિતાએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો હતો. પણ તેમનું માથું ઉઘાડું હતું હતું; તેમનું મ્હોં ધુળધુળ ભર્યું હતું; તેમનો એક હાથ કેડે લટકતી તરવાર ઉપર હતો; અને આસપાસ નજર ફેરવતા તે ઉભા હતા. તેમના હાલહવાલ જોતાં મને લાગ્યું કે તે કયાંક ધીંગાણું કરી આ તરફ ચાલ્યા આવ્યા લાગે છે. તેમની આંખો લાલચોળ લાગતી; તેમના મ્હોં ઉપર ઉશ્કેરાટ સ્પષ્ટ દેખાતો. અમને બન્ને બહેનોને આવતી જોઇ તેમના ચહેરાનો રંગ બદલાયો.

પિતાને જોઇ નાજબાનુ મારી આંગળી છોડાવી, 'એ બાપુ!' એમ બોલતી તેમની પાસે દોડી ગઇ. પિતાએ તેને ઉપાડી લીધી. દશ વર્ષની એ બાળકીનું શું થશે, એ વિચારે તેમની લાલ આંખોમાં આંસુ ભરાયાં. આંસુભીની આંખે તેમણે નાજબાનુને એક ચુંબન લીધું અને તેના માથા ઉપર છેલ્લી વખત પિતાના પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવ્યો. નાજબાનુને નીચે ઉતારી તે ઘોડા ઉપર બેઠા.

હું અને એ પહેરગીર પાસે પહોંચ્યાં ત્યારે મારા પિતા ઘોડાની લગામ પકડી ઉપડવાને તૈયાર થઇ ગયા હતા. મને જોઈ તેમણે કહેવા માંડયું :

બેટા સુલ્તાના ! જો હું તો હવે જાઉં છું. જતાં પહેલાં મારી ઇચ્છા તમને બન્ને બહેનોને એક વખત જોઇ લેવાની હતી; તે ખુદાએ પૂરી કરી. હવે બેટા યાવરની પાછળ જાઉં છું. હું અને યાવર અમારા ઘોડા ઉપર બેસી નીકળ્યા અને પાછળને માર્ગેથી દિલ્હી છોડી જવા દોડ્યા જતા હતા, ત્યાં વાટમાં એક અંગ્રેજી ટુકડીનો ભેટો થયો. તેઓ અમારી આડા ફર્યા અને અમારે તલવાર ખેંચવી પડી. એ જપાજપીમાં મારી આંખો સામે, એક શીખ સંગીનથી યાવર રહેંસાઇ ગયો–'

યાવરભાઇ મર્યો–એ સાંભળી મારા મોઢામાંથી એક ચીસ નીકળી પડી અને હું હૈયાફાટ રડવા લાગી, પિતાજી આંખોમાં આંસુ સહિત આગળ કહેવા લાગ્યાં.

'યાવર પડ્યો, એટલે જાણે એ સંગીન મારી છાતીમાં જ ભોંકાયું હોય એમ ઉશ્કેરાઇને મેં એ ફેંકનાર શીખ સિપાઇ તરફ અજીજને દોડાવ્યો, પણ એ કમજાતે મને દગો દીધો. કોઇ દિવસ નહિ ને આ વખતે, મેં ખુબ લગામ ખેંચી છતાં તે મને ઉઠાવીને આ તરફ નહાસી આવ્યો. અત્યારે યાવરની લાશ, ઘોડાઓ અને સિપાઇઓને ઠેબે ચડતી લાલ કિલ્લાને પાછળને દરવાજે પડી હશે. પણ હું આજે જીન્દગીમાં પહેલી વખત જ મારા પુત્રનું વેર નથી લઇ શક્યો. હજી મને થાય છે કે આખા લાલ કિલ્લામાં ઘુમી, યાવરને મારનાર એ શીખ સિપાઇને શોધી કાઢું અને તેને મારી, તેનું લોહી પીઉં. પણ આ અજીજ ચાલતો જ નથી. બેટા, આજે પહેલી જ વખત મારા નિષ્કલંક જીવન ઉપર પોતાનો પુત્ર કપાતો જોતાં છતાં, રણમાંથી નહાસી નીકળવાનું કલંક ચોંટે છે, અને રે, મારામાં એ ધોવાની તાકાત નથી.

'બેટા, મારી આંખોની રોશની સમો યાવર તો ગયો. હવે હું જીવીને શું કરૂં ? હવે તો અજીજ જ્યાં લઇ જશે ત્યાં જઇશ. પણ હું યે માત્ર બે ચાર કલાક જીવવાનો હોઉં એમ જ મને લાગ્યા કરે છે. હું નહાસીશ, અજીજ મને લઇને નહાસશે; પણ દિલ્હીની આસપાસના દશ પંદર માઇલમાં એક સ્થળ પણ એવું નથી કે જ્યાં અંગ્રેજ લશ્કર ન હોય. એટલે મારે ય અંગ્રેજ સંગીનથી ભોંકાઇને કે તેમની ગોળીથી વિંધાઇને જ જીવનાન્ત જોવાનો રહ્યો છે. આપણા કુટુમ્બના મર્દોને માટે અંગ્રેજોને હાથે મર્યા સિવાય, અને મરતા બચે તો બળવા પછી તેમને તૈયાર કરેલી ફાંસીઓએ લટકયા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ જ નથી. સુલ્તાના, તું જો જીવતી રહી તો એક વર્ષ પછી સાંભળશે કે બહાદૂર શાહના કુટુમ્બનો એક પણ મર્દ આ ભૂમિ ઉપર જીવતો નથી.

"બેટા, તને અને આ નાજબાનુને કોઇ નિર્ભય સ્થળે પહોંચાડી દેવાની મારા દિલની ખુબ ઇચ્છા છે; પણ અત્યારની પરિસ્થિતિ જોતાં મને તે અસંભવિત લાગે છે. ગોરાઓ બધા મારી શોધમાં ફરે છે, અને હું જ્યાં જઇશ ત્યાં પાછળ આવી તેઓ મારો જાન લેવા તલ્પે છે. અત્યારે તમને સાથે લઉં, તો તેઓ મારી આંખો સામે પ્રથમ તમારા પ્રાણ કાઢે અને મારે તે ચુપચાપ ઉભા ઉભા જોવું પડે. બેટા, મેં યાવરને તો એ રીતે મરતાં જોયો. હવે તમને એમ મરતાં જોવાની મારામાં શક્તિ નથી. હું જાઉં છું. જીવતો રહીશ તો કોઇ દિવસ તમને શોધી કાઢીશ. તમે આપણા પહેરેગીરની સાથે જાઓ. તમને તે જ્યાં આપણા કુટુમ્બની બીજી સ્ત્રીઓ છે ત્યાં પહોંચાડી દેશે.'

'બેટા સુલ્તાના, તને તો મારે કશું કહેવાનું નથી. તો યે એક વાત કહ્યા વિના નથી રહેવાતું. આજથી તમે શાહજાદીઓ મટી ભિખારણો બનો છો એ ભૂલશો મા. તું તો દુશ્મનનું દિલ

પિગળાવી માર્ગ કરી લે એવી છો; પણ મને આ નાજબાનુની ચિન્તા થાય છે. તે હજી બાળક છે. તે આપણી પલટાયેલી સ્થિતિ નહીં સમજી શકે. બેટા, તેને તું સમજાવજે અને તારી સાથે જ રાખજે.'

એમ કહી તે ઘોડા ઉપરથી પાછા નીચા ઉતર્યા અને અમને બન્ને બહેનોને બાથમાં લઇ આલિંગન દીધું. તેમણે અમને છેલ્લી એક એક ચુમી લીધી અને અમારો હાથ સાથેના પહેરગીરને સોંપી તેને કહ્યું:

'ભાઇ, જતાં જતાં તને આ છેલ્લું એક કામ સોંપું છું. તું ગમે તે સંજોગોમાં મારી આ બન્ને બેટીઓને નિજામુદ્દીન સાહેબની દરગાહમાં પહોંચાડી દેજે. ભાઇ, આટલું જરૂર કરજે.'

'ઠીક, બેટા હું જાઉં છું,' એમ બોલતા, સજળ નયને મારા પિતા ઘોડા ઉપર ચડયા અને એક પળવારમાં અદશ્ય થયા. અમે બન્ને બહેનો રોતી ઉભી રહી.

૩૬

પહેરગીરે અમને છાની રાખી; અને તેનો હાથ ઝાલી અમે નિજામુદ્દીન સાહેબની દરગાહે જવા નીકળી: થોડે ગયા પછી નાજબાનુ ન ચાલી શકી, એટલે એ ભલા પહેરગીરે તેને તેડી લીધી; અને હું અને તે સીધો માર્ગ મૂકી, કોઇ ન દેખી જાય એ ભયથી ટુંકી કેડીએ ચાલવાં લાગ્યાં.

થોડે દૂર ગયાં ત્યાં મારી નજર, આગળ ચાલ્યા જતા અમારા એક ખોજા ઉપર પડી. તેણે પણ અમને જોયા અને તે ઉભો રહ્યો. અમે બધાં સાથે થયાં. તે કેટલાંય વર્ષ થયાં અમારાં ઘરમાં જ રહેતો, અમારે ત્યાં ખાતો પીતો અને અમને બાળકોને રમાડવાનું કામ કરતો. તે પણ નિજામુદ્દીન સાહેબની

દરગાહ તરફ જતો હતો. તેને જોઇ નાજબાનુ પહેરગીરને ખંભેથી ઉતરી તેની પાસે ગઇ.

અમે ચારે જણા એ રીતે ચાલ્યાં જતાં હતાં. મને કદિ યે ચાલવાનો અભ્યાસ નહોતો, અને ચાલવાથી મારા પગમાં તીવ્ર દર્દ થતું હતું, મારી નસો ખેંચાતી હોય એમ મને લાગતું હતું, પણ એ દર્દને દબાવી હું તો તેમની સાથે ચાલી જતી હતી. ચાલતાં ચાલતાં હું વખતે પાછી નજર કરતી તો દિલ્હીના કિલ્લા ઉપરથી ધુમાડાથી ભૂરા ભૂરા લાગતા અમારા આવાસોના મિનાર દેખાતા અને તોપોની ગર્જના કાન સાથે અથડાતી.

અમે અર્ધોક માર્ગ કાપી રહ્યા, એટલે અમારા ખોજાના આગ્રહથી પેલો પહેરગીર પાછો વળ્યો. લાલ કિલ્લામાં તેની એક નાની પુત્રી અને પુત્ર રહી ગએલાં. તે નીકળ્યો તેની તેમને ખબર નહોતી; અને એ વખતે કિલ્લામાં અંગ્રેજી લશ્કરે કાળો કેર વર્તાવવા માંડયો હતો. એથી તેને તેના બાળકોની ચિન્તા રહેતી હતી. તે પોતે તો અમને દરગાહે પહોંચ્યા સિવાય પાછો વળવા નારાજ હતો; પણ માર્ગમાં કશું ભય જેવું ન હોવાથી, ખોજાના આગ્રહથી અને અમારા વારંવાર કહેવાથી તે પાછો ફર્યો અને અમે ત્રણે જણા આગળ ચાલ્યા. નાજબાનુ ખોજાની કાંધેથી ઉતરી અમારી સાથે ચાલતી હતી.

કેડી ઉપર કાંટાઓ પથરાયેલા પડયા હતા. અમારા પગ ઉઘાડા હતા. હું બહુ ધ્યાન રાખીને ચાલતી અને નાજબાનુને ધ્યાન રાખવાનું કહેતી. એ છતાં, તેની ગફલતીથી એક શૂળ તેના પગમાં પેસી ગઇ, અને તે ચીસ પાડીને નીચે બેસી ગઇ. મેં પાસે જઇને તે શૂળ કાઢી અને તેને સમજાવી શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે રડવા લાગી અને ઘેરથી પાલખી મંગાવવાની હઠ લઇને બેઠી.

પાલખીનુ નામ સાંભળી મારો જીવ મૂંઝાયો. મારી આંખમાં આંસુ આવ્યાં. મેં અનેક રીતે તેને સમજાવવા માંડી, પણ તે સમજી જ નહિ. પેલા ખોજાએ કઠોર સ્વરે ચાલવાની ઉતાવળ કરવા માંડી. મને પહેલી જ વખત લાગ્યું કે પહેરગીરના ગયા પછી ખોજાના અમારી સાથેના વર્તાવમાં બેદરકારી વધી હતી. એ જાણી હું વિશેષ ગભરાઇ.

હું પોતે, મારી નિર્બળ સ્થિતિ છતાં, નાજબાનુને તેડવા તૈયાર થઇ, અને થોડે દૂર જતાં પાલખી આવશે એમ તેને ફરી ફરીને ફોસલાવી; પણ તો યે તે ન માની. તેણે તો તે જ સ્થળે પાલખી મંગાવવાની હઠ લીધી અને પેલા ખોજાને પાલખી લઇ આવવા પોતાની અવિવેકી ભાષામાં આજ્ઞા કરવા લાગી.

આજ સુધી નાજબાનુ એ ખોજાને ગમે તેમ કહેતી, ગમે તેવાં કડવાં ઉગ્ર વચનો કહેતી, તો યે તે ચુપચાપ સાંખી લેતો અથવા હસીને વધાવી લેતો; પણ આજે તેણે એ ન સાંખ્યું. તેને એથી ગુસ્સો આવ્યો હોય એમ લાગ્યું. તે આજે કંઇ અમારો નોકર નહોતો. ઉલટો, અમારી અનાથ અને દુઃખી દશાની દયા ખાઇ તે અમારા ઉપર ઉપકાર કરવા અમારી સાથે આવતો હતો. તે મારી કે નાજબાનુની કે કોઇની ગાળો શા માટે સાંખે ? એવા કંઇક વિચાર તેના મનમાં આવ્યા હશે એમ મને લાગ્યું.

તેને મારી બેનની કૃતઘ્નતા ઉપર ક્રોધ આવ્યો અને અમારી પાસે આવી તેણે નાજબાનુને એક તમાચો લગાવ્યો અને કંઇપણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના આગળ ચાલવા કહ્યું. બિચારી નાજબાનુ શું સમજે ? તે આક્રંદ કરવા લાગી, નાજબાનુના સુકુમાર દેહ ઉપર કોઇએ ક્રોધિત બની કદિ ફુલની છડી પણ નહિ અડાડી

હોય, તેને આજે પગમાં શૂળો અને ગાલ ઉપર તમાચા સહવા પડયા.

હું પણ આંસુના પૂરને ન રોકી શકી. અમને બન્નેને આક્રંદ કરતી મૂકી અમારો ખોજો ચાલ્યો ગયો અને અમે બન્ને બહેનો દુશ્મનોથી ઘેરાયેલા એ જંગલની વચ્ચે એકલી વિલાપ કરતી બેઠી.

અમે બન્ને બહેનોએ કયાંય સુધી વિલાપ કર્યા પછી અમારી આંખોનાં આંસુ ખૂટયાં. મ્હોં સાફ કરીને હું બેઠી થઇ અને નાજબાનુને ખોળામાં લઇ મેં તેનાં આંસુ લુછયાં. અમે બન્ને બહેનો બેઠી થઇ અને કેડી જ્યાં લઇ જાય ત્યાં ચાલવા લાગી. ખુદાની અમારા ઉપર એટલી મહેર કે એ કેડી સીધી નિજા-મુદ્દીન સાહેબની દરગાહે જઇ ઉભી રહી.

અમે દરગાહમાં ગયાં. ત્યાં અમારાં કુટુમ્બનાં અનેક સ્ત્રી પુરૂષો હતાં અને નવાં આવતાં જ જતાં હતાં. પણ સૌ પોત-પોતાની આપત્તિઓમાં પડયાં હતાં, કોઇને કોઇની ખબર પૂછવાની શુદ્ધ નહોતી. અમે બન્ને બહેનો અંદર જઇ ઉભી રહી; પણ કોઇએ અમારી ખબર સરખીએ ન પૂછી. તો યે હું તો બધાયની સાથે બેઠી અને સૌનું જે થશે તે અમારૂં થશે એમ મનને મનાવ્યું.

બીજે દિવસે કોઇએ આવી કહ્યું કે કવેશ બહાદૂર તો કાલે સાંજે મરાયા. તેનું માથું દિલ્હીના દરવાજા વચ્ચે ચગદાતું પડયું હતું. મેં તે સાંભળી લીધું અને એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

ચોથે દિવસે નાજબાનુને તાવ આવ્યો અને તે દિવસે મારા ખોળામાં સૂઇ, મને મૂકી ચાલી ગઇ. મારા આખા કુટુમ્બમાંથી હું એક જ બાકી રહી.

નાજબાનુના મૃત્યુ પછી, હું ગાંડી બની એકાદ માસ સુધી

આખો દિવસ જંગલમાં ભટકતી અને રાત્રે દરગાહમાં આવી સુઇ રહેતી. એક દિવસ રાત્રે, એ દરગાહમાં રહેતા એક ફકીરે સમાચાર આપ્યા કે અંગ્રેજ સરકારે મને પાંચ રૂપિયાનું માસિક પેન્શન આપવાનું ઠરાવ્યું છે. એ પછી મને નિયમિત પાંચ રૂપિયા મળ્યા કરે છે, અને હું એ ખાઇ મારી જીન્દગી ગુજારૂં છું.

[આ અનુવાદ થતી વખતે સુલ્તાન બાનુ જીવે છે કે નહિ તેની ખબર નથી. જો જીવતી હોય તો તેમની ઉમર ૮૨ વર્ષની હોય. પણ એ સંભવ નથી. **અનુવાદક.**]

બહાદુરશાહના એક સ્વજનની કથા

૧ §

દિલ્હીમાં જેટલા જેટલા વિજેતાઓ વસી ગયા છે, તેમણે બધાએ પોતાની પાછળ, પોતાની કાયમની યાદગીરી મૂકી જવા અનેક માનવી–પ્રયત્નો કર્યાં છે; અને સાથે સાથે, એ સર્વને થોડા સમય સુધી સિંહાસને બેસાડી નચાવનાર અને પછી એક ક્રૂર થપાટ લગાવી એ જ સિંહાસન નીચે દફન કરનાર કાળદેવે પણ તેમની બધાની પાછળ અમર યાદગીરીઓ મૂકી છે. ઇતિહાસકારે ઇતિહાસને ચોપડે નોંધ્યું છે કે, આજે દિલ્હીના દુર્ગ ઉપર જેનો વિજયધ્વજ સાવ સ્વચ્છંદપૂર્વક ફરકે છે તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તે સાતમું સામ્રાજ્ય છે; તેની પહેલાં બીજાં છ સામ્રાજ્યો સ્થપાયા અને સંહારાયાં. જેમ આજે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સંચાલકો 'નવું દિલ્હી' બાંધી, તેમની એક કાયમની સ્થૂળ યાદગીરી, તેમના શાસનના દેશમાં મૂકી દેવા મથી રહ્યા છે, તેમ મોગલ સમ્રાટોએ પણ 'મોગલ દિલ્હી' બાંધેલી, અને પઠાણોએ અને લોદીઓએ પણ પોતપોતાની દિલ્હીઓ રચેલી. રાજપૂતોના દિવસોમાં રાજપૂત દિલ્હી પણ હતી.

એ બધી દિલ્હીઓમાંથી આજ એકકે દિલ્હી જીવતી નથી રહી. કોઇ ઇતિહાસનો શોખીન પ્રવાસી અત્યારના દિલ્હી નગરના આસ-પાસનાં વિસ્તારમાં ઘુમે, તો તેની દૃષ્ટિએ એ બધી દિલ્હીઓ દેખાય. આથમી ગયેલાં એ સામ્રાજ્યોની કબર સામી એ બધી દિલ્હીઓ ત્યાં સૂતેલી છે અને જોનારને કોઇ અતિ ભયંકર નગ્ન સત્ય શીખવી રહી છે. અમુક વર્ષો પછી હિન્દુસ્તાનનો ભવિષ્યનો બાળક દિલ્હીની આસપાસ ફરવા નીકળશે, ત્યારે તેના પગ નીચે આજે તૈયાર થતી એ નવી દિલ્હી કચરાશે, અને બ્રિટિશ સામ્રા-જ્ય જેવા મહાસામ્રાજ્યની ઘોર દેખી તેનું હૈયું ઉદ્વિગ્ન બનશે. પણ એ તો ઇતિહાસનો ક્રમ છે.

મોગલોના સમયમાં તેમણે દિલ્હીમાં અનેક મુસલમાની ધર્મ-સ્થાનકો બંધાવેલાં. મસ્જીદો અને રોજાઓની પાછળ કરોડોની સમૃદ્ધિ લૂંટાવી દીધેલી. આવી એક જુમ્મા મસ્જીદ છે. તે હજી યે દિલ્હીમાં ઉભી છે. ત્યાં અનેક યાત્રાળુઓ અને પ્રવાસીઓ આવે છે, અને તેનું એ આલિશાન અને શિલ્પ–સ્થાપત્યના બેનમુન નમુના સમું મકાન દેખી પ્રસન્ન થાય છે; પણ મોગલોના સમયમાં જુમ્મા મસ્જીદની જે જાહોજલાલી હતી તે આજે નથી. આજે તે, કોઇ પ્રચંડ અને પ્રતાપી શરીરની શ્યામલ અને દુબળી છાયા સમી લાગે છે. જેટલો આજે આર્યાવર્તમાં ખ્રિસ્તી દેવળોને વૈભવ છે, તેથી અનેક ગણો વૈભવ મોગલોના સમયમાં મુસલમાની મસ્જીદોનો હતો. અંગ્રેજ સરકાર ખ્રિસ્તી દેવળો અને ધર્મગુરૂઓની પાછળ આશરે પાંત્રીશ લાખ રૂપિયા ખર્ચે છે; ત્યારે મોગલ સમ્રાટો તેમની પ્રિય એ એક જુમ્મા મસ્જીદની જાહો-જલાલી નિભાવવા પાછળ જ એથી વધારે દ્રવ્ય ખર્ચતા.

નવરાત્રિમાં જેમ હિન્દુ મંદિરોમાં મહોત્સવો મંડાય છે, અને તેમના વૈભવોનાં પ્રદર્શનો ભરાય છે, તેમ રમજાન મહીનામાં આ જુમ્મા મસ્જીદમાં મહોત્સવ મંડાતો અને સામ્રાજ્યના બધા વૈભવનું

ત્યાં પ્રદર્શન ભરાતું. મોગલ સમ્રાટ અને તેના સ્વજન અમીરો, એ મહીનાનો એક એક દિવસ પોતા તરફથી ઉજવતા, અને સાંજે, રોજા છોડવાને વખતે લાખો મુસલમાનોને મિષ્ટાન્ન વહેંચતા.

અને એ ધર્મ–માસમાં તો જુમ્મા મસ્જીદમાં અદ્‌ભુત દશ્યો દષ્ટિએ પડતાં. દિવસના ગમે તે ભાગમાં મસ્જીદમાં પ્રવેશ કરતાં, દરવાજાથી ઠેઠ અંતરદ્વાર સુધી લોકો ટોળે મળીને બેઠાં જ હોય, અને વચ્ચે આસન ઉપર કુરાન શરીફનો ગ્રંથ મૂકી, ખુલ્લે સ્વરે તેનો સતત પાઠ જ કરતા હોય. કોઈ સ્થળે હાફિઝો એકઠા મળી ધર્મ–વિવાદ કરતા હોય, તો કોઇ સ્થળે ધર્મ–કવાલીઓ અને ગઝલોની ધુન મચી હોય. રમજાનમાં હંમેશાં જુમ્મા મસ્જીદમાં 'અલ્લાહવાલાઓ'ની જમાવટ જ થઇ હોય.

સંધ્યાકાળે જ્યારે પ્રકૃતિસુંદરી અનેક મનહર રંગો લઇ કોઇ સુંદર કલ્પનાચિત્ર આલેખવા આકાશના ચોકમાં ઉતરે, ત્યારે મોગલ–સુંદરીઓ પણ એવા જ સુંદર રંગોમાં સજ્જ થઇ, તેમના ગગનચુંબી મહાલયોમાંથી નીચે આવતી; અને તેમની મદભરી ગરવી ચાલે જુમ્મા મસ્જીદમાં એ ધર્મ–મેદની નીરખવા નીકળતી. તેમની સાથે રેશમી રૂમાલો નીચે ઢાંકેલા મિઠાઇઓનાં થાળ ઉપાડી ખોજાઓ ચાલતા, અને મસ્જીદને મિનારેથી રોજા છૂટવાની બાંગ પુકારાય એટલે એ મિઠાઇ વહેંચવામાં આવતી. આવી રીતે અનેક બેગમો અને બાનુઓ, જૂદાં જૂદાં પકવાન્નોની લહાણી કરતી અને ત્યાં આવેલા માણસને, તેના આખા કુટુમ્બને પૂરૂં થાય એટલું આપતી. ખુદા પણ કદાચ આ દશ્ય જોવા, તેના અનેક કામો પડતાં મૂકીને, આકાશમાં આવીને ઉભતો હશે, એટલું આકર્ષક તે લાગતું.

મોગલ સમ્રાટોના સમયની, જુમ્મા મસ્જીદની આ સમૃદ્ધિ જેમણે જોઇ હોય તેઓ જો આજે તેમની એ મસ્જીદની દુર્દશા

નીરખે, તો તેમની આંખોમાં ચોધાર આંસુઓ ઉભરાય—અને બહાદુરશાહના દિવસોની એ જાહોજલાલી અને આજની આ દુર્દશા એ બન્નેને એકની એક આંખે જોનારા પણ કેટલાય છે. ભગવાન સૂર્યદેવ તેમનો પ્રકાશ પાછો ખેંચી લ્યે અને જગત્ જેટલું નિસ્તેજ લાગે તેટલી નિસ્તેજ આ મસ્જીદ લાગે છે. રમજાન માસનો એ મહિમા આજે સાવ પરવાર્યો દીસે છે. આજે એ મસ્જીદમાં જઇને કોઇ જુએ તો, બે ચાર મિસ્કીન ફકીરો, પત્થરાના ચુલા બનાવી રોટી પકાવતા બેઠા હોય છે. એ હાફીઝોની મંડળીઓ ન દેખાય કે એ ધર્મના વાદવિવાદો ન સંભળાય; એ કુરાને શરીફના પુણ્ય ધ્વનિ ન સુણાય કે એ લોકોની મહામેદનીઓ ન નીરખાય. એ મોગલ સામ્રાજ્યનો પ્રતાપ હતો અને તે મોગલોની સાથે આથમ્યો.

૨૬

જુમ્મા મસ્જીદનો પ્રતાપ લૂંટી લઇને જ વિધિએ સંતોષ નથી માન્યો પણ વિધાતાએ તો તેની કાષ્ટપૂતળીઓ સમા આ માનવીઓ ઉપર એથી પણ અનેક ગણી ક્રૂર મજાક આજે રમવા માંડી છે. પોતાને સુકોમલ હાથે ગરીબોમાં મિઠાઇ બાંટનાર એ મોગલ બેગમો અને એ બાનુઓનેજ, મસ્જીદને ઓટલે બેસી નીચે મ્હોંએ હાથ લાંબા કરી માંગવાનો સમય એ વિશ્વનિર્માતાએ આજે આણ્યો છે. બિચારી તે મોગલ નારીઓને, કોઇ ચણા કે એવું કંઇ ધાન્ય આપી જાય, તે વડે રોજું છોડવાની વેળા આવી છે! ઓ પરવર દિગાર!

અબુઝફર બહાદૂરશાહના નાના બંધુ મીરજા સલીમ બહાદૂરનો એકનો એક ભાણેજ મીરજા શહજોર નાનપણથી જ સલીમ બહાદૂરની સાથે રહેતો. તે તેની મામીની આંગળી ઝાલી જુમ્મા મસ્જીદમાં જતો, અને ખુબ આનંદપૂર્વક મિઠાઇ વહેંચતો.

રમજાન માસમાં જે થોડાં કુટુમ્બો લાખો રૂપિયા ખર્ચતાં, તેમાં આ કુટુમ્બ અગ્રગણ્ય ગણાતું.

બળવાની એક વર્ષ પૂર્વે સલીમશાહ બહાદૂરને કોઇ અપરાધ-સર કેદ કરી આગ્રા મોકલવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ બળવો થયો અને દિલ્હી લૂંટાઇ અને બાદશાહી કુટુમ્બો નાસ્યાં; પણ ત્યાંસુધી તેમને છુટ્ટા કરવામાં નહોતા આવ્યા. નાસવાનો સમય આવ્યો ત્યારે શહજોરની ઉમર માત્ર તેર વર્ષની હતી. તેને રમજાન માસમાં જુમ્મા મસ્જીદમાં જઇ હસતાં હસતાં મિઠાઇથી માણ-સોના ખોળા ભરી દેવા સિવાય બીજો કશો અનુભવ નહોતો, અને સલીમ બહાદુરના પરિવારમાં આ શહજોર સિવાય એક પણ પુરૂષ નહોતો. એટલે બીજાં બધાં કુટુમ્બો કરતાં આ કુટુમ્બને વિશેષ સહવું પડ્યું.

સલીમ બહાદૂરનું મકાન લાલ કિલ્લાની પાસે જ હતું. મકાન વિશાળ અને મનોહર લાગતું. સલીમ બહાદૂરના બંદીવાસ પછી પણ તેમની સ્થિતિના મોગલ અમીરને ત્યાં હોવી જોઇએ તે બધી સાહ્યબી ત્યાં કાયમ રાખવામાં આવી હતી. તેમને દરવાજે આઠે પહોર સિપાઇઓ બેસી રહેતા અને તેમના કુટુમ્બની ચોકી કરતા. એ સિપાઇઓમાંથી મહમ્મદ અને અકબર એ બે સલીમ બહાદૂરના ખાસ માણસો હતા. તે તેમના માલિક નામે જીન્દગી પણ કુરબાન કરે એટલા વફાદાર અને સ્વામીભક્ત હતા. સલીમ બહાદૂરનું મકાન જતા આવતા સર્વ કોઇની નજરે પડે એવી રીતે જ આવેલું હતું. એ મહાલયનો બાદશાહી વૈભવ જોઇને જોનારને ઘડીભર ત્યાં ઉભા રહી નિરખવાનું મન થતું.

સલીમ બહાદૂરના કુટુમ્બમાં, નાનો શહજોર, તેની વૃદ્ધ માતા, સલીમ બહાદૂરનાં બેગમ અને એક નાની પુત્રી-એટલાં માણસો હતાં. તેઓ બધાં શાંત અને સુખી જીવન ગાળતાં. શહજોરને અને સલીમ બહાદૂરની નાની બેટી અમીનાને ભણાવવા સવારે અને

સાંજે બે ઉસ્તાદો આવતા. બન્ને બાળકો સાથે ભણતાં, ખેલતાં અને નિર્દોષ મસ્તી કરતાં. દિવસમાં એક વખત મહમ્મદ કે અકબર શહજોરની માતા પાસે એક આંટો આવી જતા; અને બધાંના ખબર પૂછી જતાં. શહજોર અને અમીના એ મહમ્મદને બહુ ચહાતાં. જ્યારે તે આવતો, ત્યારે બન્ને બાળકો તેની પાસે દોડી જઇ તેને વળગી પડતાં અને તેની લાંબી દાઢી ખેંચી ખુબ હેત કરતાં. મહમ્મદ પણ તેમને બન્નેને ઉંચકી પોતાના ખંભા ઉપર બેસાડતો અને આનંદપૂર્વક રમાડતો. તે આ બન્ને બાળકોનો એક બીજા તરફ આટલો બધો પ્રેમ જોઇ અંતરમાં અતિ હરખાતો અને એ બન્ને સદાય ભેગાં જ રહે એવી પ્રભુને બંદગી કરતો.

દેશમાં અંગ્રેજો સામે બળવો જામ્યો છે અને અંગ્રેજ લશ્કર એક પછી એક કિલ્લાઓ સર કરતું અને દેશી લશ્કરને હરાવતું દિલ્હી ઉપર દોડ્યું આવે છે તેની આ કુટુમ્બને બહુ ખબર નહોતી. તેઓ તેમની અટારીમાં ઉભાં ઉભાં વખતે રસ્તા ઉપર નજર કરતાં, ત્યારે તેમને દોડાદોડ કરતાં ઘોડેસ્વારો દેખાતા. પણ એથી તેમને યુદ્ધનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવતો. અને મહમ્મદ પણ, સલીમ બહાદુરની ગેરહાજરીમાં માતાજી ગભરાશે એ બ્હીકથી કશા ખબર આપતો નહિ. જ્યારે શહજોર અને અમીના કોઇ દિવસ લાલ કિલ્લામાં જતાં, ત્યારે તેઓ મોગલ સૈનિકોને કવાયત લેતા અને શસ્ત્રોને તૈયાર કરતા જોતાં; તેમને ટોળે મળીને કંઇ કંઇ કુતૂહલભરી વાતો કરતાં સાંભળતાં; લાલ કિલ્લામાં તેમને બધે અશાન્તિ અને આકૂળતા જેવું દેખાતું. પણ એ બધા ઉપરથી યે, તેમને યુદ્ધનો ખ્યાલ ન આવતો. તેઓ પાછા ઘેર જતાં, ત્યારે આ બધાં દશ્યો તેમની બાલભાષામાં માતા અને મામીને કહી બતાવતાં; અને બધાં એને ગમ્મતનો વિષય ગણી ખુબ ગમ્મત કરતાં.

એક દિવસ બપોરે બધાં બેઠાં હતાં, ત્યાં મહમ્મદ અને

તેની સાથે લશ્કરી પોશાક પહેરેલો એક સિપાઇ અંદર આવ્યો. બન્નેએ ઝુકીને શહજોરની માને સલામ કરી.

'માતાજી,' મહમ્મદે કહ્યું, 'બહાદૂરશાહ દાદાએ આ સિપાઇને મોકલ્યો છે. અને તેની મારફત આપની કુશળતાના સમાચાર પૂછાવ્યા છે.'

સિપાઇએ ફરીવાર ઝુકીને સલામ કરી; અને બહાદૂરશાહનો સંદેશ કહ્યો. તેણે દિલ્હીથી થોડા ગાઉ ઉપર અંગ્રેજ લશ્કરે નાંખેલી છાવણીની વાત કરી. આસપાસના સ્થળોમાં ચાલી રહેલી લડાઇના સમાચાર આપ્યા. દિલ્હી ઉપર આવતી આફતની જે દહેશત રહેતી હતી તે બતાવી. છેવટે, બધાએ લાલ કિલ્લામાં આવી બહાદૂરશાહ સાથે રહેવું એવી બાદશાહ સલામતની ઇચ્છા તેમને જણાવી.

શહજોરની માએ આ બધી વાત શાન્તિપૂર્વક સાંભળી લીધી. તેણે નાનપણમાં યુદ્ધના પ્રસંગો નીરખેલા; તે તેના પિતાની સાથે અનેક વખત યુદ્ધના મેદાનો ઉપર જઇ આવેલી, તેને સરસ ઘોડેસ્વારી આવડતી; તેમજ તેને શસ્ત્રોનો સુંદર અભ્યાસ હતો. એટલે, વૃદ્ધાવસ્થાએ તેનાં અંગોને શિથિલ કરી નાંખેલાં, છતાં તેની વીરતા એવી ને એવી જ સતેજ હતી. આ ઉમ્મરે પણ તેને યુદ્ધની વાતો સાંભળી, યુદ્ધમેદાન ઉપર જવાનો આવેશ આવતો. એથી, આ વૃદ્ધ ડોશીને યુદ્ધસમાચાર સાંભળી કશી ગંભીર અસર ન થઇ. તેણે સલીમ બહાદૂરની બેગમને તેની મરજી પૂછી. બેગમે માતાજીની ઇચ્છા મુજબ વર્તવાનું કહ્યું. તેણે મહમ્મદનો અભિપ્રાય માંગ્યો. મહમ્મદ તેનો સ્વભાવ જાણતો; એટલે તેણે પણ માતાજીને જ નિર્ણય સોંપ્યો.

એ પછી, શહજોરની માએ પેલા સિપાઇને કહ્યું કે: 'જો બેટા, બહાદૂરશાહ દાદાજીને કહેજે કે આપની કૃપાથી અમે સલામત છીએ.

હાલ તો અમે અહીં જ રહીશું. પછી અમને બિનસલામતી જેવું જણાશે ત્યારે આપની પાસે ચાલ્યા આવીશું. આપ અમારી ચિન્તા ન કરશો.'

સિપાઇએ બહાદૂરશાહ પાસે જઈ આ જવાબ કહ્યો: બહાદૂરશાહે સ્ત્રીઓની હિમ્મતની પ્રશંસા કરી અને તેમના રક્ષણાર્થે સૈનિકોની એક ટુકડી તેમને દરવાજે બેસે એવો પ્રબંધ કર્યો.

૩૬

આ વખતે એક માસ વીતી ગયો. છતાં દિલ્હી સલામત રહી. અંગ્રેજોના આક્રમણની જે ભીતિ રહેતી તે ઓછી થઇ. દિલ્હીની આસપાસના પ્રદેશોમાં લડાઇ ચાલતી તે દૂર ગઇ. દેશી લશ્કરે એકાદ બે સ્થળે અંગ્રેજોને હરાવ્યાના સમાચાર આવ્યા. એટલે મોગલ સિપાઇઓ અને સરદારો આનંદમાં પડયા. તેમની વ્યવસ્થા મોળી પડી.

એવામાં એક દિવસ એકાએક બે મોગલ ઘોડેસ્વારો કૂદતે ઘોડે શહેરમાં આવ્યા. એકના પગમાંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું; અને બીજાનો જમણો હાથ કપાઇ ગયો હતો. બન્ને જખ્મી છતાં અતિ ઝડપથી આવતા હતા. તેઓ લડાઇના મેદાન ઉપરથી પાછા નાસી આવતા હોય એવું તેમના ભયગ્રસ્ત ચહેરા ઉપરથી દેખાતું.

તેમણે સીધા લાલ કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો અને જ્યાં બહાદુરશાહનો આવાસ હતો ત્યાં સુધી દોડયા ગયા. ત્યાં પહોંચતાં એક ઘોડો તેના સવાર સાથે નીચે પડયો. પડતાં જ ઘોડાના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા અને સવારને મુચ્છાં આવી. બીજો સવાર ખોડંગાતે પગે અંદર ગયો.

તેણે સલામ–કુર્નીશ કરવામાં સમય ન વીતાવતાં, બાદશાહને યુદ્ધની સ્થિતિના ભયાનક ખબર આપ્યા. બળવાખોરોએ સજ્જડ-

હાર ખાધી હતી અને અંગ્રેજ સેનાપતિ મોટું લશ્કર લઇ દિલ્હી ઉપર દોડયો આવતો હતો. ખબર આપવા આવનાર આ સિપાઇ અને અંગ્રેજ લશ્કર એક સાથે જ નીકળ્યા હતા. પણ આ સિપાઇઓ બાદશાહને વહેલા સમાચાર પહોંચાડવા આડે માર્ગે ઘોડો દોડાવી એક બે કલાકનું અંતર કાપી નાંખી, વહેલા આવ્યા હતા.

બહાદુરશાહે આ સમાચાર સાંભળ્યા અને તેના ઉપર વિજળી પડી. તેના વૃદ્ધ મગજને માટે આ આઘાત અસહ્ય હતો. તેની બુદ્ધિમાં સમયસૂચકતાનું તત્ત્વ નહોતું. એટલે અત્યારે શું કરવું એ તેને સૂઝયું નહિ. તે વિચારશૂન્ય બની થોડી વાર બેસી રહ્યો.

આ સિપાઇના પગમાંથી લોહીની ધારા ચાલી જતી હતી, છતાં તે તલવારને ટેકે ઉભો હતો. તેને એક પળ પણ નકામી જાય એમાં બાદશાહની અને બાદશાહી કુટુમ્બની બિનસલામતી દેખાતી હતી. તેણે, આ સંજોગોમાં કુટુમ્બોને પાછળને દરવાજેથી કોઇ સુરક્ષિત સ્થળે રવાના કરી આપવાં જોઇએ અને પુરૂષોએ કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી, આવતા આક્રમણ સામે મોરચા માંડવા જોઇએ–એ માર્ગ બતાવ્યો.

સિપાઇ આ બોલતો હતો, ત્યાં તોપોનો અને બંદૂકોનો અવાજ સંભળાયો. દિલ્હીના લોકો લાલ કિલ્લા પાસે એકઠા થવા લાગ્યા. બહાદૂરશાહ આ જોઇ ચોંકયો; તે પાછો સ્વસ્થ બન્યો. તેણે તરત જ પોતાના કુટુમ્બને એકઠું કર્યું અને શિખામણના શબ્દો કહી પાછળને દરવાજેથી રવાના કરવા માંડયું. આખા લાલ કિલ્લામાં ઉમરાણુ અને ગભરામણ વ્યાપી રહી. બહાદૂરશાહને તેના મુકુટના ચૂરેચૂરા થતા દેખાયા.

આ સ્થિતિમાં નાનો શહજોર અને તેની વૃદ્ધ માતા કોને સાંભરે ?

૪§

બાદશાહ બહાદુરશાહ અને લાલ કિલ્લાના સર્વ નિવાસીઓ તેમની ચિન્તામાં નાના શહજોરને અને તેની વૃદ્ધ માતાને વિસરી ગયા: પણ વફાદાર મહમ્મદ ન વિસરી શક્યો. તેણે અંગ્રેજી તોપોનો અવાજ સાંભળ્યો કે તરત જ આવતી આફત જોઇ લીધી. તેણે અકબરને અને તેની સાથેની મોગલ સિપાઇઓની ટુકડીને હોશિયાર રહેવા સૂચના આપી; અને તે અંદર દોડયો.

શહજોરની માતા દિવાનખાનામાં ગાદી ઉપર બેઠાં હતાં. તેમને કાને પણ તોપનો અવાજ આવ્યો હતો. તે શું હશે તેનો સ્વસ્થતા-પૂર્વક વિચાર કરતાં હતાં. શહજોર પાસે બેસી કિતાબ વાંચતો હતો અને અમીના માતાજીના ખોળામાં સૂઇ ગઇ હતી. શહ-જોરની મામી પૂરા મહિના હોવાથી પાસેના ખંડમાં સૂતી હતી.

મહમ્મદે અંગ્રેજ લશ્કરના ધસારાની વાત કરી અને શું કરવું તે બાબત માતાજીની સલાહ માગી.

માતાજી એ પળ સુધી શાન્ત બેસી રહ્યાં: થોડીવાર ઉંડો વિચાર કર્યા પછી તેમણે કહ્યું: 'આપણે લાલ કિલ્લામાં જઇએ તો ?'

મહમ્મદ કાંઇ પણ બોલ્યા વિના પાછો વળ્યો અને સીધો લાલ કિલ્લા તરફ દોડયો. તે દરવાજા પાસે ગયો અને જોયું તો દરવાજા બંધ. તે જરા મૂંઝાયો પણ પાછો જાગૃત બની, તેણે કડું ખખડાવ્યું; પણ કોઇએ જવાબ દીધો નહિ. તેણે ફરી વખત જોસથી ખખડાવ્યું, છતાં યે જવાબ ન મળ્યો. તેણે પોતાનું નામ દીધું અને સલીમ બહાદૂરનું કુટુંબ બહાર જોખમમાં છે એ કહ્યું: પણ એ બધું નિરર્થક ગયું. દરવાજા પાસે એકલા સિપા-ઇઓ જ હતા. તેમને આ સમયે દરવાજો ઉઘાડવાનું સલામત ન લાગ્યું. એટલે કોઇએ કોઠું જ દીધું નહિ.

હવે શું કરવું—એ મહમ્મદને સૂઝયું નહિ. તેની મૂંઝવણ વધી. તો પણ તે સિપાઇની ચપળતાથી પાછો ચાલ્યો અને એક-દમ પોતાને મકાન પહોંચ્યો. રસ્તામાં તેણે જોયું તો માથા વિનાના માણસો કિલ્લા તરફ દોડી રહ્યાં હતાં અને ગોળીઓનો અવાજ નજીક આવતો જતો હતો.

તેણે દરવાજા બંધ કર્યા અને પોતાના સાથીઓને બરાબર હોશિઆર રહેવા ફરીવાર સૂચના કરી. તે અંદર ગયો. તેણે માતાજીને, લાલ કિલ્લામાં આશરો મળવો મુશ્કેલ છે એ વાત કહી. હવે શું કરવું ?

મહમ્મદે માર્ગ બતાવ્યો કે આપણે પાછળને બારણેથી ચાલી નીકળીએ.

માતાજી, જીન્દગીભરમાં કદિ ન જોયેલી સ્થિતિ સામી ઉભેલી જોઇ પહેલી જ વખત સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠાં. તેમના પોતાના શરીરને વૃદ્ધાવસ્થાએ શક્તિહીન બનાવી દીધું હતું: શહજોર અને અમીના બાળક હતાં; સલીમશાહની બેગમ સગર્ભા હતાં. એ સ્થિતિમાં ચાલી કેમ નીકળાય ? પણ એ સિવાય બીજો ઉપાય પણ નહોતો. દરવાજા બંધ કરવાથી અંગ્રેજ લશ્કરના હુમલામાંથી બચી નહિ શકાય; બહુ તો કલાક બે કલાક દરવાજો તૂટતો અટકાવી શકાય કે અંગ્રેજી લશ્કરને અંદર પેસતું રોકી શકાય– એ વાત માતાજીએ સ્પષ્ટ જોઇ. તેમણે ચાલી નીકળવાની વાતને સંમતિ આપી.

માતાજી, શહજોર, અમીના અને બેગમ ચાલી નીકળવાને તૈયાર થયાં. મહમ્મદ અગાસીએ ચડી લશ્કર ક્યાં સુધી આવ્યું હતું તે જોવા ગયો, તેણે જોયું તો દિલ્હીનો મુખ્ય દરવાજો

તૂટયો હતો અને સિપાઇઓનો મહાસાગર ધોધમાર ઉછળતો આવતો હતો. મોખરે તોપો હતી, અને પાછળ ઘોડેસ્વારોની હાર દેખાતી, તેણે ખુબ બારીક નજર કરીને જોયું; પણ લશ્કરનો બીજો છેડો દેખાયો જ નહિ.

તે નીચે ઉતર્યો અને દરવાજામાં ગયો. તેણે અકબરને પાસે બોલાવી બધી વાત કહી અને બે કલાક સુધી દરવાજાઓ ન ઉઘડે એટલી સંભાળ રાખવા કહ્યું. પોતે વૃદ્ધ માતાજી સાથે જાય છે એ વાત પણ કહી.

અકબર બહાદૂર અને નીમકહલાલ સિપાઇ હતો. તેણે નાનપણથી સિપાઇગીરીનો જ ધંધો કર્યો હતો; અને જુવાનીનાં વર્ષો સલીમ બહાદૂરની સાથે રહી લડાઇઓ કરવામાં જ વીતાવ્યાં હતાં. તેની વીરતાનાં તેની છાતી ઉપર અનેક નિશાનો હતાં. એક વખત તો એ એવો સખ્ત ઘવાયેલો કે તેના જીવવાની સૌએ આશા છોડી દીધેલી. ત્યારે સલીમ બહાદૂરની ખાસ સારવારથી તે બચ્યો અને તે દિવસથી તેમનો કૃપાપાત્ર થઇ તેમને ઘેર જ રહેવા લાગ્યો. તેને કુટુમ્બમાં કોઇ નહોતું–એક વૃદ્ધ ડોશી હતાં, તે પણ પાંચ વર્ષ થયાં આ દુનિયાનો આવાસ ત્યાગી સ્વર્ગમાં વસ્યાં હતાં. અકબર શહજોરને અને અમીનાને સહોદરના પ્રેમથી ચાહતો અને શહજોરની માતાને મા સમજી પૂજતો.

આ ઘડીએ તેને આ બધું યાદ આવ્યું; અને તેની આંખોમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં. તે કાંઇ બોલી ન શકયો, પણ મહમ્મદને ભેટી પડયો.

મહમ્મદ પણ સામો ભેટી પડયો. તેની આંખો પણ ભીની થઇ. આ સ્થિતિમાં થોડી વાર સુધી બન્ને થંભી ગયા. એટલામાં દરવાજા બહાર લોકોનો કોલાહલ વધારે જોરથી સંભળાવા

લાગ્યો. બન્ને મિત્રો સજળ નેત્રોએ છૂટા પડયા. મહમ્મદ અંદર ગયો.

મહમ્મદ પોતે કુટુમ્બી હતો. જ્યારે તે શહજોરની માતાની સંરક્ષા અર્થે નાસવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે તેના મનમાં કુટુમ્બની વાતો ઘોળાતી હતી. તેના કુટુમ્બમાં એક વીશ વર્ષનો જુવાન બેટો, તેની વ્હાલી સ્ત્રી અને એક છ માસની બાળકી હતાં. દીકરો લશ્કરમાં નોકરી કરતો, એટલે તે પણ અત્યારે નોકરી ઉપર હતો. ઘેર તેની સ્ત્રી ને હમણાં જ અવતરેલી બાળકી–એ બે જ હતાં. તેનું ઘર લાલ કિલ્લાથી ઘણે દૂર હતું એટલે ત્યાં જઇ આવવા જેટલો તેને અવકાશ પણ નહોતો. તેને હવે દિલ્હીમાં પાછા ફરવાની આશા પણ નહોતી. એટણે છેલ્લી વખત તેની સ્ત્રીને અને છોકરીને જોઇ લેવાની તેને પ્રબળ ઇચ્છા થઇ; પણ સલીમ બહાદૂર પ્રત્યેની તેની તકાદારી એટલી ચુસ્ત હતી, કે એ બધી પ્રેમ–લાગણીઓને તેણે ક્રૂરતાપૂર્વક દબાવી દીધી.

મહમ્મદ અંદર આવ્યો. માતાજી અને બેગમ, અમીના અને શહજોર ચાલી નીકળવાને તૈયાર ઉભાં હતાં. શહજોર અને અમીનાનાં મુખ કરમાઇ ગયાં હતાં. બેગમની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી અને વૃદ્ધ માતા આકાશ સામી નજર કરી ખુદાની બંદગી ગાતાં હોય તેમ ગમગીન ઉભાં હતાં. તેમની આંખોમાંથી વખતે વખતે એકાદ અશ્રુ ટપકતું.

બધાં પાછળને બારણેથી બહાર નીકળ્યાં, અને ધીમે પગલે ચાલવા લાગ્યાં. સૌથી આગળ મહમ્મદ ચાલતો. તેનો એક હાથ હથિયાર ઉપર સ્થિર રહેતો અને તેની નજર ચોગમ ફર્યા કરતી.

બધાં દિલ્હીનું પરૂં વટાવી શહેર બહાર આવ્યાં અને ગાઝીયાબાદને માર્ગે ચાલ્યાં. મહમ્મદે કયા કયા માર્ગ ઉપર

અંગ્રેજ લશ્કર પડ્યું છે અને કયા માર્ગો સલામત છે વગેરે પૂછપરછ કરી લીધેલી. તેનો વિચાર ગાઝીયાબાદ પહોંચી, ત્યાંથી ગામડાંઓમાં ઉતરી જવાનો હતો.

કમનસીબે આ માર્ગ પણ અંગ્રેજી લશ્કરે રોકી લીધેલો. મહમ્મદને માર્ગમાં તે સમાચાર મળી ગયા, એટલે બધાં પાછાં ફર્યાં, અને શાહદરે થઇને કુતુબ સાહેબ પહોંચ્યાં. ત્યાં રાત રહ્યાં અને સવારમાં એકાદ ગામડાને માર્ગે પડ્યાં. રસ્તામાં છતરપુરની સીમ પાસે ગુજરોએ આ કુટુમ્બ ઉપર હલ્લો કર્યો અને બધાને લૂંટી લીધાં.

આ ગુજરોની લૂંટારૂ ટોળી હતી. તેમાં કેટલાયે માણસો હતા. તેઓ દીલ્હીની આસપાસના પ્રદેશોમાં ફરતા અને લૂંટનો ધંધો કરતા. બાદશાહ બહાદુરશાહના સમયમાં મોગલ સામ્રાજ્ય નામનું જ રહ્યું હતું : તેની આણ દીલ્હીના પરામાં પણ નહિ જેવી જ મનાતી. ભક્ત બહાદુરશાહ એ બધું જોતો: પણ તેનો ઇલાજ કરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી. લૂંટનો પોકાર કરતા હજારો લોકો તેની પાસે આવતા: પણ તે કોઇને રક્ષણ આપી શકતો નહિ. અને તેથી આ ગુજરોની ટોળી સાવ સ્વચ્છંદપૂર્વક લૂંટફાટ ચલાવતી અને લોકોને ત્રાસ દેતી.

મહમ્મદને અને તેની પાછળ ચાલી આવતી સ્ત્રીઓને જોઇ, પાસેના ખેતરમાંથી ચાર માણસો આગળ આવ્યા, અને સામે પગલે ચાલી આડા ફર્યા. આ ચારે આદમીઓ જુવાન લાગતા. તેમનો બાંધો અતિ મજબૂત હતો. તેમના હાથામાં એક એક ધીંગી ડાંગ સિવાય કશું હથિયાર નહોતું. તેમણે ત્રાડ પાડીને બધાને ઉભા રાખ્યા અને પાસેનો બધો માલ ઉતારી ઢગલો કરવા કહ્યું.

મહમ્મદ બહાદૂર હતો. તેનામાં આ ચારે જુવાનો સાથે જુદ્ધમાં ઉતરવા જેટલી તાકાત હતી. પણ રસ્તાનો થાક અને

સાથેનાં સ્ત્રી–બાળકોના રૂદનથી તેનું હયું પોચું પડી ગયું હતું. તેની હિમ્મત તેને છોડી ચાલી જવા લાગી હતી. અને તેમાં અચાનક આ નવી આફત ઉતરી, એટલે તે ગભરાયો. તેણે આ લૂંટારાઓ સામે પડકાર ન કરતાં પ્રાર્થનાથી પ્રારંભ કર્યો. જીવનભર સિપાઇગીરી કરનાર મહમ્મદ ભૂલ્યો.

લૂંટારાઓને પ્રાર્થના સાંભળવાનો કે તેથી પીગળીને દયા અનુભવવાનો સ્વભાવ ભાગ્યે જ હોય છે. તેઓ સામો પડકાર માગે છે; અને પડકાર સાંભળે કે મર્દાનગી જૂએ, ત્યારે જ તેમને મજા આવે છે. તેમણે ફરી વાર ત્રાડ નાખી અને માલનો ઢગલો કરવા આજ્ઞા કરી.

મહમ્મદે ફરીવાર આજીજી કરી. લૂંટારાઓએ તેનો જવાબ ડાંગનો એક ઘા કરીને આપ્યો.

મહમમ્મદે ચાલાકાથી એ ઘા ચુકાવ્યો અને તે વિશેષ સાવધ બન્યો. તેણે ઓરતોને અને બાળકોને દૂર ઉભા રહેવા કહ્યું અને તલવાર બહાર કાઢી. તે એકલો એ ચારે જુવાનોની સામે અડગ ઉભો રહ્યો.

એ જુવાનોમાંથી એકે આગળ આવી બીજો ઘા કર્યો. મહ-મ્મદ તે ચુકાવી સામો દોડયો. પણ એ જૂવાનનો ઘા ખાલી ન ગયો. ડાંગ મહમ્મદના માથામાં ન વાગતાં ખભ્ભા ઉપર વાગી અને લોહીની ધાર છૂટી.

મહમ્મદથી આ ન સાંખી શકાયું. તેનું લોહી ઉકળવા લાગ્યું. તેની આંખો લાલ બની. આવી રીતે ઘાયલ કરી જનાર જીન્દ-ગીમાં આજસુધી કોઇપણ મળ્યું નહોતું, એ વિચારે તેની અંદ-રનો સૈનિક જાગૃત થયો. તેણે જુવાનની ચપળતાથી છલંગ મારી અને ડાંગોનો પ્રહાર ઝીલતો તે ચારે જુવાનોની વચમાં પડયો.

તેણે તેના ઉપર ઘા કરનાર ઉપર તલવારનો ઘા કર્યો. તલવાર માથું વાઢીને પાછી ફરી.

તે દરમ્યાન તેના ઉપર અનેક ડાંગો પડી. તેના આખા શરીરમાંથી શોણિતની શેડો ઉડવા લાગી. એ છતાં એ ઘવાયેલો સિંહ અજીત રહી તલવાર ફેરવ્યે જતો હતો. તેણે એકનો જાન લીધો, બેને ઘાયલ કર્યા; અને શહજોરની માતા તરફથી કે શહજોર તરફથી લગીર સહાય મળી હોત, તો તે ચોથાને યે સુવાડી દેત. તેણે ઉતાવળે એક નજર પાછી ફેંકી અને વહારને માટે સાદ પાડયો. શહજોરની માતા બેશુદ્ધ થઇને નીચે પડયાં હતાં. શહજોર અને અમીના તેની પાસે રોતાં બેઠાં હતાં અને તેની મામી પાસેના ઝાડને ઓથે ઉભાં રહી આ યુદ્ધ જોતાં હતાં. તેને પૂરા મહિના હોવાથી તે પાસે જઈ શકે તેમ નહોતું.

મહમ્મદ નિરાશ થયો. તેના હાથમાં તલવાર ઢીલી પડી ત્યાં પાછળથી ખોપરી ઉપર સખ્ત ઝાટકો પડયો. મહમ્મદ તમ્મર ખાઇ નીચે પડયો. તેની ખોપરી તૂટી તેમાંથી લોહી વહેવા માંડયું.

મહમ્મદની આસપાસ લોહીની પાટ ભરાઇ. તેના ઘામાં કાળી વેદના થવા લાગી. અર્ધીએક કલાક વેદના સહી એ વીર સૈનિક, તેનું પોતાનું કુટુમ્બ દિલ્હીમાં લૂંટાતું અને તેના માલિકનું કુટુમ્બ વગડામાં લૂંટાતું જોતો મરણ પામ્યો. ખોપરી પરનો ઘા જીવલેણ ઠર્યો.

મહમ્મદને સુવરાવી ગુજરો સ્ત્રીઓ પાસે ગયા. તેમણે લોહીવાળી ડાંગથી શહજોરની વૃદ્ધ માતાને ઢંઢોળી; અને માલનો ઢગલો કરી ચાલતા થવા કહ્યું.

શહજોરની માતાની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવી. તે બેઠા થયાં. તેમણે ઉંચી નજર કરી; માથે યમના દૂત ઉભા હતા તે જોયું, અને મહમ્મદના નામનો સાદ પાડયો.

ગુજરોમાંથી એકે ડાંગ ઉંચી કરી અને તિરસ્કારથી 'આ બુઢ્ઢી' એમ કહી, મહમ્મદ જ્યાં છેલ્લા શ્વાસ ખેંચતો હતો તે તરફ ડાંગ ફેરવી. બીજાએ બધો માલ ઉતાવળે ઉતારી દેવા રાડ પાડી. બે નિરાધાર ઓરતો અને બે નિર્દોષ બાળકો ઉપર એ વિકરાળ આંખોમાંથી અગ્નિ વરસી રહ્યો હતો.

શહજોરની માતાએ પત્થરની છાતી પણ પીગળી જાય એવી કરૂણ આજીજી કરી. જવાબમાં આંખોમાંથી વિશેષ જ્વાલા નીકળવા લાગી. એ વૃદ્ધ નારીને તેની સ્થિતિ સમજાઈ. તેણે પોતાને હાથે અમીના અને શહજોરનાં વસ્ત્રો ઉતાર્યાં.

થોડીવારમાં જે કંઇ માલ હતો તેનો ઢગલો થયો અને તે ઉઠાવી લૂંટારાઓ માર્ગે પડયા. પાછળ, એ વેરાન રસ્તા ઉપર એક ભિખારી ડોશી, એક સ્ત્રી અને બે બાળક રહ્યાં. પાસે મહમ્મદનું મુડદું પડયું હતું.

૪ §

શહજોરની માતાએ જે ઘડીએ મકાન છોડ્યું, ત્યારથી પગલે પગલે તેમનામાંથી શક્તિ સરી જવા લાગી હતી. જ્યારે તે પોતાના ઓરડામાં બેસીને યુદ્ધની વાતો કરતાં કે સાંભળતાં, ત્યારે એક વીર નારીની પેઠે બોલતાં. પણ ત્યારની અને અત્યારની દશામાં ફેર હતો. ત્યારે તે એક સરદારની બેટી તરીકે બોલતાં—સરદાર સલીમ બહાદૂરની બહેન તરીકે બોલતાં. અને ત્યારે તેમનો યુદ્ધનો ખ્યાલ પણ જૂદો હતો. તે દિવસોમાં તે હજારો સૈનિકોથી સુરક્ષિત, યુદ્ધના મેદાનની મધ્યમાં ઉભેલા રથમાં બેસીને એક મોગલ કુમારિકા તરીકે યુદ્ધનો તમાશો જોતાં. એટલે તેમની આસપાસ જૂદા પ્રકારનું જ વાતાવરણ રહેતું: તેમની આંખે બધું જૂદું જ દેખાતું. અને આજે? આજે તે એક નિઃસહાય અને નિર્બળ નારી તરીકે રક્ષણ શોધતાં, લપાતાં,

છુપાતાં, ચાલ્યાં જતાં હતાં. આજે તેમની છાતી ફફડતી હતી. તેમનો આખો દેહ કમ્પતો હતો. તેમની આંખો સામે દુશ્મનનાં ભાલાં અને તલવાર તરવરતાં હતાં. એથી જ મહમ્મદને મરણીયો બની ચાર જુવાનો સાથે એકલે હાથે લડતો જોતાં છતાં તેની સહાયે જવાનું સૂઝયું નહિ; એથી જ દુશ્મનોને દેખતાં તેમને મૂર્ચ્છા આવી ગઇ હતી; અને એથી જ દુશ્મનોની લાલ આંખ દેખી, તેમણે પોતાને હાથે પોતાના બેટાબેટીના અંગ ઉપરથી વસ્ત્રો પણ ઉતારી આપ્યાં.

લૂંટારાઓ ચાલ્યા ગયા પછી પણ શહજોરની માતામાં ઉભા થવાની તાકાત ન આવી. તેમની વૃદ્ધાવસ્થા એક પછી એક આ બધા આઘાતો ન સહી શકી. તેમને, એને પરિણામે થોડો તાવ ચડયો લાગતો હતો. એ છતાં, થોડી વાર પછી તે ઉભાં થયાં, અને મહમ્મદના શબ પાસે ગયાં.

મહમ્મદ સૂતો હતો. તેની પાસે લોહીથી રંગાયેલી તેની તલવાર થોડે દૂર પડી હતી. તેના ખભા પાસે, તેના માથા ઉપર અને તેની જાંઘમાંથી તેના આખા શરીરનું લોહી બહાર ચાલ્યું આવ્યું હતું. તે સ્થળોએ માંસના લોચા બહાર નીકળી પડયા હતા. તે આખો લોહીલોહ ભરેલો હતો. તેની આંખો ફાટેલી હતી. કોઇ અતૃપ્ત, નિરાશ માણસ અકાળો—અચાનક મરણ પામ્યો હોય એવો તેનો દેખાવ લાગતો.

શહજોરની માતાએ જોયું તો મહમ્મદનો જીવ ચાલ્યો ગયો હતો. એ જોઇ, તેમની નિરાધારતાનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો. તેમના મ્હોંમાંથી ચીસ છૂટી પડી: ઓ મહમ્મદ ! ઓ ખુદા ! તે છાતીફાટ રૂદન કરવા લાગ્યાં.

ભયાનક એ અટવીમાં આ બે સ્ત્રીઓ અને બે બાળકો એકલાં રહ્યાં. તેમની સાથે કોઇ ન રહ્યું. ખુદા પણ તેમને પર-

હરી ગયો હતો. હવે કયાં જવું ? એક બુઢ્ઢાપાથી બેતાકાત, અને બીજી ગર્ભવતી અને રોગગ્રસ્ત; એ બન્ને કયાં જાય ? તેમને માર્ગ કોણ બતાવે ?

ચારે મુખમાંથી રૂદન–સ્વર નીકળવા લાગ્યો. જેમની શહેન-શાહત અને સમૃદ્ધિ લૂંટાઇ ગઇ હોય, અને જેમને એ બાદશાહી વૈભવ અને વિલાસ ત્યાગીને ચાલી નીકળવું પડયું હોય– અમીરમાંથી એકાએક બજારના ચીંથરેહાલ ભિખારી બની જવું પડયું હોય–તેમનું રૂદન કેટલું આર્ત હોય ? શહજોરની માતાના મુખમાંથી બંદગી સંભળાતી હતી કે: એ ખુદા ! અમે કયાં જઇએ ? અમે કોનો ઓથ શોધીએ ? અમારો તાજ અને અમારૂં સિંહાસન તો તેં લૂંટાવી દીધું. અમને પણ લૂંટાવ્યાં. હવે કયાંક આશરો તો દે ? આ મારી વહુને કયાં મૂકું ? તેને પ્રસવના દિવસો આવ્યા છે, અરે, મારી નાની બેટીને અને મારા આ લાડકા શહજોરને કયાં લઇ જાઉં ? કોને સોંપું ? એ પરવરદેગાર ! આ કરતાં તો અમારા ઘરમાં દુશ્મનોને હાથે મરવું શું ખોટું હતું ? આ લૂંટારોએ અમને પણ મહમ્મદની માફક કાપી નાખ્યા હોત ! એ મૃત્યુ શું ભૂંડું હતું ?

પણ એ કોણ સાંભળે ? અંતે શહજોરની માતાએ દર્દને દબાવી, પોતાની પાસે પડેલી મહમ્મદની પાઘડીથી તેના મૃતદેહને ઢાંકયો. પછી બધાં આગળ ચાલ્યાં.

આ કુટુમ્બે કદિ કોઇ ગામડું ભાળ્યું નહોતું; છતાં તેમનો માર્ગ તેમને ગામડાને પાદર દોરી ગયો. તેઓ પહોંચ્યાં ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી.

એ ગામ મુસલમાન મેવાતીઓનું હતું. ગામમાં એક નાની મસ્જીદ હતી. સુંદર ઝુંપડાંઓ અને સ્વચ્છ રસ્તાઓ હતા. બધા

ખેતીનો ધંધો કરતા. એટલે સાંજને વખતે સૌ સાંતીડાં હાંકી ઘર તરફ વળતા હતા. એક વૃદ્ધ ઓરત અને એક જુવાન સ્ત્રી અને બે ખુબસુરત બાળકોને ભિખારી દશામાં, રોતા કકળતા, જોઇને આ મુસલમાન ખેડુતો જરા અચંબો પામતા; પણ તેમનું કુતૂહલ તેમને કંઇ પૂછવાને પ્રેરતું નહિ. તેઓ બળદની રાશ ખેંચતા સપાટાબંધ પોતાને માર્ગે ચાલ્યા જતા.

એક વૃદ્ધ ખેડુત, આ દુઃખી કુટુમ્બને જોઇ, કુતુહલથી નહિ પણ દયાથી પ્રેરાઇ ઉભો રહ્યો. તેણે શહજોરની માતાની પાસે આવી સદ્‌ભાવપૂર્વક ખબર પૂછી. શહજોરની માતાએ પોતાની બધી વાત કહી અને આશરો માગ્યો. એ વૃદ્ધ મુસલમાનની આંખ સજળ બની. તે પોતાના શહેનશાહના કુટુમ્બીઓને પોતાને ઘેર તેડી ગયો, અને આસન આપી બેસાડયાં. બધાને ઠંડુ પાણી પાયું.

પોતાની સ્ત્રીને રસોઇ કરવાનું અને શહજોરની માતાને શાન્તિથી બેસવાનું કહી, તે ગામના મુખીને ઘેર દોડયો. તેને બધી વાત કહી; અને ગામ તરફથી આ કુટુમ્બને માટે કંઇ બંદોબસ્ત થવો જોઇએ એમ માગણી કરી.

મુખી ડાહ્યો માણસ ગણાતો. તેની ગામમાં બહુ સુવાસ હતી. તેના ઉપર આખા ગામનું હેત હતું. તે ધર્મવૃત્તિવાળો અને દયાળુ દિલનો હતો. આવા પરમાર્થી કામોમાં તે તેના મુખીપદનો સરસ ઉપયોગ કરતો. તેની સાફ દાનતને લીધે, ગામ નાનું છતાં, સંપીલું અને સમૃદ્ધ હતું. મસ્જીદ પણ નાની છતાં આબાદ હતી. ગામ–ઝાંપામાંથી ત્યાં પાંચસાત ફકીરો સદાય પોષાતા. મુખીએ ગામના મોટા પટેલીઆઓને રાત્રે મસ્જીદે આવવા કહેવરાવ્યું અને પોતે તે વૃદ્ધ ખેડુતની સાથે તેને ઘેર ગયો. તેણે શહજોરની માને દિલાસો દીધો અને પરવરદેગાર ઉપર ભરોંસો રાખી નિશ્ચિંત બનવા કહ્યું.

રાત્રે વાળુ કરી બધાં મસ્જીદમાં ગયાં. શહજોરની માતાને

એક ઓરડો ઉઘડાવી, તેમાં બેસાડયાં. મુખીએ ગામના માણસો સમક્ષ આ કુટુમ્બની કથની મૂકી; અને તેમને આશરો આપવાનો પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. સૌ ગામે મુખીનો બોલ ઝીલી લીધો.

મસ્જીદના એ ઓરડામાં શહજોરનું કુટુમ્બ રહે એમ ઠર્યું. સવારે સર્વે ખેડુતો પોતપોતાને ત્યાંથી થોડું થોડું અનાજ આપી ગયા. મસ્જીદ તરફથી વાસણો મળ્યાં. જે ખુટતું હતું તે પેલા વૃદ્ધ ખેડુતે પૂરૂં પાડયું. જુમ્મા મસ્જીદમાં લાખોની ખેરીઆત કરનારાં તે બાદશાહનાં કુટુમ્બીઓ આ અજાણ્યા ગામની ખેરીઆત અને દયા ઉપર મસ્જીદમાં રહેવા લાગ્યાં !

૫૬

શહજોરન કુટુમ્બ ઉપર આખું ગામ મમતા વરસાવતું, મસ્જીદે આવતા ગામના વૃદ્ધો શહજોરની માતા પાસે આવતા અને બેસતા; અને સ્નેહ અને સદ્‌ભાવથી વાતો કરતા. ગામની સ્ત્રીઓ પણ એટલું જ હેત બતાવતી. વૃદ્ધ મુખી, તેની આંખોના રતન ખોટાં પડી ગયેલાં અને શરીર અશક્ત છતાં, લાકડીને ટેકે બે ત્રણ દિવસે શહજોર પાસે એક આંટો આવી જતો અને બધા ખબર પૂછી જતો. સતજુગીઆ એ મુખીના સદ્‌ભાગ્યમાં આ દુઃખી કુટુમ્બ તેનું દુઃખ વીસરી જતું અને સુખ અને શાંન્તિથી રહેતું.

મસ્જીદમાં વસ્યા એકાદ માસ થયો, ત્યાં શહજોરની માભીને સુવાવડ આવી અને બાળક અવતર્યો. આ વખતે મુખી, દિવસમાં બે ધક્કા ખાતો અને કુટુમ્બને બધી સગવડ કરી આપવા ખૂબ કાળજી બતાવતો. તેના કહેવાથી જમાતે આ પ્રસંગે પચાસ રૂપિયા આપ્યા અને ગામલોકોએ જોઇતાં સાધનો આપ્યાં. આ ગામ દિલ્હીના શહેનશાહની સીધી હકુમત નીચે હતું; પણ મુખીનો મીઠાશ અને સચ્ચાઇને પ્રભાવે તેને શહેનશાહના અમલદારોનો જૂલ્મ અનુભવવાનો વખત નહિ આવેલો; એથી જ

તે શહેનશાહ તરફ ખુબ ભક્તિ બતાવતું અને તેના દુઃખના દિવસોમાં, તેના કુટુમ્બને પોતાથી બનતી મદદ કરતું. પણ મોગલ સામ્રાજ્યમાં આવાં સંતુષ્ટ ગામડાંઓ બહુ જૂજ હશે; કારણ કે બીજે નહાસેલા બાદશાહના કુટુમ્બીઓને આવો આદર નથી મળ્યો.

છએક માસ પછી ગામમાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો. આખું ગામ ત્રાસી ગયું. દરેક કુટુંબમાંથી એ પિશાચે પોતાનો ભોગ લીધો. ગામ અર્ધું થઇ ગયું. ગામના કેટલાય વૃદ્ધો અને જુવાનો અકાળે અવસાન પામ્યા. વૃદ્ધ મુખીને પણ પ્રભુનું તેડું આવ્યું. અને તે થોડા સાથીઓની મંડળી સાથે લઇ ચાલી નીકળ્યા. આખું ગામ, પોતાનો પિતા ગુમાવ્યો હોય, તેમ રોયું. શહજોરની માતાને આ પ્રહાર અસહ્ય લાગ્યો. ઘા ઉપર ઘા ખમીને ખખળી ગયેલી એ છાતીને વિધાતાનો આ ઘા ખુબ આકરો લાગ્યો. તે છાતીફાટ રોયાં.

જુના મુખીને સ્થાને નવો મુખી આવ્યો. તે જીંદગીના અનુભવ વિનાનો જુવાન હતો; અવિચારી, સ્વેચ્છાચારી અને સત્તાનો શોખી હતો. તેનો પગ પડતાં જ ગામનો રંગ બદલાઇ ગયો. એ વૃદ્ધ મુખીએ જીવનભરની મહેનતથી ગામમાં આણેલી ખુદાઇનો તેણે પહેલે સપાટે અંત આણ્યો. એ જમાતો અને મસ્જીદની એ મીજલસો, ગામની એ ઉદારતા અને દયાવૃત્તિ—એ બધું માત્ર ગામનાં પુરાણા ગૌરવની વાતો તરીકે, રહ્યાસહ્યા ઘરડાંઓનાં મુખમાં જ રહ્યું.

સત્તા ઉપર આવ્યા પછી ચોથે દિવસે એ નવો મુખી મસ્જીદમાં આવ્યો. તેણે મસ્જીદનાં બધાં મકાનો જોયાં. અને જોતો જોતો શહજોરના ઓરડામાં આવ્યો. તેને અને તેની સાથેના તેના બે જુવાન ગોઠીઆઓને શહજોરની માતાએ

આવકાર આપ્યો. પણ કશું બોલ્યા વિના તે એ પળ ઉભો રહ્યો. તેણે ક્રૂરતાપૂર્વક એ કુટુમ્બને મસ્જીદનો ઓરડો ખાલી કરવા કહ્યું અને રહેવું હોય તો, ગામ બહાર મુસાફરો માટે ધર્મશાળા છે ત્યાં પાછળના છાપરામાં રહેવા કહ્યું. તેણે શહ-જોરને આ સમજાવતો અને ધર્માદા ઉપર જીવવા કરતાં કંઇ કામ કરી રોટલો રળવાનો માર્ગ બતાવ્યો; અને હવે ઝાઝો વખત મસ્જીદમાંથી મદદ નહિ મળે એ જણાવી દીધું.

સ્વચ્છ આકાશમાં એકાએક વાદળાં ચડી આવે, અને મુશળ-ધાર વરસાદની સાથે તોફાન અને ગાજવીજ મંડાય–છાપરૂં ચીરી વીજળી ઘરમાં ચમકવા માંડે ત્યારે માણસોનાં હૈયામાં જેવી ફાળ પડી જાય, તેવી શહજોરની માતાને પડી. તેને માથે આભ તૂટી પડયું. તેણે સ્વપ્નામાં યે નહિ ધારેલું કે નવો મુખી આટલો નિર્દય થશે. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં; તેને લાલ કિલ્લાની નજીક રાજમાર્ગ ઉપર ઉભેલો એ પોતાનો મહેલ દેખાયો. તેમાં ભાંગતોડ કરતા અંગ્રેજ સિપાઇઓ દેખાયા. ભાગ્યમાંથી એ ભવ્ય મહેલાતો સરી પડી ત્યારે હવે આ મસ્જીદના મકાન ઉપર આ વૃદ્ધ રાજનારી શી મમતા કરે?

"બાપુ! અમે તો તમે કહેશો ત્યાં જઇશું. અમે તો તમારી દયા ઉપર આ ગામને આશરે રહ્યા છીએ. ખુદા તમારૂં ભલું કરો! અમારૂં કાંઇ બળજોર થોડું છે?...અમે બાદશાહી મ્હે-લાતોમાં રહેતા, અને નોકર ચાકરો અને સાહ્યબીનો કાંઇ પાર નહોતો; તે બધું વિધિએ આંચકી લીધું. હવે અમે આ પારકા મકાન ઉપર શું હઠ કરીએ? બાપ! અમારા ઉપર ખુદા કોપ્યો છે...અમે કામ શું કરીએ? મારો જીવ બહુ ગભરાય છે; નવરા બેઠા દિવસ જતો નથી; ઉલટું દુઃખ યાદ આવે છે. પણ શું કરવું એ સુઝતું નથી."

શહજોરની માતાના અવાજમાં ડુસકાં સંભળાતાં હતાં. પણ જુવાન મુખીને તેની કશી અસર ન થઈ. તે ચાલ્યો ગયો. સાંજે તેના બે માણસોએ આવી શહજોરના કુટુમ્બને ધર્મશાળાના છાપરામાં મૂક્યું. ગામને આ વાતની ખબર પડી; એટલે તે કોચવાયું; પણ નવા મુખીના તરંગ સામે બોલવાની કે તેને આકરા બે શબ્દો કહેવાની કોઇએ હિમ્મત બતાવી નહિ. ગામની લાગણીમાં પણ, આ કુટુમ્બ લાંબા કાળ થયાં રહેલું હોવાથી અને તેના પક્ષપાતી વૃદ્ધો ગયાથી, ધીમે ધીમે ઓટ આવતી જતી હતી.

શહજોર છ મહિનામાં છ વરસ મોટો થઇ ગયો હતો. વીશ વર્ષના જુવાનને ખંભે કુટુમ્બપોષણનો બોજો આવી પડે, અને તેને તે ટટ્ટાર છાતીએ ઉંચકી, આ દુનિયામાં વિચરે, તેવી રીતે શહજોર પણ કંઈક કામ શોધી, પોતાના કુટુમ્બને પરાશ્રયમાંથી મુક્ત કરવાનું વિચારતો. પણ તેને કાંઇ કામ આવડતું નહિ. તેના છાપરાને ઉમ્બરે બેસી તે ખેડુતના બાર બાર ચૌદ ચૌદ વર્ષના છોકરાને સાંતી હાંકી ખેતરે જતા જોતો. તેને પણ એમ ખેતરે જવાનું મન થતું. પણ તેને ખેતર નહોતું. કામ કરવાની ઇચ્છા છતાં તેને માર્ગ ન સૂઝતો. એટલે આમ તે મૂંઝાતો અને દિવસનો ઘણોખરો ભાગ પાસે વહેતી નદીને સામે કાંઠે ભટકવામાં વિતાવતો.

અંતે એક ભલા ખેડુતે શહજોરને સાથી તરીકે રાખ્યો. પ્રથમ તેને હળ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. પણ આખો દિવસ એ પ્રખર તાપની નીચે, તેનાથી તે ન થઇ શક્યું. એટલે તેને ઘાસ ખોદવાનું કામ સોંપ્યું. પણ તે યે તેનાથી ન થઇ શક્યું. ખેડુતે તેને પાણી વાળવાનું અને પંખીઓ ઉડાડવાનું સોંપ્યું. તે શહજોરને ફાવ્યું. તેમાં તેને ગમ્મત પડતી. નાની ગોફણ ફેરવતો

તે ખેતરમાં ઘુમ્યા કરતો અને મધુર કંઠે ગાતો ગાતો, પક્ષીઓને ઉડાડયા કરતો.

શહજોરની મામીએ અને અમીનાએ ગામનાં કપડાં શીવવાનું શરૂ કર્યું.

શહજોર આખો દિવસ ખેતરે રહેતો અને તેની મામી અને બહેન શીવણકામ કરતી. તેમાંથી તેને ગુજરાન જેટલું મળતું. આ રીતે નવાં ઝુંપડાંમાં પણ તેઓ સંતોષથી રહેવા લાગ્યા.

૬§

એ પ્રદેશમાં વર્ષા–ઋતુમાં જબરાં પૂર આવતાં. ગામ બહાર વસનારાઓને સદાય ભયમાં રહેવું પડતું. અને એથી જ, ચોમાસાનાં ચાર માસ, મુસાફરોને માટે ગામમાં સગવડ થતી. શહજોર આ સ્થિતિથી અજાણ હતો. તે તો, એ સરિતા–તટ ઉપર તેની ઝુંપડીમાં જ રહ્યો.

એક દિવસ રાતે, આખો દિવસ ખેતરમાં કામ કરી લોથ થઇ ગયેલો શહજોર, અને તેની મામી અને અમીના ઘસઘસાટ ઉંઘતાં હતાં. શહજોરની વૃદ્ધ માતા દર્દગ્રસ્ત દશામાં એક ખાટલામાં જાગતાં પડયાં હતાં. તેમની છાતી ઉપર, પાસે જ પોઢેલા બાળકના પારણાની દોરી હતી. ઘડી ઘડી વારે તે વૃદ્ધ માતા, નિશ્વાસ નાખતાં–દર્દની ચીસ પાડતાં અને પારણાની દોરી ખેંચી સળવળતા બાળકને શાન્ત કરતાં. બહાર ઝીણો ઝીણો વરસાદ વરસતો હતો; અને ભીષણ મેઘલી જામી હતી.

એકાએક દૂર દૂરથી અવાજ સંભળાયો. વેગબંધ તે નજીક આવતો જતો હતો, અને વધારે ભયાનક બનતો જતો હતો. નદીમાં ઉપરવાસથી જબરજસ્ત પૂર આવતું હતું.

પળવારમાં તો એ પ્રલયપૂર ગામને ફરી વળ્યું. પાણી ગામમાં પેઠાં. શહજોરની ઝુંપડીમાં પણ કેડસમાણાં પાણી ભરાયાં. વૃદ્ધ માતાએ આગળથી જ પૂરનો અવાજ પારખ્યો હતો. પણ તે કાંઇ કરે તે પહેલાં તો તેમનો ખાટલો પાણીમાં તરવા લાગ્યો.

પાણીના જોશથી શહજોરનું ઝુંપડું ડગ્યું, મૂળમાંથી ડોલવા લાગ્યું : પણ પ્રભુકૃપાએ ઉભું રહ્યું. ધર્મશાળાની પાકી ભીંત સાથે ભટકાઇને પૂરનું જોસ નરમ પડતું; પણ જોતજોતામાં એ ભીંત પણ તટી, અને પાણીની ભરતી તેનાં મકાનો સાથે અથડાવા લાગી. શહજોરનું ઝુંપડું એ બધા પાછળ ડગમગતું ઉભું હતું.

ઘરનો બધો સામાન પલળી ગયો અને કેટલોક તણાઇ ગયો. શહજોર અને બધાં સાવ ભીંજાઇ ગયાં. નાનું બાળક બૂમેબૂમ પાડવા લાગ્યું. વૃદ્ધ માતાને સખ્ત શરદી ચડી. માથે કાનના પડદા તોડી અંદર પેસતું કાળભૈરવનું કારમું પ્રલયગીત ગાજવા લાગ્યું. એ સ્થિતિમાં જેમ તેમ રાત વિતાવી, અને સવારે પાણી ઉતર્યાં. આ હોનારતમાં, પાદરેથી કેટલાંક ઢોરો તણાયાં. એ ગામે ગુમાવ્યું અને શહજોરે તેની વહાલી માતા ગુમાવી.

આખી રાત પાણીમાં પલળવાને કારણે, શહજોરની માતાના શરીરને શરદી ચોંટી, તે જીવલેણ ઠરી. આઠેક દિવસ પીડાઇને તે વૃદ્ધ માતાએ દેહ છોડયો. મરતાં મરતાં યે તેમને હૈયેથી નાના શહજોરનું અને અમીનાનું નામ ખસતું નહોતું.

એ મૃત–દેહને માટે શાહજોરની પાસે કફનના પૈસા નહોતા. તેણે તેના ખેડુ–આશ્રયદાતાને આ ખબર કહેવડાવ્યા અને મદદ માગી. તે ખેડુ થોડા સાથીઓને તેડી ત્યાં આવ્યો અને સૌએ મુંગા મુંગા એ વૃદ્ધ માતાને દફન કર્યાં.

એ પૂરને પરિણામે શહજોરની મામીનું બાળક પણ ભરાઈ ગયેલું; તે પણ પીડાયું; એ ત્રણ વખત ઝોકાં ખાધાંઃ પણ પ્રભુ કૃપાએ તેને આરામ થયો.

માતાના મૃત્યુ પછી શહજોરને કેટલાય દિવસ સુધી કામ સૂઝયું નહિ; તે આખો દિવસ ઉદાસીન રહેતો અને અમીનાના ખોળામાં માથું મૂકી રડયા કરતો. ભાઇને રોતો જોઇ બહેન પણ ચોધાર આંસુએ રડતી. મામી પણ ખૂબ મૂંઝાતી. ભાઇ બહેનને વિલાપ કરતા જોઇ, તેનું હૈયું પણ હાથ ન રહેતું. તેમને કોણ દિલાસો આપે ? નદીનાં કલ્લોલ કરતાં જળ પણ, આ દુઃખીઓનું રૂદન સાંભળી, ઘડીભર થંભતાં અને તેમનાં સૂરમાં પોતાનો શોક-સૂર પૂરતાં.

સાંજનું સવાર અને સવારનું સાંજે કમાતા એ કુટુમ્બમાંથી જલ-પૂર રોટીનો આટો પણ ઘસડી ગયેલું અને બાળવાનાં છાણાં લાકડાં પણ પલાળી ગયેલું. એટલે બિમાર માતાને પાવા, શહજોર પાસે રાબ કરવા આટો પણ નહોતો, અને તે ખરીદવા એક પૈસો પણ નહોતો. પણ એ સ્થિતિમાં તો, તેણે કોઇની દયા યાચી, માતાને રાબ પાઇ અને શાન્તિથી મરવા દીધાં. પણ પાછળથી ઘરમાં એક ટંકનું પણ ખાવાનું ન રહ્યું. વારંવાર માગવા જતાં તેને શરમ આવતી અને તેને જોઇ લોકોને પણ કંટાળો આવતો. તેને ભૂખે મરવાનો વખત આવ્યો.

માતાના મૃત્યુને ત્રીજે દિવસે રમજાન મહિનો બેઠો અને શહજોર, તેની મામી અને બહેને પહેલું રોજું પાણી પીને છોડયું. બીજે દિવસે પણ એ જ સ્થિતિ રહી અને બધાએ જલ-પાનથી રોજું છોડયું. ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં, શહજોર નિમાઝ પડતો હતો ત્યારે, એક ડોશી આવી અને અમીનાના હાથમાં બે રૂપિયા મૂકી ગઇ. તે ડોશી શહજોરની માતા પાસે વારંવાર

આવતી અને બેસતી; અને તેમનું દુઃખ સાંભળી દિલાસો દેતી. શહજોરની માતાનાં મરણ પછી, તે આ પહેલી જ વખત આવી હતી. તે આ કુટુમ્બની ગરીબીથી બરાબર વાકેફ હતી અને રમજાન મહિનામાં તેમને કામ આવે, એ બુદ્ધિથી આ સહાય કરવા આવી હતી.

શહજોર નિમાઝમાંથી ઉઠયો, એટલે અમીનાએ એ રૂપિયા ભાઇના હાથમાં આપ્યાં. શહજોરે પ્રભુનો અહેશાન સ્વીકાર્યો અને એ બાઇને આશીષ દેતો ગામમાં જઇ તે આટો લઇ આવ્યો. તેમનું ત્રીજું રોજું પાણીથી છોડવાની વેળા સદ્‌ભાગ્યે વીતી ગઇ.

એ રૂપિયાના આટામાં તેમણે આખો માસ વિતાવ્યો, અને ત્યાં તો ઇદનો ચાંદ દેખાયો, આ આખો માસ શહજોરની આંખો સામે દિલ્હીના દિવસો દેખાતા. તે હજારો ફકીરો અને મુફલીસોની મેદનીમાં મિઠાઇ વહેંચતો, હરખભેર જુમા મસ્જીદમાં ઘૂમતો અને તેની મામી અને અમીના સુંદર શણગાર સજી તેની સાથે ફરતાં, એ દશ્ય તેને સ્મરણે ચડતું, અને સદાય તેના મગજમાં જાગૃત રહેતું. તેની સાથે તેની આજની સ્થિતિ તે સરખાવતો અને તેનાં દિલમાં કોઇ અકલ્પ્ય વેદના જાગતી. હજારો મોહતાજો (મુફલીસો)ના ભોજનદાતાની પાસે આજે પોતાનું રોજું છોડવાનો પણ આટો નહોતો અને કોઇના ધર્માદા ઉપર તેને નિભાવ કરવો પડતો, એ વિચારે તેનું મગજ ફરી જતું, તેની આંખે અંધારાં આવી જતાં, તેની શુદ્ધિ સરી જતી. હજારો ભિખારીઓનો પોષણહાર આજે એક ગામડાનો તિરસ્કાર પામેલો ભિખારી બન્યો હતો !

ઇદને દિવસે સાંજે એક ચૌધરીનો માણુસ, દૂધ અને મીઠા ભાત લઇ શહજોરને ઘેર આવ્યો.

'આજે અમારે ત્યાં નયાજ હતી, તેનું આ ભોજન છે. સાથે આ પાંચ રૂપિયા *જીકવાના છે. દર વર્ષે જીકવામાં અમે બકરી આપતાઃ પણ આ વર્ષે રોકડા આપ્યા છે.'

એમ કહીને એ ભોજન અને એ રૂપિયા તે માણસે શહજોરની પાસે મૂક્યા. શહજોરે તે સ્વીકારી લીધું અને ચૌધરીની રહેમને માટે તેનો ઉપકાર માન્યો. તે આ આનંદ–સમાચાર આપવા તેની મામી પાસે ગયો.

મામીના ચહેરાનો રંગ બદલાઇ ગયોઃ તેની આંખોમાં જ્વાળા પ્રકટી. આજસુધી કદિ પણ કશું નહિ બોલનારી અને બધું ચુપચાપ સહનારી એ અમીર–નારી અંદરથી સળગી રહી હતી. તેને આ સ્થિતિ અસહ્ય લાગી. સલીમ બહાદૂરનું કુટુમ્બ ગામનાં દાન અને જીકવા ઉપર જીવે, એ તેને અકલ્પ્ય લાગ્યું. શહજોરની નામર્દાઇ ઉપર તેને તિરસ્કાર આવ્યો. આવી રીતે ખેરીયત ઉપર જીવવા કરતાં જીવતા જમીનમાં દટાઇ મરવાનું તેને વધારે ગૌરવપ્રદ લાગ્યું. આવા પામર પરિવારને પાપે, આખા મોગલ ઇતિહાસ ઉપર કલંક ચડે છે, એ આ કુલાભિમાની નારીને દેખાયું, એ મીઠો ભાત અને દૂધ જોઇ તેના મ્હોંમાંથી ધગધગતા શબ્દો નીકળવા લાગ્યા. તેના ક્રોધમાં તે શબ્દો તૂટતા જતા હતા.

'આ સ્થિતિ મને અસહ્ય લાગે છે. ચૌધરીઓના જીકવાઓ ઉપર આપણે જીવીએ, તેના કરતાં બહેતર છે કે આપણે આપઘાત કરીએ. આપણું તખ્ત ગયું, આપણો મુગટ ચૂરો થયોઃ પણ એ તખ્ત અને એ મુગટનું ગૌરવ આપણા લોહીમાંથી નથી નાશ પામ્યું. આપણે દાન લેવા નથી સરજાયા. આપણા કુટુમ્બે

---

*જીકવા એટલે ખુદાના નામ ઉપર વાર્ષિક પેદાશનો ચાલીશમો ભાગ કાઢી આપવો તે.

:આજસુધી તલવારના જોરથી રોટી મેળવી છેઃ અને એમ વીરતાપૂર્વક રોટી મેળવવી એજ આપણું કામ છે.'

શહજોર આ સાંભળી ભોંઠો પડી ગયો. તેનું માથું નીચું નમ્યું. તેના કૃત્યથી તેના કુટુમ્બ ઉપર કલંક ચડે છે, એ વિચારે તેની આંખોમાં આંસુ ભરાયાં. પડખે ઉભેલી અમીના પણ ઝાંખી પડી ગઇ.

શહજોર એ ભોજન અને રૂપિયા ચૌધરીને ત્યાં પાછા આપી આવ્યો અને આખું કુટુમ્બ ઇદના તહેવારને દિવસે નિરાહાર રહ્યું.

શહજોરે આખી રાત વિચાર કર્યો અને સવારે કામ શોધવા નીકળ્યો. ભર ચોમાસું હોવાથી ખેતરમાં કશું કામ નહોતું. સિપાઇગીરી કરી શકે તેટલી તેની પાસે તલવારબાજી નહોતી. લૂંટફાટ કરી શકે તેટલી તાકાત નહોતી. તેણે ચોમાસામાં લીલું ઘાસ કાપી ગુજારો કરવા માંડ્યો અને શિયાળામાં સાથીપણું કરવા માંડયું.

એ રીતે આઠેક માસ કાઢ્યા, ત્યાં દિલ્હીમાંથી સમાચાર આવ્યા કે બાદશાહનાં સ્વજનોને કંપની સરકાર પેન્શન આપે છે, અને તેમની લાયકાત જોઇ તેમની માલ મિલ્કત પાછી સોંપે છે.

શહજોર અને તેનું કુટુમ્બ, એ લાભની આશાએ દિલ્હી જવા નીકળ્યાં.

૭ §

સંધ્યાના ઝાંખા ઉજાસમાં દિલ્હીને દરવાજેથી ત્રણ મુસાફરો અંદર પેસતા હતા.

બળવાના એ દિવસો ગયાને લગભગ વર્ષ થવા આવ્યું હતું; છતાં લોકોના દિલમાંથી એ દિવસોની ભયાનકતા નહોતી નીકળી. દિવસે દિવસે તેમના દિલમાં એ ત્રાસ દૃઢ થતો જતો. સૂર્યાસ્ત

પછી તેઓ ઘરની બહાર પગ મૂકતા કંપતા. કંપની સરકારે પણ એક વર્ષમાં તો, પોતાની આણ વર્તાવવા અનેક જાતના ત્રાસો અને જૂલ્મો વરસાવ્યા હતા. ધોળે દિવસે ઘરમાં બેઠેલા જુવાનને ઉપાડી, સરકાર સામે બળવામાં ભાગ લીધો છે એવો આરોપ મૂકી, ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવતા. અનેકને જીવનભરની જેલો મળતી. અનેકનાં ઘરબાર લૂંટાતાં અને કુટુમ્બો રઝળતાં ભીખારી બનતાં. ગોરા સિપાઇનું નામ પડતાં કે સાંજ પછી ડેલીની સાંકળ ખખડતાં, અંદરના લોકો ધ્રૂજી ઉઠતા. એ દિવસોનો ત્રાસ દિલ્હીના બુઝર્ગો આજે પણ યાદ કરે છે ત્યારે ત્રાસી ઉઠે છે.

દિલ્હીના રસ્તાઓ સાવ ઉજ્જડ લાગતા. દુકાનો માલ વિનાની અને ઘરાક વિનાની દેખાતી. મકાનો સાવ નિસ્તેજ અને કાળાં લાગતાં. સમૃદ્ધિ અને વિલાસથી ઉભરાતું એ મોગલોનું પાટનગર છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું.

ત્રણે મુસાફરો આખો દિવસ ચાલી ચાલીને થાકી જવાથી, ધીમે ધીમે ચાલતા હતા. તેઓ માર્ગોથી પરિચિત લાગતા, એટલે તેમને રસ્તો ભૂલવાની બીક નહોતી, કે કયાં જશું તેની ચિન્તા નહોતી. એ ત્રણમાંથી પાછળની સ્ત્રીની પાસે ઝોળીમાં બાળક હતું. તે વારંવાર રડતું અને રસ્તાઓ ઉપરની ભયાનક શાન્તિને ડોલાવતું. તેઓ મસ્જીદને માર્ગે જતા હતા.

તેઓ મસ્જીદે પહોંચ્યા અને બહારની ઉઘાડી જગ્યામાં ઉતર્યા. શાહજોરે તેની માતા અને અમીનાને ત્યાં બેસાડયાં: અને પોતે નાના બાળકને માટે દૂધ લેવા ગયો. બધાને આખા દિવસનો ઉપવાસ હતો.

તે દૂધ લઇને આવ્યો ત્યારે લગભગ અંધારૂં થઇ ગયું હતું. પાસે ત્રણેક ફકીરો પડયા હતા. તે પત્થરો ગોઠવી રોટી

પકાવતા હતા. તે ચુલાના પ્રકાશમાં એક બીજાને અસ્પષ્ટ જોઇ શકાતા. તેમની સાથે થોડી વાતચીત કરી શહજોર મસ્જીદમાં ગયો અને કુવામાંથી પાણી ખેંચી મ્હોં સાફ કર્યું. તેણે એ મીઠું પાણી પેટ ભરીને પીધું અને ક્ષુધાને છીપાવી. તે ડોલ ભરીને બહાર લાવ્યો અને અમીનાને તથા તેની મામીને પાણી પાયું.

થોડી વાર આડી અવળી વાતો કરી, તેણે સાથેના લબાચામાંથી એક ગંદી ચાદર બહાર કાઢી અને તે બિછાવી. તેના ઉપર ત્રણે જણા સૂતાં અને રાતની રાત કાઢવાનો વિચાર કર્યો.

ત્રણેમાંથી કોઇને ઉંઘ આવી નહિ. શહજોરના પેટમાં ભૂખ હતી અને સાથે આટલા મહિના પછી દિલ્હીમાં પહેલી વખત પગ મૂકયો હોવાથી, તેના મનમાં અનેક વિચારો ઉભરાતા. તેની આંખો સામે લાલ કિલ્લાની પાસે ઉભેલું તેના મામાનું એ આલીશાન મકાન તરતું અને તેની અત્યારે શી દશા હશે તેના સંબંધમાં અનેક તરંગો આવતા. તેને એ રોશનીથી ઝગમગતા દીવાનખાનામાં બેઠેલા તેના વૃદ્ધ માતા દેખાયાં; એ વફાદાર મહમદ અને એ અકબર આવતા દેખાયા; તેના પોતાના ઓરડામાં તેને શીખવવા આવતા એ ઉસ્તાદો અને એ હાફીઝો તેણે જોયાં; ઓસરીમાં અને અગાસીમાં નાનો શહજોર અને અમીના કૂદતાં અને રમત કરતાં એ બાલ-દૃશ્ય દેખાયું. એ અને એવાં અનેક સુખી સ્મરણો તેની અંતરની આંખ સમક્ષ ખડાં થયાં. એક દિવસે એકાએક પાછળને બારણેથી નાસવું પડયું એ ભયાનક સ્મૃતિ તેની સામે આવી ઉભી. રસ્તામાં લૂંટાયા. પ્યારા મહમ્મદને ગૂમાવ્યો. ગામમાં વૃદ્ધ મુખીનો આશરો પામ્યા; નદીને કાંઠે પ્રલય-પૂરનો ત્રાસ સહ્યો અને તેનાં માને ખોયાં-એ બધી દુઃખી સ્મૃતિઓ પણ તેને સતાવવા લાગી. અંતે, આજે તે મસ્જીદના ઓટા પર પડયો હતો એ તેને પ્રત્યક્ષ થયું. તેના દિલમાં કોઇ ભાલા ભોંકતું હોય એવી તેને

વેદના થવા લાગી. તે ઘડીવારમાં ચીસ પાડતો અને ઘડીવારમાં બેઠો થઇને રોવા લાગતો. આખી રાત તેણે એ દશામાં વિતાવી.

પાસે ફકીર સૂતા હતા, તે જાગ્યા. તેમણે શહજોરને ચીસ પાડતો સાંભળી, સૂતા સૂતા પડકારો કર્યો, પણ જવાબ મળ્યો નહિ; અને શહજોર બેઠો થઇ રોવા લાગ્યો. એટલે તેને પાગલ માની તેઓ પાછા સૂઇ ગયા.

અમીના અને તેની મામી પણ શહજોરની આ સ્થિતિ જોઈ ન ઉંઘી શકયાં. તેમને પણ આખા દિવસનો કડાકો હતો અને પ્રવાસને અંતે ખુબ થાક લાગ્યો હતો. ઉપરાંત દિલ્હીમાં પ્રવેશતાં, દિલ્હીની અનેક સ્મૃતિઓ તેમના મનમાં પણ જાગૃત થઇ હતી. એટલે તેઓને શહજોરની મનોદશાનો થોડો ખ્યાલ આવતો. અમીના થોડી થોડી વારે શહજોરને 'ભાઇ ભાઇ' કહી આશ્વાસન આપતી અને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કરતી. પણ તે વ્યર્થ જતું. બધાએ એ આખી રાત અત્યંત દુઃખમાં ગાળી. દુઃખ અને સુખ કરતાં તેમની સ્મૃતિઓ કોઇ અનેકગણી વેદનાકારી હોય છે.

શહજોર સવારમાં ઉઠયો અને રઘવાયો બનીને નગરમાં રખડવા લાગ્યો. તે લાલ કિલ્લા પાસે ગયો. તે પોતાના મકાન પાસે જઇને ઉભો. તેણે અંદર નજર કરી. દરવાજે અંગ્રેજ સિપાઇઓ બેઠેલા દેખાયા; અને અંદર સિપાઇઓને રહેવાની 'બેરાકો' રચેલી દેખાઈ. તેને પોતાના મકાનમાં દુશ્મનનું લશ્કર રહેતું જોઇ તેની આંખમાંથી તણખા ઝરવા લાગ્યા; તેના દાંત કચકચવા લાગ્યા; તેના હોઠ તિરસ્કારમાં ભીંસાયા; તે ક્રોધમાં કંપી ઉઠયો; પણ તે અશક્ત હતો.

તેની પાસે થોડા પૈસા હતા, તેનો આટો લઇ પાછો તે મસ્જીદે આવ્યો અને પત્થરો માંડી રોટી પકાવી. તે ખાઇને

પાછો નીકળ્યો અને લાલ કિલ્લાની આસપાસ ઘૂમવા લાગ્યો. તેના ચહેરા ઉપર ઝનુન દેખાતું અને તેની ચાલમાં ઉન્માદ દેખાતો.

તે દિલ્હીમાં આવ્યો, ત્યારે કંપની સરકારની રહેમ માગવાના ઇરાદાથી આવ્યો હતો. પણ દિલ્હીની એ દશા જોઇ–તેના મકાનની એ દશા જોઇ, તેની નસોમાંનું લોહી ઉકળવા લાગ્યું હતું. દુશ્મનોની પાસે ભીખ માગવાના વિચારને માટે તે અંદરથી બળવા લાગ્યો. તેના મગજમાં એક જ વાત ભરાઇ કે મારામાં તાકાત હોય, મારી પાસે શસ્ત્રો અને સૈન્ય હોય, તો એ પચાવગીરોને મારી કાઢું. તેના લોહીમાં મોગલ સામ્રાજ્યના સ્થાપક તેના દાદા બાબરના રક્તનું કોઇ બિન્દુ રહ્યું હશે, તેથી તે આજે એ સામ્રાજ્ય પાછું ઘેર કરવાનાં ઘેલાં સ્વપ્નાં ઘડતો હતો.

સાંજે તે આખી દિલ્હીમાં રખડી મસ્જીદે આવ્યો અને સવારની રોટીનો વધેલો ટુકડો ખાઇ, જમીન ઉપર આળોટવા લાગ્યો. તેની મામી અને અમીના આખો દિવસ એ ઉઘાડી જગ્યામાં એકલાં બેસી રહ્યાં હતાં. તેમણે શહજોરને જોઇ સહેજ પૂછવા માંડયું. આખો દિવસ તે ક્યાં રઝળ્યો તે તેમને જાણવાની ઇંતેજારી હતી. પણ શહજોરે કશો જવાબ ન દીધો. તેનું મગજ ભમતું હતું.

આખી રાત તેણે એનું એ દુઃખ અનુભવ્યું. તે રોયો, ચીસો પાડી અને હાથ પછાડયા. પાછો સવારમાં વહેલો ઉઠીને લાલ કિલ્લાને દરવાજે ઉભો. શહજોર ગાંડો થઇ ગયો હતો.

બપોરે તે મસ્જીદે આવ્યો; પણ કશું લીધા વિના આવ્યો. તે કશું બોલ્યો નહિ, અને ચુપચાપ બેઠો. તેની મામીએ કાલના વધેલા આટામાંથી રોટી બનાવી તે ઝટપટ ખાઇને તે પાછો ચાલ્યો ગયો. ખુબ અંધારૂં થયા પછી તે પાછો આવ્યો અને ખાધા વિના સૂઇ ગયો. તેની બહેને અને મામીએ અનેક વખત કરગરીને પૂછ્યું. પણ તો યે કશો જવાબ દીધો નહિ.

શહજોરની આ દશા ચારેક દિવસ રહી. તે બપોરે અને રાત્રે ઘેર આવતો અને આખો દિવસ દિલ્હીમાં, અને ખાસ કરીને લાલ કિલ્લા પાસે રઝળતો.

હવે તેનો ઉન્માદ વધ્યો હતો. તે સાચે જ ગાંડો થયો હતો. તે કોઇ વખત ખાવા આવતો અને ઘણી વખત આવતો પણ નહિ. તેમજ તે તેની બહેનને કે મામીને કે કોઇને જવાબ જ દેતો નહિ. તેના મનમાં આવે તે શબ્દો જ તે વખતે વખતે બોલ્યા કરતો.

એ પાગલ દશામાં તે એક દિવસ નાસી ગયો, તે પાછો કોઇ દિવસ દેખાયો જ નહિ. તેની મામીએ અને બહેને કેટલાય દિવસ સુધી ખુબ વાટ જોઇ; પણ તે કદિ પાછો ફર્યો જ નહિ. શહજોર તેના દાદાનું સામ્રાજ્ય જીતવા સૈન્ય અને શસ્ત્રો એકઠાં કરવા ગયો હતો!

અમીના અને તેની મામી સાવ અનાથ બની ગયાં. તે હવે શું કરે? ક્યાં જાય? થોડા દિવસ સુધી તે ત્યાં જ રહ્યાં અને આસપાસના લોકોએ, તેમની સ્થિતિ જોઇ, દયા ખાઇ, રોટલો આપ્યો. તે કોણ છે તે હજી કોઇએ જાણ્યું નહોતું.

રમઝાન મહિનાની એક સાંજે તેઓ જુમ્મા મસ્જીદમાં રોજું છોડવાની વાટ જોતાં બેઠાં હતાં. તેમના ચહેરા દુઃખ અને દરિદ્રતાએ સાવ ફેરવી નાખ્યા હતા.

ત્યાં એક મોગલ સિપાઇ આવ્યો. તે મોગલોની નોકરી છોડી કંપની સરકારની નોકરીમાં રહ્યો હતો. તેણે તેમને જોયાં અને ઓળખ્યાં. તે તેમની પાસે ગયો અને ખાત્રી કરી. અમીનાની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ ચાલ્યાં.

બીજે દિવસે તે સિપાઇએ, કંપની સરકારના કોઇ અમલદારને મળી, આ દુઃખી મોગલ–નારીઓની કથની કહી. એ અમલદારનું દિલ પીગળ્યું અને તેણે તેમને રૂ. પાંચ પાંચની જીવાઇ આપવા ગોઠવણ કરી.

તે દિવસથી અમીના અને તેની મામી દિલ્હીના એક પરામાં રહ્યાં. તેઓ હંમેશાં સાંજે શહજોરની વાટ જોતાં; પણ તે કોઇ દિવસ પાછો આવ્યો જ નહિ.

ભિખારી રાજકુમાર

૧૬

દિલ્હીના રસ્તાઓ ઉપર, એક અંધારી રાતે, ગોઠણબુડ પાણી ચાલ્યું જતું હતું. ઉપરથી પથરાનો વરસાદ વરસતો હોય, એટલા જોશથી પાણી પડતાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે વીજળીના, કાળજું ચીરીને સીધા અંદર ઉતરી જાય એવા સબકારા થતા હતા.

એવી એ ભયાનક રાત્રિએ એક અંધ ભિખારી, પાણી ખુંદતો અને ઠેબાં ખાતો ખાતો ચાલ્યો જતો હતો. તેના શરીર ઉપર માત્ર એક સાવ ફાટેલો અને ગંધાતો કાળો ઝભ્ભો હતો. તેના છેડા ઉપરની લટકતી લીરોમાંથી વરસાદનું પાણી ટપકી ટપકીને નીચે ચાલ્યા જતા પ્રવાહમાં ભળતું હતું. તેના એક હાથમાં લાકડી હતી અને બીજા હાથમાં નાનું ફાનસ હતું. તેના ચહેરા ઉપર દુઃખની કરચલીઓ દેખાતી. તે અકાળે વૃદ્ધ લાગતો. તે થોડે થોડે અંતરે અટકી, તેના અતિ નબળા અવાજે

'યા ખુદા એક પૈસેકા આટા દિલવા દે'

એવી બૂમ પાડતો હતો. વરસાદ અને વાવાઝોડામાં તેનો નબળો અવાજ વધારે નબળો બનતો. અને એવે વખતે તેનો એ સાદ

સાંભળે પણ કોણ? અને સાંભળે તો, એ મિસ્કીનને રોટલાનો ટુકડો કે લોટની ચપટી આપવા જવા જેટલી અનુકમ્પા કોના હૃદયમાં જાગે?

તેના અવાજનો કશો પ્રતિ–ઉત્તર મળતો નહિ; છતાં તે, હંમેશના અનુભવથી ટેવાઇ ગયો હોય તેમ, તેની ધીમી ગતિએ ચાલ્યો જતો હતો.

આ બુઢ્ઢાના બાળપણમાં તેને સૌ આલમ સાહેબ મિરજા કમર સુલતાન બહાદૂરના નામથી ઓળખતા. તે શહેનશાહ બહાદૂર-શાહની પુત્રી કરીશા બેગમનો એકનો એક પુત્ર હતો.

કંપની સરકારે દિલ્હીનો કબજો લીધા પછી, વીશ વર્ષે તે રાત્રિના અંધકારનો આશરો લઇ, દિલ્હીના રસ્તા ઉપર ભીખ માગતો ભટકતો. લોકો તેનું નામ ભૂલી ગયા હતા. પણ કોઇક કોઇક બહાદૂરશાહના પરિવાર તરીકે તેને પિછાનતા અને તેની આ દુર્દશા જોઇ દયા ખાતા.

બધા રાજકુમારોની જેમ તે પણ બાદશાહી મહેલમાં જન્મ્યો હતો. જ્યારે તેની બાળ આંખો પ્રથમ ઉઘડી, ત્યારે તેની તહેનાતમાં અનેક દાસીઓ ઉભી હતી. પારણામાં પોઢેલો તે કુમાર જરા સળવળતો ત્યાં તો અનેક દાસદાસીઓની આંખોમાં ચિન્તા ઉભરાતી. તે રડતો, ત્યારે સોનાના આંસુ ઝરતાં.

મીરજા કમર સુલ્તાન ચાલતાં શીખ્યો. ત્યારે તેમની સેવામાં શહેનશાહતના અનેક સરદારો હાજર થયા. એ બાળ–કુમારને હાસ્યે તેમને દુનિયાની દૌલત મળી હોય એટલા તેઓ રાજી થઈ જતા; અને તેનું મ્હોં જરા નરમ દેખતાં, તેમના મોઢાં વીલાં થઇ જતાં. કુમારની આંખને ઇસારે, તેને પ્રસન્ન રાખવાને, મોટા મોટા ઉદ્દણ્ડ સરદારો પણ દોડાદોડી કરી મૂકતાં. કુમારના

નાના મગજમાં એક જ વાત વસી ગયેલી કે તે, તેની નજર સમક્ષ નાચતા એ બધા સરદારો ઉપર, તેમજ તેની દ્રષ્ટિએ જે જે ચડે તે બધા ઉપર અમલ કરવાને જ સર્જાયો છે. તે એમ જ માનતો કે તે બધાનાં માથાં ઉપર બેસવાને જ નિર્માયો છે. તેને એ ખ્યાલ નહેતો કે દુનિયામાં આ સિવાય બીજા પ્રકારનાં પણ જીવન છે.

એ પછી જુવાનીની મોસમ આવી. યુવાન મીરઝા કમર, તેના પોતાના તબેલામાંથી સુંદર પાણીપંથી ઘોડી કાઢી હંમેશાં ફરવા જતો. તેને સુંદર વસ્ત્રોનો અને મોહક ટાપટીપનો બહુ શોખ હતો. તેનું રૂપ લોભામણું હતું. તે જોઇ નગરની નારીઓ ગાંડી બનતી. તેની ગરવી ચાલ અને તેના વદન ઉપર શોભતું રાજવી તેજ જોઇ, બહાદૂરશાહના સરદારોના હાથ આપોઆપ ઉંચા જતા અને તેમની કેડ આપોઆપ નીચી નમતી. તેને સૌ ઝુકી ઝુકીને સલામ કરતા. આવો સ્વરૂપવાન અને સોહામણો દૌહિત્ર જોઇ બહાદૂરશાહની છાતી ગજ ગજ ઉછળતી.

મીરઝા કમરને જોઇ તેની માતા કરીશા બેગમનો હરખ તો ક્યાંય માતો જ નહિ. તે તેના મનોભાવ છુપાવવા ખુબ પ્રયત્ન કરતી, પણ તેની હસતી કીકીઓ સદાય તેને હરાવતી.

૨૬

બહાદૂરશાહના શિર ઉપરથી શહેનશાહી તાજ ખેંચાયો. કરીશા બેગમ બહાદૂરશાહના પરિવાર સાથે જંગલમાં નાસી. મીરઝા કમર પણ નાસ્યો. ગામડીઆઓના ટુકડા ખાઇ, એકાદ વર્ષ વીતાવ્યું. બળવો શાન્ત થયો. દિલ્હીના મિનારા ઉપર કંપની સરકારનો ધ્વજ સગર્વ ઉડવા લાગ્યો બળવાખોરો પકડાવા લાગ્યા અને શરણે આવવા માંડ્યા. કંપની સરકારે રહેમ બતાવવાની

નીતિ સ્વીકારી. બહાદૂરશાહના દોષિત મનાયેલા સ્વજનોને દિલ્હીના ચોકમાં ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યા અને નિર્દોષને નાની નાની રકમના વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં.

મીરઝા કમર ચીંથરેહાલ દશામાં એક દિવસ દિલ્હી આવ્યો. તેણે કંપની સરકારના દરબારમાં કેટલાય ધક્કા ખાધા. તે બહાદૂરશાહનો દૌહિત્ર છે એમ પૂરવાર કરી આપ્યું. પોતે બળવામાં કશો ભાગ નથી લીધો અને સાવ નિર્દોષ છે એવાં પ્રમાણ રજૂ કર્યાં; અને હવે પછી સરકારને સદા વફાદાર રહેશે એવું વચન આપ્યું. કંપની સરકારે તેના એ પૂરાવાઓ અને પ્રમાણો અને વચનો સ્વીકારી, જીવે ત્યાં સુધી તેને, માસિક રૂા. પાંચનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. મીરઝા કમરે તે સ્વીકાર્યું, અને તે દિલ્હીના એક લત્તામાં વસ્યો.

મીરઝા કમરને હલકા માણસની સોબત થઇ. તેને અનેક વ્યસનો ચોંટયાં. તેના પાંચ રૂપિયા તો એ વ્યસનો જ ખાઇ જવા લાગ્યાં. અને ઉલટું ઉપરથી કરજ થવા માંડયું. થોડાં વર્ષમાં કરજ એટલું વધી ગયું કે તેને એ વર્ષાસન લેણદારને માંડી આપવું પડયું. તે ભિખારી બની ગયો.

વ્યસની માણસ કામધંધો શું કરે? તેને ભીખ માગવા સિવાય કશો ધંધો સૂઝે જ નહિ. પણ આ મીરઝા કમરને ભીખ માગતાં શરમ આવતી હતી. તેને હાથમાં શકોરૂં લઇ બજારમાં ભીખ માગતાં લોકો જુએ, એ દશા લજ્જાસ્પદ લાગતી. એટલે તે રાત્રિના અંધારામાં નીકળતો.

કોઇ તેને પૂછે કે 'ભાઇ! તું દિવસનો કેમ દેખાતો નથી? તો તો તને કોઇક ખાવાનું પણ આપે.' ત્યારે તે જવાબ આપતો કે, "દિવસના મારો પગ નથી ઉપડતો, કેટલીયે વખત બબ્બે દિવસની લાંધણ થાય છે; પણ તે છતાં યે, હું દિવસના

પ્રકાશમાં નથી નીકળી શકતો. જે રસ્તાઓ ઉપર મારી સ્વારી નીકળતી ત્યારે લોકો ઝુકી ઝુકીને સલામ કરતા, તે જ રસ્તા ઉપર આજે હાથમાં શકોરૂં લઇ નીકળતાં મારો જીવ નીકળી જાય છે. એટલે હું રાતનો નીકળું છું."

થોડાં વર્ષ એ દશામાં વિતાવ્યાં, ત્યાં તેની આંખોનું નુર ચાલ્યું ગયું. તેને અંધાપો આવ્યો.

અંધ દશામાં પણ તે રાતે જ નીકળતો. અને ખુદા જે કંઇ આપે તેથી સંતોષ માનતો. કોઇ દિવસ તે ખાલી હાથે પાછો ફરતો તો કોઇ દિવસ તે રોટીનો ટુકડો મેળવતો. જ્યારે તે ખાલી હાથે પાછો ફરતો ત્યારે તેને વિષાદ ન થતો. જ્યારે તે ઝોળી ભરીને આવતો, ત્યારે તેને હર્ષઘેલછા ન આવતી. એ બધામાં ખુદાએ અર્થ મૂકયો છે એમ તે માનતો.

જીન્દગીના પાછલા ભાગમાં તેને વિરાગ આવેલો. તેના દિલમાં આગળના અનેક કૃત્યોને માટે અનુતાપનો અગ્નિ સળગેલો. તેણે એક રાજકુમારીની સાહ્યબી પણ ભોગવી, અને એક મિસ્કીનની ગરીબી પણ ભાળી; તેણે વિધિની કૃપાનો સ્વાદ પણ ચાખ્યો અને તેની ખફા નજરનો અનુભવ પણ કરી લીધો. તેણે ઉત્થાન પણ જોયું અને પતન પણ જોયું; તેણે એક ભવમાં બે જીન્દગી ભોગવી લીધી. એ બધામાં તેનું ભક્તિની મસ્તીએ ચડેલું હૃદય પ્રભુની લીલા નીરખવા લાગ્યું અને તે બધા સંજોગોમાં શાન્ત અને સંતુષ્ટ રહેવા લાગ્યો.

તે દિલ્હીની બહારના ભાગમાં એક ઉઘાડી છાપરીમાં રહેતો. કોઇ કોઇ દિવસ કોઇક તેને ત્યાં આવીને ખાવાનું આપી જતું. જ્યારે બે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થાય, ત્યારે તે, અંધારૂં થયા પછી, તેનું નાનું ફાનસ અને લાકડી લઇ ભીખ માગવા નીક-

જાતો અને 'યા ખુદા એક પૈસેકા આટા દિલવા દે' એ બૂમ પાડતો. ધીમે ધીમે લોકો એ અવાજથી પરિચિત થઈ જવાથી, રાત્રે પણ બહાર આવીને ખાવાનું આપતા.

એ રીતે દશ વર્ષ સુધી, કરીશા બેગમના એકના એક એ પુત્રે દિલ્હીની બજારોમાં એક પૈસાના આટા માટે બૂમો પાડી. પછી તે પરલોકવાસ પામ્યો.

આજે પણ, એ બૂમો સાંભળનાર કોઇ કોઇ વૃદ્ધ રાત્રે જ્યારે તેમના પૌત્રને ખોળામાં સુવડાવી નિરાંતે ફળીમાં બેઠા હોય છે, ત્યારે એ નીરવ શાન્તિમાં અંધારૂં ભેદીને તેમના કાનમાં ધીમો અવાજ સંભળાય છે કે :

'યા ખુદા એક પૈસેકા આટા દિલવા દે!'

એક રાજકુટુંબ

૧

દિલ્હીના બહારના ભાગમાં ગરીબ લોકોનાં ઝુંપડાંઓની વચ્ચે એક સૌથી વિશેષ ગરીબ ઝુંપડું ઉભું હતું. તેની અંદર એક ખુણામાં લુગડાંના થોડા ગાભા પડયા હતા, અને બીજા ખુણામાં એક નાનો ચુલો હતો. એ સિવાય તેમાં કશી પૂંજી નહોતી. તે સાવ વેરાન લાગતું.

તેમાં ત્રણ નાના બાળક અને એક અઢાર વર્ષની યુવતી બેઠી હતી. બાળકો શેરીમાંથી કાંકરાની છાળ ભરી લાવતાં અને તે તેમના ઘરમાં ઠલવતાં. તેઓ એ પ્રકારની નિર્દોષ રમત રમતાં, અને થોડી થોડી વારે તે યુવતી પાસે જઇ 'બેન, ખાવા દે, ખાવા દે,' એવી બૂમો પાડતાં. તેમનાં મોઢાં દયામણાં લાગતાં.

યુવતી ઝુંપડીના દ્વાર પાસે બેઠી હતી. તે કોઇના આવવાની વાટ જોતી લાગતી હતી. તેની આંખોમાં દુઃખ ભર્યું હતું. તેના વદન ઉપર વિષાદ છવાયો હતો. આવડી ઉમરમાં તેને જીંદગીના કેટલાય કડવા અનુભવો થઇ ગયા હશે, એમ તેના દર્દભર્યાં મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું.

આકાશમાં સંધ્યા ખીલી અને આથમી. પૃથ્વી ઉપર રાત્રિનાં અંધારાં ઉતરવા માંડ્યાં. છતાં તે યુવતી ઉંબરા ઉપર બેસી રહી. તે કોઇની વાટ જોતી હતી, તે હજી આવ્યું નહિ. પેલાં બાળકો થાકીને તેમની બેનને કુંડાળું વળીને બેસી ગયાં. તેઓ પણ તેમની આતુર આંખોએ અંધારા રસ્તા ઉપર જોવા લાગ્યાં.

રાત વધવા માંડી. આસપાસનાં ઝુપડાંઓમાં ઝાંખા દીવાઓ ઝગતા દેખાતા હતા અને બધાં તેમના ઘરના પુરૂષની સાથે બેસી, આખા દિવસની તનતોડ મહેનત પછી, રાતનો મીઠો રોટલો જમતાં હતાં. ચોગમ શાન્તિ લાગતી. તે વખતે આ યુવતી પોતાના ઉંબરા ઉપર જ બેઠી હતી. હજી કોઇ આવ્યું નહિ. તેના મનમાં અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. તેની ચિન્તા વધવા લાગી. બાળકોમાંથી બે ભૂખના માર્યાં, રોટલો રોટલો કરતાં ઉંઘી ગયાં, અને ત્રીજું આળોટતું હતું.

અંતે યુવતીએ ઉભા થઇ દીવો ટપકાવ્યો અને પછી તે પાછી બારણા પાસે આવીને બેઠી. ત્રીજું બાળક પણ પોઢી ગયું. હજી કોઈ આવ્યું નહિ. તેની ધીરજનો હવે અન્ત આવતો હતો.

આ સ્થિતિમાં અર્ધોએક કલાક ચાલી ગઇ. એક એક પળ તેને એક જુગ જેવડી મોટી લાગતી. જરા યે અવાજ સંભળાય કે તરત જ તે પોતાની બન્ને આંખો બરાબર ઉઘાડી અંધારૂં ભેદીને જોતી. પણ કોઇ દેખાતું નહિ.

તેની આંખોમાંથી ધીમે ધીમે આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તેને અનેક પ્રકારની અમંગળ શંકાઓ થવા લાગી. છતાં યે કોઇ ન દેખાયું.

આકાશ તેનાં તારક–નેત્રોથી આ દુઃખી નારીનું દુઃખ જોઇ રહ્યું હતું. તે યે આ દુઃખ જોઇ દુઃખી થતું હશે, એમ તેની આંખોની ઝણુક ઝણુક કરતી અને ઘડીમાં ઝાંખી પડતી રોશનીથી

લાગતું. આ સ્ત્રી પણ દિલાસો ખેંચવા કોઇ કોઇ વખત આકાશ સામું જોતી અને તારાઓ તેના ઉપર અનુકમ્પા વરસાવતા.

તે તેના પિતાની વાટ જોતી બેઠી હતી. તેના પિતા વહેલી પ્રભાતમાં ઘેરથી ગયા હતા, તે હજી મોડી રાત સુધી પાછા આવ્યા નહોતા. બપોરે રોટલો ખાવા પણ નહોતા આવ્યા. તેની પાસે સૂઇ ગયેલાં તે બાળકો તેનાં ભાંડુઓ હતાં. તે ચારે ભાંડુઓ અને વૃદ્ધ પિતા કેટલાંય વર્ષથી આ ઝુંપડીમાં રહેતાં. તેમની મા વર્ષો પહેલાં મરણ પામી હતી. એટલે ઘરનો બધો ભાર આ યુવતીને ગળે હતો.

૨ §

આ કુટુમ્બ બહાદૂરશાહ બાદશાહનો પરિવાર હતો. બળવા પહેલાં તે બાદશાહની સાથે લાલ કિલ્લામાં રહેતાં, અને બળવા પછી, આ ઝુંપડામાં છુપી રીતે રહેતાં.

બળવા પહેલાં આ બાળાનો વિવાહ એક રાજકુમાર સાથે કરેલો. બળવામાં તે કુમાર સરકાર સામે લડયો, પરાજય પામીને પકડાયો અને જેલમાં પૂરાયો. એક રાતે પહેરગીરોને સમજાવી, જેલ તોડીને તે નહાસ્યો. ત્યારથી તે દારૂના નિશામાં ચકચૂર રહી, આસપાસમાં છુપાતો, રઝળતો. તેનો પત્તો લાગવાથી આ બાળાના પિતાએ બાળાને તેની પાસે મોકલી. પણ પકડાવાની દહેશતમાં સદાય ભટકતો ફરતો, અને વ્યસનો અને બદચાલમાં ઉતરી ગયેલો આ રાજકુમાર, તેની એ સ્ત્રીને કયાં સાચવે? બાળા ખૂબ દુઃખ પામી પાછી પિતાને ઘેર આવી અને પિતાની સાથે રહેવા લાગી. પિતાને એક પેટ વધારે ભરવાની ચિન્તા વધી. પણ તો યે તેણે આશરો આપ્યો.

બાળા બુદ્ધિશાળી અને સ્વરૂપવંતી હતી. તે તેનાં નમાયાં ત્રણે ભાંડુઓને મોટી બહેનના અગાધ વહાલથી સંભાળ રાખતી.

તે ઘરનો બધો વહીવટ બહુ જ ચતુરાઇથી ચલાવતી. તેના પિતાની બેરોજગારીમાં તે તેને મદદરૂપ થઇ પડતી. તેને શીવવાનું કામ આવડતું. તે દિવસે વસ્ત્રો શીવવાનું કામ કરી થોડી કમાઇ કરતી, અને તેમાંથી બધાં નિર્વાહ કરતાં. અત્યારે પિતા સાવ બેરોજગાર હતા, એટલે કુટુમ્બના લુખ્ખા રોટલાનો આધાર આ બાળાની કમાઇ ઉપર હતો.

તેના જીવનનું અઢારમું વર્ષ વહ્યું જતું હતું. તેની વસંત હજી મ્હોરતી હતી. તેના અંગ ઉપર હજી જુવાનીની અરૂણુરંગી રતાશ ખીલી યે નહોતી, ત્યાં તે યૌવનની સરિતા તરી સામે પાર ઉતરી ગઇ હોય એવી અકાળે વૃદ્ધ લાગતી. તેના દિલમાં સદાય વેદના—જ્વાળા સળગ્યા કરતી. તેના દુ:ખની કોઈ સીમા નહોતી. તે આંબાના આશ્રય વિના, ધૂળમાં રજોટાતી અને ચગદાતી, ઉગતાં જ કરમાઇ જવા માંડેલી કોઇ વેલી જેવી લાગતી. એ છતાં તે સમજુ હતી; એટલે તેનું દુ:ખ તે દિલમાં જ દબાવી રાખતી અને ઉલટું તેના પિતાને આશ્વાસન આપતી.

તેના પિતા પહેલાં તો સદર બજારમાં એક મુસલમાન સોદાગરને ત્યાં નોકર હતા. પણ એ સોદાગર કલકત્તા ચાલ્યો ગયો. એટલે તે છેલ્લાં આઠ દિવસ થયાં બેરોજગાર હતા. નોકરી શોધવાને તે દિલ્હીની દુકાને દુકાને આથડતા. પણ લાકડીને ટેકે લથડતા ચાલતા એ વૃદ્ધને કોઇ નોકરી ન આપતું. મોગલ સમ્રાટ ઔરંગશાહનો પ્રપૌત્ર તેના પાટનગરમાં નોકરી શોધતો રખડે અને તેને કોઇ દુકાને પગ પણ મૂકવ. ન દે એ તો પરમ સમર્થ વિધાતા જ કરી શકે.

આઠ દિવસ થયાં તે હંમેશાં સવારથી નોકરીની શોધમાં નીકળતા; અને બપોરે રોટલો ખાઇ પાછા એ કામે ચઢતા, અને પાછા સાંજે લોથ થઇને પાછા આવતા. પણ ક્યાંય જરા યે આશા ન દેખાતી. આજે સવારના તે નીકળ્યા હતા. એક દુકાનદારની ખુશામદમાં બપોરના ચાર કલાક વીતાવ્યા,

એટલે રોટલા ખાવા પણ ન જઇ શક્યા. એ દુકાનદારે અર્ધો દિવસ સલામો ઝીલી, અન્તે તે વૃદ્ધને ના સુણાવી. તે બીજી દુકાને ચાલ્યા. ચાર પાંચ દુકાનો ઘુમી, એક શરાફની દુકાને જરા આશા દેખાતાં, રાતના દશ વાગ્યા સુધી ભૂખ્યા બેસી રહ્યા. દુકાન વધાવતી વખતે શેઠે સવારે આવવાનું કહ્યું અને તે વૃદ્ધ લથડતે પગે ઘર તરફ આવવા નીકળ્યા. એક વખત જેની તહેનાતમાં અસંખ્ય દાસદાસીઓ ઝુકતાં ઉભાં રહેતાં, તે જ માણસને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં ગુમાસ્તાગીરી શોધવા ચૌદ ચૌદ કલાક ભટકવું પડે અને તેને પરિણામે નિરાશ થઇ પાછા વળવું પડે, ત્યારે તેની મનોવૃત્તિને કેવા આંચકા લાગતા હશે?

તે મોડી રાતે ઘેર આવ્યા. બારણામાં તેમની પુત્રી વાટ જોતી બેઠી હતી. પિતાને જોઇને તે જાગૃત બની. તેણે ઝડપથી આંખો સાફ કરી નાંખી અને અબ્બાજાનને આવકાર દીધો. અબ્બાજાને આખા દિવસની કથની પોતાની પુત્રીને કહી અને આવતી કાલની આશા બતાવી.

પિતાએ પુત્રીની સાથે બેસી, એ મોડી રાત્રે, એ ઝાંખા દીવાના અજવાળામાં ટાઢો રોટલો ખાધો, અને સુવાની તૈયારી કરી.

પુત્રીએ ખુણામાં પડેલા ગાભાઓમાંથી એક કાળી ચાદર કાઢી. તે લાંબી બિછાવી. તેના ઉપર ત્રણે બાળકોને આડાં સુવરાવ્યાં. અને વધેલી ચાદર તેમને ઓઢાડી. એ બાળકોનાં અંગ ઉઘાડાં હતાં. તેમને એ અર્ધી ચાદર સિવાય કશું ઓઢવાનું નહોતું. તેમાંથી તેમનાં પગ ઉઘાડા રહેતા. તેમણે તે ટુંટીયા વાળી ચાદરમાં ઢાંકી દીધા.

મોટી બહેન એ ચાદરની એક કોરે સૂતી. અને બીજી બાજુએ તેમના પિતા ઉઘાડી જમીન ઉપર સુતા. તેમને કશું

ઓઢવાનું નહોતું. પિતાના શરીર ઉપર એક અનેક થીગડાંવાળો ઝબ્બો હતો. તે પહેરીને તે દિલ્હીની દુકાનને પગથીએ ઉભતા, અને રાતે તેનું બિછાનું બનાવતા. એ ઝબ્બામાં શરીર સંકોરીને તે સુઇ ગયા. મોટી બ્હેન પણ સૂઈ ગઇ.

દિલ્હીમાં કોઇ કોઇ વખત શિયાળામાં એવી સખ્ત ટાઢ પડે છે, કે જ્યારે ગોળાનાં પાણી હિમ બની જાય છે. આ કમનસીબ રાત્રે એવી સખ્ત ઠંડી હતી.

સવારે વહેલા ઉઠી મ્હો ધોઇ પિતા પહેલા શરાફની દુકાને ગયા. દુકાન હજી ઉઘડી યે નહોતી. દશેક વાગ્યે શેઠે આવી તેને દરવાજે બેસવાનું કામ સોંપી, નોકરીમાં રાખી લીધા.

બપોરે જુવાનની ઝડપથી પિતા ઘેર આવ્યા. દિલ્હીની શહેનશાહત પાછી મળી હોય એટલો તેમના મ્હોં ઉપર આનન્દ હતો. બધા સાથે બેસીને જમ્યા.

૩§

છ મહિના સુધી એ નોકરી ટકી. પછી પિતા માંદા પડયા. મોટી બહેન એકલી આખો દિવસ કામ કરી કુટુમ્બનો ગુજારો કરવા લાગી. પિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યા. મોટી બહેન અને ત્રણ બાળકો પાછળ રહ્યાં.

મોટી બહેન લુગડાં શીવે છે અને તેમાંથી તેનાં ભાંડુઓનું અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. એક ભાઇ મોટો થવાથી મદ્રેસામાં ભણવા જાય છે અને તેની પાસે આખો દિવસ ખેલે છે. કોઇ તેમને નથી જાણતું કે આ દિલ્હીના છેલ્લા મોગલ શહેનશાહ બહાદુરશાહનો પરિવાર છે.

આ કુટુંબની આ દશા મેં મારી નજરે નિહાળી છે. બિછાના ઉપર પડેલા એ વૃદ્ધ રાજવંશીને મેં જાતે જોયા છે. મરતી વખતની તેમની છેલ્લી ઈચ્છા મુજબ, તેમનું નામ હું અપ્રકટ રાખું છું. —લેખક

કુલ્શૂમ જમાની બેગમ

૧૬

મારું નામ કુલ્શુમ જમાની બેગમ. હું સમ્રાટ બહાદુરશાહની અતિ લાલન પામેલી પુત્રી. મારી જીવન–કથા રોમાંચકારી છે. તેમાં પ્રભુએ, ઘેરા અને આછા, તેજસ્વી અને ઝાંખા અનેક રંગો પૂર્યા છે. તે નિરખનારની નજરમાં સદાને માટે વસી જાય એવા મોહક ચિત્ર સમી છે: તે સાંભળનારની કલ્પનાને બે ઘડી પરહેજ કરી રાખે એવા કરૂણ કાવ્ય સમી છે. વાંચનાર! તું આ કથા વાંચજે, ફરી ફરીને વાંચજે, તારા દિલને તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી, તું ન કંટાળે ત્યાં સુધી, ફરી ફરીને વારંવાર વાંચજે પણ આ એક બાદશાહની પુત્રીની દુ:ખકથા છે માટે તેના તરફ દયાભાવની પૂર્વસ્થાપિત પક્ષપાતી લાગણીપૂર્વક ન વાંચતો: કે આ એક નવા સ્થપાતા સામ્રાજ્યના સેવકોના જૂલ્મ અને અત્યાચારની દર્દકથા છે માટે તેમના તરફ પૂર્વસ્થાપિત તિરસ્કાર–ભાવપૂર્વક ન વાંચતો. તું વાંચજે, સાવ નિષ્પક્ષપાતપૂર્વક; અને છતાં યે તારા દિલમાં કરૂણા ઉપજે, તારી આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલે, તો તું જરૂર મારી કબર ઉપર, મારા બહાદુર-શાહ પિતાની કબર ઉપર, મોગલ સામ્રાજ્યની કબર ઉપર, તારા અશ્રુઓ વરસાવજે. પ્રભુએ જેને દિલ આપ્યું છે એવા અનેક પુરૂષોએ અને સ્ત્રીઓએ મારી કથા સાંભળી છે; અને

સાંભળતાં સાંભળતાં ચોધાર આંસુએ રોયા છે અને મને પણ, મારા એ દુઃખોની સ્મૃતિઓએ રડાવી છે, ઓ ખુદા !

* * *

જ્યારે મારા બહાદૂરશાહ પિતાનું શાસન પૂરું થયું, તેમના શિર ઉપરથી તાજ ઉતારવાની પળ આવી, તેમનું સૈકાજૂનું સિંહાસન લૂંટાવાની ઘડી આવી, ત્યારે અમારા લાલ કિલ્લામાં દારૂણ અવ્યવસ્થા અને ઘોર અંધકાર વ્યાપ્યો હતો, ત્યારે એ કિલ્લામાં ઉભેલા અનેક મહેલો અને મહેલાતોની દિવાલો ઉપર કાળા અક્ષરોમાં, પર દુનિયાની લિપિમાં, નિરાશાના અક્ષરો લખ્યા હતા. ત્યારે એ બાદશાહી મહેલોના સંગેમરમરના શ્વેત પત્થરો પણ સાવ કાળા દેખાતા.

કિલ્લાની બહાર કોલાહલ મચ્યો હતો. નગરના લોકો પોતાના ઘરબાર છોડી બાદશાહી દુર્ગના દરવાજા પાસે ટોળાંબંધ જમાં થયા હતા. 'અંગ્રેજ લશ્કર આવ્યું' 'એ આવે' એવી કારમી ચીસો કાન વીંધીને કાળજામાં ઉતરી જતી હતી. કોઇ વખત તોપના ગોળાઓ સંભળાતા; કોઇ વખત દરવાજો તૂટયો એવા ભણકારા પણ કાને પડતા. કિલ્લાના મોગલ સિપાઇઓ, અયશ-આરામપ્રિય અને વિલાસી બની ગયા હોવાને કારણે તાલીમ ભૂલી ગયેલા છતાં, આ વખતે બરાબર સજ્જ થઇ ગયા હતા.

હું બહાદૂરશાહ પિતાના આવાસમાં રહેતી. બહાદૂરશાહ પિતા બીજા માળા ઉપર તેમના બંદગીના ઓરડામાં એકલા બેઠા હતા; અને હું મારી નાની જીનતને ખોળામાં લઈ ત્રીજા માળા ઉપર મારા ઓરડામાં બેઠી હતી. ત્રણ ટંક થયાં અમે કોઇએ ખાધું નહોતું. બે વર્ષની જીનતને પણ દૂધનું ટીપું સરખું નહોતું મળ્યું, અને ચિન્તા અને ઉદ્વેગને કારણે મારી છાતીનું દૂધ પણ સાવ સૂકાઇ ગયું હતું.

હું એ નિરાશાની દશામાં જીનતને પડખે સુવાડી સૂતી પડી હતી, ત્યાં બાદશાહ સલામતનો એક ખાસ ખ્વાજેસરા મને બોલાવવાને આવ્યો. હું ઉઠી અને એ ખ્વાજેસરાની પાછળ પગથીઆં ઉતરી, ત્યાં જીનત જાગ્યાનો અવાજ સંભળાયો. એટલે હું પાછી ફરી અને જીનતને લઇ બાદશાહ સલામતના ઓરડા તરફ ચાલી.

અધરાતનો સમય હતો. ચારે કોર નિસ્તબ્ધતા પથરાઇ હતી.

હું બાદશાહ સલામતના ઓરડામાં પેઠી. તે એક ઉંચા આસન ઉપર બેઠા હતા. તેમના હાથમાં માળા હતી. મેં પાસે જઇ, તેમને ત્રણ વખત ઝુકી ઝુકીને પ્રણામ કર્યાં.

બાદશાહ સલામતે અતિ પ્યારથી મને પાસે બોલાવી અને કહ્યું:

બેટા! કલ્સૂમ! તું તો અત્યારની દશાથી વાકેફ છો. ખુદાની મરજી હશે તો તને ફરી વખત જોઇશ. અત્યારે તો તને છેલ્લી વખત જોઇ લેવાને, તારી જીનતનું મ્હોં એક વખત તૃપ્તિ સુધી નીરખી લેવાને મેં તને બોલાવી છે. જો હું જાઉં છું. ક્યાં? તે તો પ્રભુ જાણે! તે પરવરદેગાર દોરી જાય ત્યાં. અને તમે–તું, જીનત અને જીયાઉદ્દીન પણ તત્કાળ કયાંક ચાલી નીકળો. જીવ તો નથી માનતો કે તમને બચ્ચાંઓને આ છેલ્લી ઘડીએ મારી આંખોથી દૂર કરૂં. પણ શું કરૂં? તમને સાથે રાખું તો તમારા ઉપર વિશેષ આપત્તિઓ ઉતરવાનું જોખમ છે. એટલે જ દિલના ભાવ દાબીને, બેટા, તને મારે મોઢે જ કયાંક ચાલ્યા જવાનું હું કહું છું.'

બહાદૂર શાહનો સ્વર લાગણીથી કમ્પતો હતો. તેનું આખું શરીર ધ્રૂજતું હતું. ઓરડામાં એક ઝીણો દીવો ઝાંખો ઝાંખો બળતો હતો અને બહાદુરશાહ અતિ ધીમે સ્વરે બોલતા હતા. ખ્વાજેસરા બારણા આગળ ધ્યાન રાખતો ઉભો હતો. એ દૃશ્ય

જીવનાન્ત સુધી સ્મરણમાંથી ન ભૂંસાય એવું હતું. મને મારા પિતાની આંખોમાં તે ઘડીએ અપાર્થિવ તેજ ચમકતું દેખાયું.

તેણે હાથમાંથી માળા નીચે મૂકી અને જીનતને હાથમાં લીધી. તેના ઉપર ચુંબનો વરસાવ્યાં. ભૂખ અને ઉજાગરાને લીધે ફીક્કી લાગતી તે બાળકીના મુખ ઉપર પણ જરા વાર લાલી આવી. પિતાએ તે મને પાછી આપી.

તેમણે મને પાસે બોલાવી. હું ઘુંટણીએ પડી અને તેમના ખોળામાં માથું મૂકી રોઇ પડી. તેમણે મારા શિર ઉપર આશીર્વાદના હાથ મૂકયા.

હું ઉભી થઇ. અને જીનતને હાથમાં લઇ, જળથી છલકાતી આંખો વડે પિતાની રજા માગી, ચાલવા લાગી. પિતા ન બોલી શકયા. હું બે પગલાં ચાલી. પિતાજી ઉભા થયા અને તેમણે મારા હાથમાં કંઇક મૂકયું. તે ચાર હીરા હતા.

હું કંઇ બોલી શકી નહિ, કે પિતાજી કંઇ બોલી શકયા નહિ. અમે બાપ દીકરીએ એ રીતે, એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના વિદાય લીધી.

હું બહાર નીકળી, એટલે તેમણે તેમની નુરમહાલ બેગમને બોલાવી. તેને વિદાય આપી. પછી મારા પતિને બોલાવ્યા અને તેને પણ હિમ્મત રાખવા સૂચવી વિદાય આપી.

હું ધીમે પગલે મારા ઓરડા તરફ ચાલી જતી હતી. ત્યાં બાદશાહના મૂખમાંથી નીચેની બંદગી મેં સાંભળી.

'ઓ ખુદા! આ અનાથ બચ્ચાંઓ હવે તને સોંપું છું. આ મહેલોમાં રહેવાવાળાં તારાં બાળકો આજે જંગલમાં સીધાવે છે. હવે આ દુનિયામાં તેમનું કોઇ મદદગાર નથી. ઓ પિતા! તૈમુરનું નામ નિષ્કલંક રાખજે. આ અસહાય સ્ત્રીઓની આબરૂની રક્ષા કરજે...ભારતવર્ષના હિન્દુ મુસલમાન સર્વ મારી

પ્રજા છે. આજે તેમના બધાના ઉપર આપત્તિઓ ગાજી રહી છે. હું જાણું છું કે એ બધો મારા જ દુષ્કર્મોનો પરિપાક છે. પ્રભુ! તેની તારે જે શિક્ષા કરવી હોય તે મને જ કરજે, પણ મારી પ્રજાને સુખી અને સુરક્ષિત રાખજે.'

એ બંદગીના સૂર સાંભળતી સાંભળતી હું મારા ઓરડામાં પહોંચી. આવી સર્વનાશની ઘડીએ પણ, પિતાજીની આટલી પાક બુદ્ધિ જોઇને, મારા મુખમાંથી પરવરદિગારની સ્તુતિ છૂટી પડી.

હું મારા ઓરડામાં જઇને બેઠી. સુવાનું મન કર્યું, પણ સુવાયું નહિ; બે કલાક પછી અટવીમાં ચાલી નીકળવું હતું. તેને માટે થોડો સરસામાન બાંધી લેવાનો વિચાર કર્યો; પણ તે યે ન સર્યો; હું બેસી રહી. જીનત મારા ખોળામાં ઉંઘતી હતી.

રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં સર્વત્ર શાન્તિ હતી; ફક્ત અમારાં મહેલમાં જ ધીમે પગલે હિલચાલ થઇ રહી હતી. મારા ઓરડા પાસેથી બે ત્રણ વખત ચાલ્યાં જતાં પગલાં સંભળાયાં; પણ હું શૂન્ય બનીને બેઠી હતી, તે બેઠી જ હતી. મારી આંખો મિંચાયેલી હતી. મારૂં શરીર સાવ નિષ્ક્રિય પડયું હતું. ફક્ત જોશથી દોડયા કરતું હતું એક મારૂં નાનું મગજ. મારા મનમાં અનેક વિચારો ઉભરાતા હતા. તે ફરી ફરી આખા મહેલમાં દોડી એકેકે એક આત્મજનની પાસે જરા જરા વાર બેસી આવતુ, મારા મનમાંથી મારા પિતાજીની છબી તો પળવાર પણ ખસતી જ નહિ. તેમનો મધુર અને માયાભર્યો સ્વર મારા કાનમાં ગાજ્યા જ કરતો. હું જરા યે જંપી શકી નહિ.

રાત્રિનો ત્રીજો પહોર બેઠો, અને એક સશસ્ત્ર સૈનિકે મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ધીમેથી બારણું ઉઘાડી, તાલબંધ ચાલ્યાં આવતાં તેનાં પગલાંએ મારી આંખો ઉઘડાવી.

તેણે મને ચાલવા કહ્યું : અને હું દૃઢ પ્રયત્ન કરીને ઉભી થઇ. મારૂં અંગ અશક્તિથી કંપતું હતું; મારૂં દિલ મારૂં કહ્યું માનતું નહોતું; છતાં યે હું, દોરીથી કોઇ પૂતળી ખેંચાય તેમ, એ સૈનિકની પાછળ ચાલી. મેં મારી સાથે કંઇ સામાન લીધો નહિ. શું લઉં ? જરીના વસ્ત્રો ? કે મોતીની માળાઓ ? કે સુવર્ણના આભૂષણો ? એ બધામાંથી હું શું લઉં ? મેં તો એ બધાના ભંડાર સમી, મારી જીનતને સાથે લઇ લીધી: અને મારા પિતાએ આપેલા ચાર હીરા મારી પાસે સંઘરેલા હતા તે સાથે રાખ્યા.

હું નીચે ઉતરી. કેમ ઉતરી, રસ્તામાં શું શું આવ્યું, માર્ગમાં કોણ કોણ સામું મળ્યું, તેની મને જરા યે ગમ ન રહી. પાછળને દરવાજે જ્યાં અમારે માટે તૈયાર રથ ઉભો હતો, ત્યાં હું પહોંચી. હું રથમાં બેઠી.

મારી સાથે રથમાં બે ઓરતો અને બે આદમીઓ હતા. કુલ અમે પાંચ જણા હતાં. એક મારા પતિ મીરજા જીયાઉદ્દીન અને બીજા બાદશાહના બનેવી મીરજા ઉમર સુલ્તાન હતા. ઓરતોમાં તો એક હું પોતે, બીજાં નુરમહાલ બેગમ અને ત્રીજાં બાદશાહની સમધન હાફિઝા હતાં.

અમારો રથ ચાલ્યો, ત્યારે હજી અંધારૂં હતું. આકાશના તારાઓ છેલ્લો પ્રકાશ ફેંકી, એક પછી એક અદૃશ્ય થતા હતા. તે હું જોયા કરતી હતી. મારા દિલમાં કારી દર્દ થતું હતું, પણ મારાં નયનોનાં નીર સુકાઇ ગયાં હતાં, એટલે આંખોમાંથી એક પણ આંસુ પડતું નહોતું. મારી સાથેનાં નૂરમહાલ બેગમ અને હાફિઝા ચોધાર આંસુએ રોતા હતાં. તેમનો આંસુપ્રવાહ કેમે ય અટકતો નહોતો.

પાણીદાર ઘોડાઓ ઘડીવારમાં તો દિલ્હીનો સીમાડો છોડી ગયા. ભળકડું થતાં મેં પાછું વાળી જોયું તો મારૂં દિલ્હી ક્યાંય

દૂર રહી ગયેલું. તેનું નામ નિશાન જ ન દેખાય; મારી વચ્ચે અને મારા દિલ્હી વચ્ચે, તેમનો વિશાળ દેહ પાથરીને ઉજ્જડ ખેતરો પડયાં હતાં. અને ઉંચે આકાશમાં એકલી શુક્રતારા, તેનો શ્વેત પ્રકાશ નીતારતી, અરૂણુ–આગમનની વાટ જોતી ઉભી હતી.

અમે કુગલી ગામ પહોંચ્યાં. ત્યાં અમારા રથવાને રથને અટકાવ્યો. રથવાન ગામમાં ગયો અને મીરજા ઉમર સુલતાન પાસેના કુવેથી પાણી ભરી આવ્યા અને સૌએ નીચા ઉતરી મ્હોં સાફ કર્યાં; પછી રથવાન ખાવાનું લઇ આવે તેની વાટ જોતાં બેઠાં. જીનત તો હજી યે, ઉંઘતી હતી. છેલ્લા ત્રણ ચાર દિવસની ઉંઘ વગડાના પ્રભાતની ઠંડી લ્હેરોમાં તે એક સામટી લઇ રહી હતી.

રથવાન બાજરાના તૈયાર રોટલા અને તાજી છાશ લાવ્યો. અમે બધાએ સાથે બેસીને બેપેટ કરીને ખાધું. મને તો તે ઉંચામાં ઉંચા મિષ્ટાન્નો કરતાં યે વિશેષ મિષ્ટ લાગ્યું. આજે પણ જ્યારે મને એ દિવસો યાદ આવે છે, ત્યારે કુગલીને પાદર બેસીને ખાધેલા રોટલાના સ્મરણોથી મારા મ્હોંમાં અમી રેલાય છે.

અમે શિરામણ કરીને પાછા રથમાં મુસાફરી શરૂ કરી. એક રાત તો નિર્વિઘ્ને વીતી ગઇ; બીજા દિવસનો સૂર્ય પણ પશ્ચિમ–આકાશમાં સૃષ્ટિના જીવો ઉપર છેલ્લાં કૃપા–કિરણો વરસાવતો પળભર થંભ્યો હતો; એ માટે અમે ખુદાનો અહેશાન ગાતા હતા; ત્યાં જાટ–ગુજરોનું એક મોટું ટોળું અમને ઘેરી વળ્યું. રથવાન રથથી નીચે ઉતરી ગયો; આદમીઓ આઘા ખસી ગયા; અને અમે ત્રણ ઓરતો રથમાં બેસી રહી. જાટોના સરદારે અમારા બે આદમીઓને પકડી બાંધી લીધા અને રથવાન ઉપર એક ગુજર જુવાન મજબૂત ડાંગ ઉગામીને ઉભો રહ્યો. એ ટોળામાંથી સ્ત્રીઓ આગળ આવી અને અમારા રથ ઉપર ચડી, જેટલો સર સામાન હતો, તે બધો નીચે ફેંકવા લાગી. એ ખાલસા કર્યા પછી, તેમણે

અમારા શરીર ઉપર હાથ નાંખ્યો. તેમણે અમારા બધાં સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો ઉતારી લીધાં; મારી પ્યારી જીનતના કંઠમાંથી પણ, તેમણે એકની એક મોતીની માળા કાઢી લીધીઃ તેના અંગ ઉપરનું એકનું એક જરીનું કેડીયું ઉતારી લીધું: ઉઘાડે શરીરે જીતન રડવા લાગી. હું દયામણું મ્હોં કરીને એ જોઇ રહી. એ ગુજર–નારીઓએ તેમના કાળા ગંદા હાથના નખ ભરાવી મારા કાનમાંથી રત્નજડિત વાળીઓ કાઢી. એ વેળા મને હજી સાંભરે છે. તે વખતે તેમના મેલાં શરીરની બદબો ન સહવાથી, મારો શ્વાસ મૂંઝાઇને ઘુંટાતો હતો.

લૂંટાઇને અમે રથમાંથી નીચે ઉતર્યાં; લૂંટારાઓ અમને એ રણવગડા વચ્ચે મૂકી ચાલ્યા ગયા. મેં જીનતને નીચી મૂકી અમારા આદમીઓના બંધ છોડયા અને રથવાનને ઉભો કર્યો. અમે બધાં સાથે મળી હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા બેઠા.

અમારી પાસે કાંઈ નહોતું રહ્યું. જે હતું તે બધું લૂંટારાઓનો સંઘ લૂંટી ગયો. એક દિવસનો ખોરાક આવે એટલું દ્રવ્ય પણ પાસે નહોતું રહ્યું. મારા પિતાના આપેલા ચાર હીરાઓ પણ તે લઇ ગયા હતા. અમે સાવ નોધારાં બની ગયાં હતાં.

આ વગડામાં જ ભૂખ્યા તરસ્યા રાત વિતાવી, અમે કોઇ ગામ પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને ત્યાંથી રથવાનને પાછો વાળવાનું ઠરાવ્યું. સવારે પાંચ મિસ્કીનોને બેસાડી રથ આગળ ચાલ્યો.

૨ §

કોઇ અકસ્માતથી કે ખુદાના કોઇ સંકલ્પથી અમે પાછાં ફુગલીને પાદર આવીને ઉભાં. ગામ દેખાયું એટલે અમે રથવાનને રજા આપી; અને પગપાળાં ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યાં.

અમે એક ખેતર ચીરીને ચાલ્યાં જતાં હતાં. ત્યાં જીનત તરસની મારી બૂમો પાડીને રડવા લાગી. પાસે જ એક જુવાન ખેડુત હળ હાંકતો હતો. તેણે આ બૂમો સાંભળી. દયાથી ખેંચાઇને તે અમારી પાસે આવ્યો. મેં તેની પાસે થોડું પાણી માગ્યું. તે અમને તેને છાપરે તેડી ગયો અને ત્યાં ખાટલા ઢાળી અમને બેસાડયાં. તે નવા ઘડામાં તાજું પાણી ભરી આવ્યો અને તે અમારી પાસે મૂકી, પોતે સામો નીચે બેઠો.

તેણે અમારી કથની સાંભળી અને અમે તેની સ્થિતિ સાંભળી. તે કુગલીનો એક સુખી ખેડુત હતો. તેનું નામ બિસતી. અમારી કથની સાંભળી તેની રાતી આંખો સજળ બની. તેણે અમને તેની સાથે જ રહેવા આગ્રહ કર્યો: પણ અમે તે કબૂલ ન રાખી શક્યા. કુગલી દિલ્હીની પાસે જ હતું; અને અમારે કંપની સરકારથી છટકવા ગુજરાત તરફ ચાલ્યાં જવું હતું.

બિસતી અમને અતિ આગ્રહ કરીને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. મા જણી બહેન ઉપર ભાઇની આંખોમાંથી જેવું હેત વરસે, તેવું હેત બિસતીની આંખોમાંથી મને જોઇને વરસતું.

બિસતીને ઘેર અમે બે દિવસ રહ્યાં: ત્યાં તો સમાચાર સાંભળ્યા કે દિલ્હી તૂટયું, પિતાજી કેદ પકડાયા, અને કંપની સરકારના સિપાઇઓ અમારા કુટુમ્બીઓને પકડવા લાગ્યા છે. અમને પણ પકડાઇ જવાની દહેશત લાગી. કુગલીમાંથી જેમ બને તેમ તત્કાળ છૂપી રીતે ચાલ્યા જવાનું અમે નક્કી કર્યું.

બિસતીએ અમને રોકાવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો: તેણે પોતાના મકાનમાં અમને ખાનગી રીતે રાખવાની ઇચ્છા બતાવી. અમને એ સલામત ન લાગ્યું: તેમજ આ નિર્દોષ માણસને નિરર્થક

જોખમમાં ઉતારવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. અમે તો, તેનો એટલો પ્રેમ અને આગ્રહ છતાં, રાતે ચાલી નીકળવાનું જ ઠરાવ્યું.

બિસતીને જાણે તેની સગી બહેન તેને સદાયને માટે તજીને ચાલી જતી હોય તેવું દુઃખ થતું, મને દેખાયું. તેણે તેની કોઢમાંથી સારામાં સારા બે બળદો કાઢી એક ગાડું તૈયાર કર્યું. અને, તેનું ખેતર સાથીને સોંપી, અમને મૂકવા તે અમારી સાથે ચાલી નીકળ્યો, અમે મીરજનો માર્ગ લીધો.

અમારી પાસે તો કંઇ જ નહોતું. પહેરવાને પૂરતાં કપડાંએ નહોતાં રહ્યાં. એટલે, આ આખી મુસાફરી દરમ્યાન, જીનતના દૂધનો અને અમારા ખાવાનો બધો ખર્ચ બિસતી પોતાના ખીસામાંથી કરતો. તેણે ઘેરથી નીકળતી વખતે, વાંસળી ભરીને રૂપિયા સાથે લઇ લીધેલા. માર્ગમાં ગામને પાદર અમારૂં ગાડું છૂટે, એટલે રૂપિયા લઇ તે ગામમાં જતો અને અમારે માટે રોટલા અને ચટણી, જીનતને માટે દૂધ અને તેના પ્યારા બે બળદોને માટે તાજી નીરણ લાવતો. કોઇ ભોળો ભક્ત અતિ ભક્તિભાવ-પૂર્વક તેના દેવની પૂજા કરે, તેમ તે અમારી જાણે પૂજા જ કરતો. અમારા મ્હોં ઉપર ઉદ્વેગ ઓછો જોઇને તે રાજી થતો, આનંદમાં આવી ગાતો ગાતો ગાડું હંકારતો; અને અમને ખિન્ન દેખીને એનું મ્હોં પણ ઉતરી જતું.

ખુદાએ અમારો તાજ લૂંટાવી દીધો, અમારો બાદશાહી વૈભવ ખૂંચવી લીધો, અમને જંગલમાં રઝળતાં છોડી મૂક્યાં, એ પછી પણ, તેણે આવો ભાવિક એક ભાઇ આપવાની મહેર વરસાવી એ વાત સદાય મારા મનમાં જાગૃત રહ્યા કરતી. મને પ્રતિ ક્ષણે વિચાર આવ્યા કરતો કે પરવરદેગારે અમને આ દશામાં મૂક્યા ન હોત, તો આવા ખુદાઇ માણસનો પરિચય અમને ક્યાંથી થાત ? અમે અમારો મોગલોનો પહોર ચાલતો તે વખતે, બાદશાહના ફરઝંદ તરીકે રથમાં બેસી, મોગલ

સિપાઇઓ અને દાસદાસીઓને સાથે લઇ, ગામડાંઓ જોવા નીકળ્યા હોત, તો તો ગામે ગામ અમારાં સ્વાગત થાત, અમને પ્રસન્ન કરવાને ગામ લોકો આંખો મીંચીને ખર્ચો કરત, અમારી કૃપા મેળવવાને ગામના પટેલો અને મુખીઓ આ પૃથ્વી ઉપર ઘડીભરી સ્વર્ગ ઉતારત; પણ આજે, અમારો પહોર આથમ્યો છે ત્યારે, અમારે માથે ખુદાની ખફગી ઉતરી છે ત્યારે, અમે ભારતવર્ષના શહેનશાહ મટી શેરીના ભિખારી બન્યાં છીએ ત્યારે, અમને કોણ આશરો આપે? અને શા માટે આપે? થોડા દિવસ પહેલાં, અમારા એક હાસ્યને કેટલાય જનો તેમના પરમ સુખનું સંકેતચિહ્ન માનતા અને અમારી સહેજ લાલ આંખ, લગીર દુભાયેલી મુખાકૃતિ કેટલાયને પાયમાલ કરી મૂકતી, ત્યારે અમારી એટલી કિમ્મત હતી. અને હવે? હવે તો કોઇ અમારી સાથે હસીને બોલે, તેમાં પણ તેના ઉપર આપત્તિઓ ઉતરવાની ભીતિ છે! એવા તિરસ્કૃત અમને કોણ આશરો આપે? એ છતાં યે, એ બધું સમજ્યા પછી યે, કશા યે બદલાની આશા રાખ્યા વિના અમારા સુખને માટે પોતાના ઘરમાંથી મુઠી સાથે લઇ ચાલી નીકળનાર એક બિસતી અમને મળ્યો. એ જાણતો હતો કે અમારી સાથે તેને અંગ્રેજોની ફોજ દેખશે, તો અમારી બધાની જેમ તેને પણ ફાંસીએ લટકવું પડશે; એ સમજતો હતો કે એનું ખેતર સાથીને વિશ્વાસે છોડી, આમ નીકળી પડવામાં જીવનની ખુવારી છે. એ છતાં કોઇ પૂર્વ ભવની મહોબ્બતથી ખેંચાઇ, કે અમને જ્યારે બધા છેડે છે ત્યારે હું એક તો સહાય આપું એ ઉપકાર–વૃત્તિથી આકર્ષાઇ, તે અમારા દુઃખનો સમભાગી બન્યો. અમને તરસ્યાં દેખીને તે પાણીને માટે દોડતો; અમને ભૂખ્યા ભાળીને તે અમારા માટે અર્ધો અર્ધો થઇ જતો. અત્યારે તો એ મારો ભાઇ બિસતી કોણ જાણે ક્યાં હશે. અમે છૂટાં પડયાં પછી મેં તેને જોયો જ

નથી; પણ તેનું એ પહોળું ભરાવદાર મોઢું અને તેમાં શોભી રહેલી આત્માના દીવા સમી બે ઝગમગતી આંખો મારી છાતીમાં કોતરાઇ રહ્યાં છે : હજી યે તે મારી આંખો સામે તર્યા કરે છે. ભાઇ બિસતી ! તું જ્યાં હો ત્યાં સુખી થજે, તને આ તારી દુ:ખી બહેનના એટલા આશિર્વાદ છે.

અમે મારગ કાપતાં કાપતાં મિરજ જીલ્લામાં અજાડા ગામ પહોંચ્યાં. ત્યાં મીર ફૈઝઅલી રહેતા તે અમારા કુટુમ્બના હકીમ હતા વર્ષમાં આઠ મહિના તો અમારી સાથે જ રહેતા. તે અમારી સાથે ખુબ મહોબ્બત બતાવતા. અમને જરા યે દુ:ખ થાય સહેજ માથું દુ:ખે ત્યાં તો તે ઉંચામાં ઉંચી દવાઓ અમારી પાસે હાજર કરતા. અમારા દિલમાં વિશ્વાસ ઉભરાતો હતો કે આજે હકીમ સાહેબ અમારો સત્કાર કરશે.

અમે અમારૂં ગાડું તેમના ઘર તરફ હંકાર્યું. તેમનું ઘર મોગલ શહેનશાહના હકીમને છાજે એવું અતિ વિશાળ અને ભવ્ય ભુવન હતું. તેમને દરવાજે મારા પિતાએ આપેલા બે દરવાન બેસતા. તેમનું બધું ખર્ચ અમે આપેલી એક મોટી જાગીરમાંથી નભતું. હું નાની હતી ત્યારે, એક વખત પિતાની સાથે આ ગામ આવેલી; અને અમે આ હકીમને ઘેર સાંજે મારા પિતાના માનમાં થયેલી મિજલસમાં ગયેલાં. એ વખતે તેણે મારી સાથે ફરીને તેનું આખું મકાન અમને બતાવેલું.

અમે તેના ઘર પાસે આવીને ગાડું છોડયું. મને પરિચિત મકાન જોઇને હું આશાભરી ગાડામાંથી નીચે ઉતરી; અને બિસતી મારફત દરવાનને ખબર કર્યા કે, 'મીર સાહેબને કહો કે કુલ્સૂમ જમાની બેગમ આવ્યાં છે.' અમે, બિસતી બળદ બાંધતો હતો ત્યાં બહાર ઉભાં.

અમે કેટલી યે વાર સુધી વાટ જોઇ; પણ દરવાન જવાબ લઇને પાછો ન આવ્યો. એટલે, હું તો, એનો કશો અર્થ કર્યો

વિના, નુરમહાલ અને હાફીઝા બેગમને સાથે લઇ, માલિકની ચાલથી દરવાજામાં પેઠી. સામે જ ઓસરીમાં મીર ફૈઝઅલી બેઠેલા; અને સામે દરવાન ઉભેલો. અમે એક બીજાને જોયાં. તેમને જોઇ મારી થોડા દિવસ થયાં હસવું ભૂલી ગયેલી આંખો જરા હસી; પણ તે મોઢું ફેરવી ગયા. હું સમજી; મારી આંખોના પડદા તૂટી ગયા. મારી બધી આશાઓ તૂટી પડી. હું હતી ત્યાંની ત્યાં જ થંભી ગઇ.

દરવાને મારી પાસે આવીને કહ્યું કે 'હકીમ સાહેબ તમને આશરો આપીને તેનાં ઘરબાર જપ્ત કરાવવાને તૈયાર નથી.' આવી નિષ્ઠુર કૃતઘ્નતા મેં દુનિયામાં પહેલી વખત જ જોઇ.

હવે કયાં જવું ? ફૈઝઅલી જેવા જીવનભર સાથે રહેનારા પણ તિરસ્કાર દેતાં ન અચકાયા, તેમને એટલી આંખની શરમ પણ ન આવી. હવે, આ ચોગમ સળગતા દાવાનળમાં, એથી વધારે નિકટના અને વધારે બહાદૂર માણસને કયાં શોધવો ? સાચે જ પ્રભુના તિરસ્કારાયેલા બધેથી તિરસ્કાર જ પામે છે.

ફૈઝઅલીના દરવાનના શબ્દોનો ધ્વનિ મારા માથામાં ગાજ્યા કરતો હતો. 'તમારે માટે અમે આ ઘરબાર, આ માલમિલકત, આ સુખસમૃદ્ધિ, આ વિલાસવૈભવ ગુમાવવવાને તૈયાર નથી !' એ શબ્દો તો આજે પણ મને સંભળાયા કરે છે. ખુદા તેમના ઘરબાર અને તમની સુખસમૃદ્ધિ અચળ રાખો !

હું તો ફૈઝઅલીના ચોગાનમાં ઉભી હતી ત્યાં સજ્જડ થઇ ગઇ; મારી સાથે આવેલાં નૂરમહાલ અને હાફિઝા પણ સ્થિર થઇ ગયાં; મારી આંખો નીચી નમી ગઇ; મારા પગમાંથી તાકાત ચાલી ગઇ–તે ધ્રૂજવા લાગ્યા. એમ થયું કે ધરતીમાતા જગ્યા આપે તો અહીંઆંજ સમાઇ જાઉં. હું મારા પગ વતી ધરતી કોતરવા લાગી. આવી નિરાશાની ઘડી જીવનમાં પહેલી જ અનુભવી.

આઘાતનું ઝેર જરા ઉતર્યું અને હું જાગૃત બની; મેં ફરી વાર ફૈઝઅલીની ઓસરીમાં નજર ફેંકી. આ વખતે મારી નજરમાં પ્રેમ નહોતો તેમ દયાયાચના યે નહોતી; આ વખતે તો બધેથી સંતાપ પામેલી કોઇ નારી બેવફા અને બેરહમ જગત ઉપર શ્રાપ વરસાવે, એવા શ્રાપ મારી નજરમાંથી વરસતા હતા; કોઇ ઘવાયેલી વાઘણ, ઘાની કળ ઉતરતાં, શિકારીની સામે વેરની નજર માંડે, તેમ મારી નજરમાંથી વેરનો પ્રલયકારી વહ્નિ ઝરતો હતો. પણ ફૈઝઅલી ઓસરીમાં નહોતા; તે તો અંદર ચાલ્યા ગયેલા.

જરાવાર એ નિર્બળ કોપ કરી, અમે ત્યાંથી પાછા ફર્યાં. બિસતી તેના ગાડા ઉપર બેઠો બેઠો ઝોલાં ખાતો હતો અને અમારા પુરૂષો આરામથી બેઠા હતા. તેમના મનમાં આ પ્રકારનો કશો જ સંદેહ નહોતો. તેમના દિલમાં તો, ઉલ્ટી શાન્તિ હતી કે ફૈઝઅલી હમણાં જ પોતે તેડવા આવશે અને આપણે બધાં અંદર જઇશું.

અમને ઉતરી ગયેલે મ્હોંએ પાછાં આવતાં જોઇ તેમની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવી. તેમણે એકદમ હેબતાઇને પૂછ્યું : "આ શું ?"

મેં ટૂંકો જ જવાબ આપ્યો : "પ્રભુનો તિરસ્કાર પામેલા સવનો તિરસ્કાર જ પામે છે." મારાથી વિશેષ ન બોલી શકાયું; મારા દિલમાં તીવ્ર દર્દ થતું હતું. હું તો ત્યાં જ નીચે બેસી ગઇ.

બિસતી પણ બેઠો થયો. મારો એ ભાઇ બધું સમજી ગયો.

અમે સૌ ભૂખ્યાં હતાં. ફૈઝઅલીએ અમને એક ટંક ખાવાનું આપવાની પણ કદરદાની ન બતાવી. તેણે અમારો જે રીતે તિરસ્કાર કર્યો તેથી જ મને તો બહુ લાગતું હતું. તેણે અમને હર્ષથી આવકાર આપી, બે ઘડી બેસારી, મિઠાશથી અને શાન્તિપૂર્વક તેની પોતાની સ્થિતિ કહી આપી હોત, તો જરૂર અમે તે જ ઘડીએ તેની રજા લઇ ચાલી નીકળત; અને અમારો સ્નેહસંબંધ કાય-

મનો બની જાત; પણ તેણે તો અમને ફળીમાંથી અને એક દરવાનની મારફત પાછા વાળ્યાં. દુનિયામાં ભટકતાં ભટકતાં મને જેટલાં બેકદર અને નિષ્ઠુર મનુષ્યો મળ્યાં છે, તેમાં સૌથી વધારે બેકદર અને નિષ્ઠુર આદમી તરીકે હજી યે હું ફૈઝઅલીને નથી ભૂલી.

ભિસતી બજારમાં જઇ ખાવાનું લાવ્યો. સૌએ થોડું થોડું ખાધું; પણ હું તો જરા ય ખાઇ શકી નહિ. મારો આવેશશીલ સ્વભાવ, તે દિવસોમાં, કેટલીયે વાર સુધી પછાડા ખાધા કરતો અને પછી જ થાકીને શાન્ત પડતો.

ભિસતીએ ગાડું જોડયું; અમે ઓરતો ગાડામાં બેઠી; અને આદમીઓ પેદલ ચાલવા લાગ્યા. અમે ગામને પાદર આવી ઉભાં.

ચાર રસ્તાઓમાંથી હુદરઅલીનો રસ્તો કયો એ પાસેથી નીકળતાં ગામલોકોને પૂછ્યું અને અમે એ માર્ગ લીધો.

૩૬

ત્રણ દિવસની મુસાફરી પછી અમારા માર્ગમાં એક વિશાળ નદી આવી. ત્યાં કોયલના નવાબની ફોજ પડી હતી.

પહેલાં તો અમે અમારી જાતને છુપાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને કોઇ મિસ્કીન મુસાફરો હોઇએ એ રીતે, નવાબની નજરે પડયા વિના, ચુપચાપ, નદી ઉતરી ચાલ્યા જવાનું ઠરાવ્યું.

પણ ત્યાં તો, નવાબને કોણ જાણે કઇ રીતે, ખબર પડી ગઇ કે અમે તો બાદશાહના ફરજંદ છીએ. નવાબ સાહેબે અમને તેમના તંબુમાં બોલાવ્યા. અમને આવકાર આપી, અમારા દુઃખમાં દિલાસો દીધો. અંગ્રેજ લશ્કર આવતું હતું, તેની સામે યુદ્ધ કરવા તેનું લશ્કર પડાવ નાખીને પડયું છે એ વાત કરી; અને અમારી સલામતીને માટે તત્કાળ નદી ઉતરી ચાલ્યા જવા સલાહ આપી.

નવાબે અમારી સરસ ખાતરી કરી: અમારે માટે ભોજનના થાળ મંગાવ્યા અને અમારી સાથે બેસીને અમને જમાડયા. ત્યાર પછી તેમણે એ હાથીઓને તૈયાર કરીને લાવવા નોકરને આજ્ઞા કરી. અમને બધાંને એ હાથીઓ ઉપર સ્વારી કરાવી નદી ઉતરાવી.

અમે હજી નદીને સામે તીર નહોતાં પહોંચ્યાં, ત્યાં તો અંગ્રેજોની ફોજ આવી પહોંચી. નવાબ અને અંગ્રેજોના લશ્કરની તરવારો અથડાઇ.

મારા પતિ અને મીરજા ઉમર સુલતાનની, એ યુદ્ધ–મેદાન જોઇને, પાછા જઇ નવાબની સાથે મળી જવાની ઇચ્છા થઇ. પરંતુ નવાબના રસાલદારે તેમને આ ઘડીએ તો ઓરતોની સંભાળ લેવાની સલાહ આપી: અને એ જ વાજબી હતું.

રિસાલદાર તેના હાથીઓ લઇ એકલો પાછો વળ્યો. અમે પાસેના ખેતરોમાં ચાલ્યાં. ખેતરોમાં માથોડાં ઉંચા પાક ઉભા હતા. અમે તેમાં સંતાઈ ગયાં. બિસતી હજી સામે તીર હતો. મને તેની ચિન્તા થવા લાગી.

એવામાં અચાનક સામે તીરથી અમારા તરફ એક ગોળી આવી. એ અમને તો ન લાગી. પણ અમારી ભીતિ વધી.

અમે ગભરાઇને આગળ ભાગ્યાં. અમને ભાગતાં યે નહોતું આવડતું. ઘાસમાં ઠેબાં ખાતાં પડતાં, પાછા ઉભા થતાં, બધી શક્તિ ભેગી કરીને આગળ દોડતાં અને વળી ત્યાં પાછું ઠેબું ખાઇને નીચે પડતાં.

ભાગતાં ભાગતાં મારા માથા ઉપરથી ચાદર સરી પડી. એટલે હું તો ઉઘાડે માથે, થડકતે કાળજે અને હાથમાં જીનતને ઉંચકીને હાય પોકારતી ચાલવા લાગી. જીનત તો બિચારી મુડદું થઇને મારી કેડે વળગી રહી હતી. નુરમહાલ બેગમના પગમાંથી લોહી

ચાલ્યાં જતાં હતાં. મર્દો અમારી પાછળ ચાલતા અને અમારૂં રક્ષણ કરતા.

ખેતરની બહાર નીકળ્યાં ત્યાં તો મને ચક્કરી આવવા લાગી અને નુરમહાલ બેગમ તમ્મર ખાઇને નીચે પડી ગયાં. તેમને મૂર્ચ્છા આવી. હાફિઝા અને હું થાક ખાવા નીચે બેસી ગયાં.

ખુદાએ અમારી અમીરી લઇ લીધી અને અમને ગરીબી આપી; અમને ફકીર બનાવી દીધાં: પણ ગરીબને કે ફકીરને જે શાન્તિ હોય છે, તે શાન્તિ પણ અમને નહોતી. એક પળ પણ અમે જંપી નહોતાં શકયાં; એક ક્ષણ પણ અમારો થડકો બેસતો નહોતો.

બન્ને ફોજો લડતી લડતી આગળ નીકળી ગઇ; એટલે બિસતી એક હોડકામાં ગાડું નાખી આ કાંઠે આવ્યો. તે ગાડું જોડી અમને શોધતો શોધતો અમારી પાસે આવી પહોંચ્યો.

મીરજા ઉમર સુલતાન, બિસતી પાસેથી વાસણ લઇ, પાસેથી પાણી ભરી આવ્યા. મારા કપડાનો છેડો પલાળી, મેં જીનતના મ્હોં ઉપર એ કપડું મૂકયું, જીનત જાગી. નુરમહાલ બેગમના મ્હોં ઉપર પણ પાણી છાંટયું. તેમને મૂર્ચ્છા વળી. સચેત બનીને તે પાછાં રોવા લાગ્યાં. તેમની વેદના આંખો વાટે અશ્રુરૂપે વહેવા લાગી.

નુરમહાલ બેગમના આંસુ કેમે ય અટકયાં નહિ: તેમણે કોઇ અતિ ભયાનક દૃશ્ય જોયું હોય તેમ તેમના ચહેરા ઉપરથી દેખાતું. તે કંઇક બોલવા મથતા હતાં, પણ તેમનાથી બોલી શકાતું નહોતું. આખરે જીભ ઉઘડી:

"હમણાં જ મેં સ્વપ્નમાં તમારા પિતાને જોયા. તેમના હાથમાં હાથકડીઓ હતી અને તેમના પગમાં જંજીરો હતી. અને તો યે તે આંખેમાંથી અમી વરસાવતા ઉભા હતા. તેમને એ દશામાં મેં દૂરથી જોયા. જોતાં જ મારા કાળજામાં કાંઇનું કાંઇ થઇ ગયું.

હું દોડી અને તેમની પાસે જઇ તેમના પગ ઝાલીને બેસી ગઇ. થોડે દૂર ફીરંગી સિપાઇઓ ફરતા હતા; પણ તેમણે કોઇએ મને કંઇ પૂછયું નહિ કે અટકાવી નહિ.

"હું થોડી વાર સુધી બેસી રહીઃ ત્યાં તો ઉપરથી મારા કપાળ ઉપર એક અશ્રુનું બિન્દુ પડયું. મેં ઉંચું જોયું. તેમની આંખોમાં પાણી ઉભરાતાં હતાં. આ આંસુ તે તેમની કેદીની દશા માટે રૂદન નહોતું: પણ પશ્ચાતાપનો પાવનકારી અશ્રુ–પ્રવાહ હતો એમ મને તેમના ચમકતા ચહેરા ઉપરથી લાગ્યું. તેમણે મારી સામે જોયું અને બોલ્યાઃ 'નુરમહાલ, ગભરાતી નહિઃ ખુદાએ જે લખી રાખ્યું હશે તે બન્યું: હું તો આ જંજીરોને મારા બંધનની સાંકળો નહિ, પણ મારી મુક્તિના પુષ્પ–માળા સમજું છું. જાણે આજે હું છૂટયો. અનેક માણસોને મેં દુઃખ આપ્યું: અનેકને મેં અન્યાય કર્યા: આજે એ બધા ત્રાસમાંથી જાણે છૂટયો. મારાં એ મખમલનાં બિછાનાથી મને આ કઠણ જમીનનું બિછાનું વધારે મીઠું લાગે છે. હું તો હવે ખુદાના દરબારમાં જવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છું. તને કે કલ્શૂમને ફરીથી કદાચ નહિ મળી શકું. મારી ઘણી યે ઇચ્છા છે કે કલ્શૂમને એક વાર મળું, એક વાર જીનતને ખોળામાં બેસાડું–અને પછી ચાલ્યો જાઉં...' તેમના મ્હોંમાંથી શબ્દોની ધારા ચાલી જ જતી હતી: એ સાંભળી સાંભળીને મારા હ્યામાં નવાં તીર ભોંકાતાં હતાં. ત્યાં તો ઉપરથી ઠંડા પાણીની ધાર મારા માથા ઉપર પડી અને મારી આંખો ઉઘડી ગઇ. તો યે એક છેલ્લો શબ્દ મને સંભળાયો. બાદશાહ 'કલ્શૂમ, કલ્શૂમ' એમ બૂમો પાડતા હતા. હજી યે તે મારા કાનમાં સંભળાય છે."

એટલું બોલીને નુરમહાલ બેગમ પાછાં રડવા લાગ્યાં. હું પણ મારા પિતાના દેહ ઉપર વજ્જંજીરો પડયાની વાત સાંભળી હેરાન હેરાન થઇ ગઇ. મને ફીરંગી નામને માટે તિરસ્કાર છૂટયો. મારા મ્હોંમાંથી ચીસ નીકળી પડી:

"નુરમહાલ માતા, સાચોસાચ મારા પિતાને જંજીરો પહેરાવી છે ? બહાદુરશાહ બાદશાહને એક સામાન્ય બન્દીની માફક બન્દી-ગૃહમાં મોકલી દીધા છે ? હાય!"

સમધન હાફિઝાના મ્હોંમાંથી પણ એજ શબ્દો નીકળી પડયા.

મીરજા ઉમર સુલતાને અમને બધાંયને શાન્ત કર્યા. તેમણે નુરમહાલને સમજાવી રોતાં અટકાવ્યાં; હાફિઝાને હિમ્મત આપી; અને મારા મનનું સમાધાન કર્યું. તેમણે કહ્યું:

"બાદશાહો બાદશાહો સાથે આવો વ્યવહાર ન કરે. અને આ તો માત્ર સ્વપ્નું છે. સ્વપ્નાં કાંઇ સાચાં હોય છે? બહા-દુરશાહના પગમાં જંજીરો યે નહિ હોય ને હાથમાં હાથકડીયો યે નહિ હોય. તેમને તો બાદશાહી રીતે જ રાખવામાં આવ્યા હશે. એ રાજધર્મ છે."

હું એ ન માની શકી; કે કોઇ એ ન માની શકયું. અંગ્રે-જોના જ ત્રાસથી ત્રાસીને અમારે રાતોરાત નાસવું પડયું હતું; અને આખે રસ્તે અંગ્રેજોના જ નામની ધાક બોલતી હતી—એનો હું વિચાર કરતી હતી ત્યાં તો હાફિઝાએ કહ્યું :

" વાણિયા પાસેથી બાદશાહી વ્યવહારની આશા કેમ રાખી શકાય ? તેઓ તો બાદશાહના માથાના પસા ઉપજે તો તે પણ દિલ્હીની બજારમાં વેચવા નીકળે. મુવા ફિરંગી જેવા વાણિયા મેં ક્યાંય ન જોયા. "

આ બધો વખત મારા પતિ શાન્ત બેઠા હતા. તેમને અંત-રમાં તીવ્ર દર્દ થતું હતું એમ તેમની ગંભીર પણ ગમગીન મુખમુદ્રા ઉપરથી લાગતું. તે અમારો નિરર્થક કલેશ ન સહી શકયા. તેમણે જરા ગુસ્સો કરી અમને આ વ્યર્થ શક્તિવ્યય કરતાં અટકાવ્યા. તેમણે અમને તૈયાર થવાનું કહ્યું.

બિસતી પણ શાન્ત બેઠો હતો. તે પણ ઉભો થયો. તેણે અમને ગાડા ઉપર બેસવા કહ્યું. અમે બેઠાં અને ગાડું ચાલ્યું. જીનત ઉંઘતી હતી.

થોડે દૂર ગયાં ત્યાં તો સાંજ પડી; અને અમે એક ગામને પાદર જઇને ગાડું છોડયું. એ ગામમાં મુસલમાન રજપૂતોની વસતિ હતી.

હું, નુરમહાલ, હાફિઝા અને મીરજા ઉમર સુલતાન ત્યાં પાદર બેઠાં અને બિસતી અને મીરજા જીયાઉદ્દીન ગામમાં ગયા. તેઓ એક રાતને માટે ત્યાંના નંબરદારનું છાપરૂં માંગી લાવ્યા.

અમે સૌ ત્યાં ગયાં. બળદને બહાર બાંધ્યા અને અમે એ છાપરામાં બેઠાં. છાપરૂં જુનું અને બળદોને બાંધવાની કોડ તરીકે વપરાતું હોય એમ મને લાગ્યું. તેમાં ભોંય ઉપર ખડ પાથરેલું હતું અને સામે એક ખુણામાં લીલા ઘાસનો ઢગલો પડયો હતો. તેમાં અંધારામાં ચમકતા પતંગીઆ દેખાતા. નાનો પણ નયનહર દીવો પોતાની છાતી ઉપર રાખી દોડાદોડ કર્યા કરતાં એ પતંગીઆઓને જોઇ ઘડીભર હું મારૂં દુઃખ વીસરી ગઇ.

આ છાપરાના માલિક નંબરદારે અમારી સારી બરદાસ્ત કરી. તે અમને ઓળખતો હતો કે નહિ તેની મને અંત સુધી ખબર ન પડી. પણ તે આખી રાત અમારી સાથે રહ્યો. બિસતીની સાથે જઇ તેને તેણે ગામમાંથી રોટલા અને ચટણી અપાવી દીધાં. પોતાને ઘેરથી તે ફાનસ લઇ આવ્યો. એ ઝાંખા પ્રકાશમાં પતંગીઆઓની ગમ્મત જોતાં અમે ખાધું.

જીનતને માટે દૂધ મંગાવવાનું ભૂલી ગયેલી. તે જીનત જાગી અને રડવા લાગી, ત્યારે મને યાદ આવ્યું. કાળી રાતે દૂધ કયાંથી મળે ? બિસતીને મેં કહ્યું. તેણે નંબરદારને વાત પહોંચાડી. તે ભલો આદમી એ વખતે પોતાને ઘેર ગયો અને તેની બકરીને દોહીને પ્યાલો ભરી દૂધ મારી પાસે મૂકયું. જીનત તેમાંથી ભાવે

તેટલું પીઇ, પાછી ઉંઘવા લાગી. હમણાં તે બહુ ઉંઘતી તેથી મને સગવડ રહેતી. તે બિચારી રમ્મત ગમ્મત તો સાવ ભૂલી જ ગઇ હતી. દિલ્હીથી અમે હૈદરાબાદ પહોંચ્યાં ત્યાં સુધીમાં એક વખત પણ તે ભાગ્યે જ હસી હશે.

ખાઇપીઇને, બિસતી અને નંબરદાર બહાર સૂતા અને અમે બધાં અંદર સૂતા. અંદરની વેદનાને કારણે કે એ ઘાસની શળો શરીરમાં ભોંકાતી હતી તે કારણે, મને આખી રાત ઉંઘ આવી નહિ. મારી આંખોને આખી રાત, જંજીર અને હાથકડીઓ પહેરીને ઉભેલા મારા પિતાજી જ દેખાયા કર્યા. હું આંખો બંધ કરીને પડી રહું તો યે એ છબી દેખાય અને આંખો ઉઘાડીને જોઉં તો યે મારી સામે એ જ આકૃતિ તરે. ખૂબ પ્રયત્ન છતાં, મારા દિલ-માંથી એ વાત નીકળી નહિ.

નંબરદારે બિચારે અમારી ખાતરી કરવાની બુદ્ધિથી અમને એ છાપરાની અંદર સૂવાડયાં હશે; પણ અર્ધીક રાત થઇ હશે ત્યાં તો જુઆ અને મચ્છરોના જૂથે અમારા ઉપર મારો ચલાવ્યો અને અમને બધાંયને પથારીમાં બેઠા કરી દીધાં. એ વખતે કયાં જવું ? એટલે અમે થોડીવાર બેસતાં અને થોડીવાર એ ખડની પથારી ઉપર આળોટતાં. અમે આખી રાત ઉજાગ-રામાં જ ગાળી. જીવનમાં આ નવો અનુભવ થયો. આ વખતે મારી સામે જરીના સુંવાળા ગાલીચા દેખાતા. પણ હું કઠણ બનીને એ સામે આંખો મીચી જતી.

સવારે અમે ઉઠયા ત્યારે અમારા શરીર ઉપર ફોલ્લા ફોલ્લા થઇ ગયા હતા એ જોઇને નંબરદાર જરા જંખવાણો પડી ગયો તે માફી માગતો હોય તેમ ચૂપચાપ અમારી પાસે ઉભો રહ્યો. તે પોતે હંમેશા તે છાપરામાં સૂતો અને અમને બહારની ઠંડી હવા કરતાં, અંદર વિશેષ આરામ મળશે એમ તેણે માનેલું.

તેની એ માન્યતા ખોટી પડેલી જોઇ, તે અમારી સાથે રહ્યો ત્યાં સુધી શરમાતો જ રહ્યો.

અમે તેને ઘેર ગયાં અને ત્યાં સવારની ક્રિયાઓ કરી. અમે કેટલાય દિવસથી નહાયાં નહોતાં, તે આ નંબરદારને ઘરે ઉને પાણીએ, ખૂબ આરામથી નહાયાં. અમારી પાસે નહાઇને બદલવાનાં કપડાં નહોતાં, એટલે નહાવા માટે પણ તેણે કપડાં આપ્યાં એ પછી, અમે તેને ત્યાં ઉના રોટલા અને જાડી છાશ જમ્યાં. તે બધો વખત તે અમારી હાજરીમાં ખડો જ રહ્યો. અમારા મ્હોંમાંથી શબ્દ નીકળે તે પહેલાં તો તે ઉપાડી લેતો, ગામડાનાં માણસો આટલા પ્રેમાળ, આટલા ભલા, આટલા ભાવિક હોય છે તેનો અહીંયાં બીજો પરિચય થયો. તેના એક અપ્રતિમ દૃષ્ટાંત સમો બિસતી તો અમારી સાથે જ હતો; અને બીજો આ નંબરદાર કશી યે પિછાન વિના આટલું સ્વાગત કરે એ મને તો સાચે જ તાજ્જુબી લાગી. કયાં ફૈઝઅલી અને કયાં આ નંબરદાર ?

જમી રહ્યા પછી જવાને માટે અમે ગાડું જોડતાં હતાં, ત્યારે વાતવાતમાં તેને ખબર પડી કે અમે બાદશાહનાં ફરજન્દ છીએ, અમારી અઢળક સમૃદ્ધિ આજે દિલ્હીની બજારમાં લૂંટાય છે, એ સમૃદ્ધિનો સ્વામી હાથમાં અને પગમાં જંજીરો પહેરીને આજે કેદખાનામાં પડયો છે, અને અમે ભીખારી બની ભટકીએ છીએ; એ સાંભળી તેની મમતા વધી, તેણે અમને એક દિવસ વધારે રહેવા આગ્રહ કર્યો; પણ અમે ન રોકાયા.

અમે ગાડામાં બેઠાં, એટલે તે અમને જરા થોભવાનું કહી, પોતાને ઘેર દોડયો અને કપડામાં છ મોટા મોટા રોટલા બાંધીને બિસતીને સોંપ્યા અને છાપરામાંથી લીલું ઘાસ કાઢીને બળદો માટે ગાડામાં પાથરી દીધું.

અમે ગાડું હંકાર્યું. તે તેની ડાંગ ખંભે નાંખી અમને વળાવવા, પાદર સુધી આવ્યો. અમે એક બીજાને અતિ ભાવ-

પૂર્વક સલામ કર્યા : અને તેને પાછા વળવા કહ્યું. તે ત્યાં ઉભો જ રહ્યો. અને અમે ગાડું ચલાવ્યું. જ્યાં સુધી અમે દેખાયાં ત્યાં સુધી તેની ભીની આંખોએ તે અમારી સામે જોયા કરતો ઉભો જ રહ્યો. હું પણ ચડતા સૂર્યના પ્રકાશમાં થોડી થોડી વારે તેની સામે જોતી અને મને ધીમે ધીમે અસ્પષ્ટ થતી જતી એ સ્થિર મૂર્તિ દેખાતી.

એ રીતે, વિવિધ અનુભવો કરતા–કોઇ ગામનું આતિથ્ય ચાખતાં, કોઇની બેપરવાઇ નોંધતાં, કોઇનો તિરસ્કાર પામતાં, અમે હૈદ્રાબાદ પહોંચ્યાં.

૪ §

અમે તે દિવસે જંગલમાં લૂંટાયાં, ત્યારે મારા હીરા અને જીનતની મોતીની માળા, નુરમહાલ બેગમનો લીલમનો હાર અને સમધન હાફિઝાનાં જરીનાં વસ્ત્રો–એ બધું લૂંટાયું હતું; અને મારા પતિની આંગળીએ લોઢાની જેવી લાગતી એક વીંટી રહી ગઇ હતી. તેની અંદરની બાજુએ એક મૂલ્યવાન હીરો હતો. તે લૂંટારાઓની દૃષ્ટિએ નહિ પડેલી, કે તેની અમને કોઇને ખબર નહોતી. મારા પતિએ તે સાચવી રાખેલી. હૈદરાબાદમાં આવી પોતે તે વટાવવા ગયા. ચિંથરેહાલ માણસની પાસે આવો હીરો જોઇ, પહેલાં ઝવેરીઓને શંકા પડી. અને મારા પતિએ પણ પહેલાં તો કોઇને પોતાની સાચી પિછાન આપવાની ના પાડી. અન્તે જ્યારે એક ભદ્ર ઝવેરીએ ભાવપૂર્વક પિછાન માંગી, ત્યારે તેને બધી કથા કહી. તેણે એ હીરાના બે હજાર રૂપિયા આપ્યા. તેણે હીરાના વાજબી મૂલ્યથી વધારે આપ્યું કે ઓછું આપ્યું તે મને ન સમજાયું.

અમે સીતારામ પેઠમાં એક ઘર ભાડે લીધું, અને તેમાં રહ્યાં. બિસતીને એક હજાર રૂપિયા આપી, મારા પતિએ વિદાય આપવા માંડી. પણ તેણે રૂપિયા લેવાની સાફ ના પાડી. જવાનું તેને

પોતાને પણ નહોતું ગમતું. તેને જવાનું કહેવાનું મને પણ નહોતું રૂચતું. અમારી સાથે થોડો વખત તે ભલે રહે એમ મને થતું.

અમે પાછા શ્રીમંત બની ગયા અને શ્રીમંતની જેમ રહેવા લાગ્યા. અમારે સૌને માટે સારાં સારાં વસ્ત્રો લીધાં, ઘર વસાવવાને સામાન લીધો, અને એક નોકર રાખ્યો, તો યે અમારી પાસે રૂપિયા વધ્યા.

બિસતી અમારા સુખના દિવસોમાં એક માસ અમારી સાથે રહ્યો. પછી જીવ નહોતો ચાલતો તો યે, તેને જવા દીધો. બહુ આગ્રહ કરીને થોડા રૂપિયા તેની સાથે દીધા. બિસતી ગયો—જતી વખતે જીનતને આંસુથી નવરાવી, અમને બધાયને જાણે એક સગો ભાઇ કાળેપાણીએ જતો હોય એટલું દુઃખ કરાવી, તે ગયો. ત્યારપછી મેં પાછો તેને હજી સુધી જોયો જ નથી. ખુદાની આ દુનિયા ઉપર બિસતીઓ બહુ થોડા જ હશે! અમારા નોધારાના એ આધારને, મારા એ ભાઇને ખુદા કરોડ વરસનો કરે!

હૈદરાબાદમાં અમને ત્રણેક માસ થયા ત્યાં અમારી પાસેના લગભગ બધા પૈસા ખર્ચાઇ ગયા. હવે નિર્વાહ કેમ કરવો, એ પ્રશ્ન અમારી સામે આંખો ફાડીને ઉભો.

આટલા સમયમાં અમને કોઇની સાથે પિછાન નહોતી થઇઃ અમે હદરાબાદ નગરમાં રહેતા, પણ જાણે સાવ નિર્જન અટવીમાં રહેતાં હોઇએ એવી રીતે. અમને અહીં પણ અંગ્રેજોની બીક લાગતી એટલે અમારા સુખદુઃખમાં સમભાગી બની શકે એવા અમારે નહોતા કોઇ મિત્ર કે નહોતા કોઇ સ્નેહી.

પણ મારા પતિએ માર્ગ શોધી કહાડયો. તે ઉર્દૂના સરસ લેખક હતા. તેમણે એક પ્રભાતે સરસ્વતી માતાની સ્તુતિ કરી, નિર્વાહ અર્થે કલમ ઉપાડી. પ્રથમ તેમણે 'દરૂદ શરીફ' નામનું કાવ્ય 'હેરાન'ના તખલ્લુસથી લખ્યું.

તે લઇને તે ચાર મિનારા ઉપર ગયા. ત્યાં હંમેશાં શાયરો અને સાહિત્યકોનું સંમેલન થતું. ત્યાં સાહિત્યરસિક પ્રેક્ષકોની પણ મંડળી જામતી. ત્યાં લેખના ખરીદનારા વેપારીઓ પણ આવતા. મારા પતિનું આ પ્રથમ કાવ્ય સૌની અતિ પ્રશંસા પામ્યું. છતાં યે તેનું મૂલ્ય તો બહુ ઓછું જ ઉપજ્યું. એક વેપારીએ રૂા. ૨૫ આપી તે ખરીદી લીધું. પછી તો મારા પતિ કાવ્યો અને ગદ્ય લેખો લખ્યા કરતા અને વખતે ઓછે ભાવે વેચી આવતા. ફરીવાર અમારી દુનિયામાં ચોગમ પ્રકાશ પ્રકાશ થઇ રહ્યો.

૫૬

અમે સીતારામ પેઠમાંથી દરોગા અહમદના મકાનમાં રહેવા આવ્યા. આ અહમદ નિજામશાહનો ખાસ નોકર હતો.

થોડા દિવસ પછી, ખબર આવ્યા કે મોગલ રાજકુમારોને આશ્રય આપનાર નવાબ લશ્કરજંગ ઉપર અંગ્રેજોનો કોપ ઉતર્યો છે અને તેને અને મોગલ રાજકુમારોને કેદ કરવાને અંગ્રેજના માણસો આખા દેશમાં ઘૂમ્યા કરે છે. આ સાંભળી અમે બહુ ગભરાયા. કેટલાય દિવસ સુધી મેં મારા પતિને બહાર ન નીકળવા દીધા એટલે વળી નિર્વાહની ચિન્તા થવા લાગી.

મારા પતિએ એક નવાબના દીકરાને કુરાન શીખવવાની બાર રૂપિયાની નોકરી સ્વીકારી. એ બાર રૂપિયામાં, ગરીબ માણસો રહે એ રીતે અમે અતિ કરકસરથી ગુજારો કરવા લાગ્યાં.

એ દિવસોમાં મિયાં નિજામુદ્દીનને અમારી ખબર પડી. મિયાં નિજામુદ્દીન હઝરત કાલે મિયાં સાહેબ ચુસ્તી નિજામી ફખરીના પુત્ર હતા. કાલે સાહેબ દિલ્હીના સમ્રાટ અને નિજામશાહના ગુરૂ હતા. એટલે તેમનું અને તેમના પરિવારનું સર્વ સ્થળે અતિ સન્માન થતું. માનવીના જીવનમાં જે જોઇએ તે બધું તેમને હતું.

એક રાતે નિજામુદ્દીન અમારે ઘેર આવ્યા. લાલ કિલ્લામાં આવતા, ત્યારે હું તેમને મખમલના આસને બેસાડતી, અને અહિંયાં મેં તેમને જાજમ ઉપર બેસાડયા. અમારી આ દશા જોઇ એ બહુ દુઃખી થયા. તેમણે અમારા બધા ખબર પૂછી લીધા. અને મેં પણ બધી વાતો દિલ ખોલીને કહી આપી.

તેમણે આ બધી વાત નિજામશાહને પહોંચાડી. બીજે દિવસે સમાચાર આવ્યા કે અમારા બધા ખર્ચનો પ્રબંધ થઇ ગયો છે. સાથે નિજામુદ્દીન સાહેબનો એ પણ સંદેશો આવ્યો કે અહીંયા રહેવું હોય તો યે સુખેથી રહો, અને મક્કા શરીફ હજ પઢવા જવું હોય તો ત્યાં પણ જઇ આવો. આ સાંભળી અમારાં અંતર નાચવા લાગ્યાં. તૈયારીઓ કરી અમે મુંબાઇ પહોંચ્યાં અને જહાજમાં બેઠાં.

અમારી સાથે કેટલાય યાત્રીઓ હતા. તેમાંથી જેમને જેમને ખબર પડતી કે અમે દિલ્હીના બાદશાહના ફરજન્દ છીએ, તે અમને જોવાને અમારી પાસે દોડયા આવતા. અમે સાધુઓ પહેરે તેવાં લાલ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. એક હિન્દુ વેપારી ઘણું કરીને એડન જતો હતો, તેણે અમને આ સાધુના વેશમાં જોયાં અને અમારો વૃતાન્ત સાંભળી ખેદ કરવા લાગ્યો. આખી મુસાફરી દર-મિયાન અમારી ફકીરી ઉપર લોકોએ પાણી પાડયાં અને અંગ્રેજો ઉપર શ્રાપ વરસાવ્યા,

અમે મક્કા પહોંચ્યાં. અલ્લાહ મિયાંએ અમારા ઉતારાની બધી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. અબ્દુલ કાદિર અમને લેવાને સામો આવ્યો હતો. તે મારો જૂનો નોકર હતો. મેં તેને ખર્ચ આપીને વર્ષો પહેલાં મક્કા મોકલ્યો હતો. મક્કા આવી, થોડા વખતમાં તે બહુ જ ધન કમાયો હતો અને પયગમ્બરની ભૂમિમાં જ જીવનભર રહેવાનો નિશ્ચય કરી મક્કામાં જ રહેવા લાગ્યો હતો.

અમને જોઇને તે હર્ષઘેલો બની ગયો અને અમારા પગમાં પડી ગયો. અમે સૌએ તેના અતિ આગ્રહથી તેના મકાનમાં ઉતારો રાખ્યો.

થોડા દિવસ અમે મક્કામાં રહ્યાં. ત્યાં મક્કામાં રહેવા આવેલા સુલતાન રૂમના નવાબને ખબર પડી કે, દિલ્હીના બાદશાહની દીકરી આવી છે અને તે બધાની સાથે કોઇ પણ પ્રકારના પડદા વિના વાતો કરે છે. તેણે અબ્દુલ કાદિર મારફત મારી મુલાકાત માંગી. મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો. તેણે અમારે ત્યાં આવી અમારી સાથે અતિ માનમર્યાદાથી વાતો કરી. જતાં તેણે અમારા આગમનના સમાચાર ખુદ સુલતાનને આપવાની તેની ઇચ્છા અમને કહી. મેં તે તરફ સાવ બેપરવાઇ બતાવી.

નવાબે અમારા ખર્ચને માટે જોઇએ તેટલાં નાણાં અમને મળ્યા કરે એવી વ્યવસ્થા કરી. અમારા ઉપર ચારે કોરથી ખુદાની મહેર વરસવા લાગી. અમે હૈદરાબાદથી પણ પુષ્કળ ધન લાવેલા. એટલે એમ અતિ સુખમાં, અમે નવ વર્ષ મક્કામાં રહ્યાં અને એક વર્ષ નજફ અને કરબલામાં ગાળ્યું.

ત્યાં તો અમારૂં દિલ દીલ્હીને માટે આતુર બન્યું. અમે દીલ્હી આવ્યાં. બધું શાન્ત થઇ ગયેલું. અંગ્રેજોનો ધ્વજ અમારા મહેલ ઉપર નિરંકુશ ફરકતો હતો. અમને ઓળખી, અમે નિર્દોષ છીએ એવી ખાત્રી કરી, અંગ્રેજ સરકારે અમને માસિક રૂા. ૧૦ની ખોરાકી બાંધી આપી. ખુદ બાદશાહની પુત્રીને, તેની આખા ભારતવર્ષમાં પથરાયેલી દોલતમાંથી માત્ર રૂા ૧૦ નો જ હક્ક !

× × ×

મારા પતિ પાછું લેખન કાર્ય કરે છે, અમને નિઝામુદ્દીન સાહેબની પણ સારી સહાય છે. એટલે અમે દિલ્હીના એક પરામાં સામાન્ય રીતે સુખથી રહીએ છીએ. પણ મારા પિતાના લાલ કિલ્લા ઉપર ઉડતો એ અંગ્રેજનો વાવટો હંમેશાં હું જોઉં છું અને એ જોઇને મારી આંખોમાં ભડકા સળગે છે.